

Svenska Linnésällskapets Årsskrift

Årgång 2002–2003

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT

ÅRGÅNG 2002–2003

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 2004

REDAKTÖR
GUNNAR BROBERG
LUND

BITRÄDANDE REDAKTÖR
JAKOB CHRISTENSSON
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*
ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Grahns Tryckeri AB, Lund 2004

INNEHÅLL

KENNETH NYBERG & MARIETTE MANKTELOW, Linnés apostlar och tillkomsten av <i>Species plantarum</i>	9
GUNNAR BROBERG, <i>Systema naturae incognita</i>	31
INGVAR SVANBERG, Ängsskären som färgväxt i 1700-talets Europa	49
PER STOBÆUS, <i>Satyrion</i> och sömntorn	69
KJELL LUNDQUIST, ANNA JAKOBSSON & KENNETH LORENTZON, Tycho Brahes trädgård	99
DAVID DUNÉR, En gråsten från Ohs och en blå safir från Ceylon	123
 Smärre meddelanden	 135
GUNNAR BROBERG, ROLAND MOBERG & TOMAS ANFÄLT, Notiser och meddelanden	135
CHRISTINA BACKMAN, Linneanska gravar	154
 Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter	 160
TOMAS ANFÄLT & EVA NYSTRÖM, Verksamhetsberättelse för 2001, 2002	160
Svenska Linnésällskapets styrelse 2003	162

KENNETH NYBERG
MARIETTE MANKTELOW

Linnés apostlar och tillkomsten av *Species plantarum*

I Carl von Linnés vetenskapliga produktion intar *Species plantarum* (1753) en särställning, inte minst vad gäller dess relevans för nutidens botaniska forskning.¹ Det är ett verk som mycket starkt förknippas med Linnés namn, ett arbete som av många – måhända även författaren själv – har betraktats som fullbordandet av den genomgripande reformering av botaniken han hade inlett arton år tidigare med *Systema naturae* (1735).² Likväl är det uppenbart att *Species plantarum* var långt ifrån ett enmansprojekt; tvärtom var det från första början ett kollaborativt arbete där många bidrog på olika sätt. Och så måste det vara, eftersom en kritisk översikt av alla kända växtarter förutsatte beskrivningar, illustrationer och växtmaterial från varje del av världen. Därmed blev Linné beroende av tidigare samlingar och den litteratur som författats med dessa som grund, brevväxling med andra ledande botaniker runtom i Europa och, inte minst, hans egna resande studenter – ”apostlarna”, som han med sin berömda formulering kallade dem.

Om *Species plantarum* har det skrivits en hel del, bland annat i samband med 200-årsjubileet 1953 och 250-årsminnet av Linnés födelse 1957. Det är också väl känt att en del av de nya arter som beskrevs i första upplagan av *Species plantarum* kom från lärjungarna, och i studier av enskilda resenärer har ofta framhållits att de kunnat förse sin forne lärare med värdefulla växter och frön från avlägsna länder.³ Men det är sällan som dessa två, i sig själva mycket intressanta och viktiga, spår i forskningen kring den linneanska kretsen har studerats parallellt med varandra. Det tycks inte finnas någon samlad framställning av ”apostlarnas” och andra lärjungars roll vid tillkomsten av *Species plantarum*, eller någon närmare diskussion om vari betydelsen av deras bidrag egentligen ligger. I denna uppsats kommer vi att behandla framväxten av *Species plantarum* 1753 från idé till färdigt arbete, och diskutera hur den processen i allt högre grad påverkades av Linnélärjungarnas resor och insamlingar. Till stor del kommer vi att basera vår analys på tidigare litteratur, som innehåller många enskilda uppgifter av intresse, men vi har också undersökt *Species*

plantarum och andra samtida källor för komplettering och fördjupning på viktiga punkter.

Artikeln utgör en del av ett större tvärvetenskapligt forskningsprojekt om Linné och hans lärjungar vid Uppsala universitet och Södertörns högskola, som startade i början av 2002 och beräknas pågå fram till slutet av 2004. I projektet studeras Linné och hans studenter ur ett utbildningsvetenskapligt perspektiv av forskare i botanik, historia, retorik och latin, med syfte att lyfta fram det ömsesidiga i relationen mellan pedagogik och vetenskap. Det var ju inte bara Linnés forskning som berikade hans undervisning, något som ofta påpekats i litteraturen, utan också tvärtom, att lärarrollen och lärjungarna på flera sätt bidrog till att utveckla hans vetenskap.⁴ Tillkomsten av *Species plantarum* är ett av de allra tydligaste och mest intressanta exemplen på detta ömsesidiga inflytande, och det är en historia som tycks särskilt lämplig att uppmärksamma i samband med att *Species plantarum* år 2003 firar 250-årsjubileum.⁵

Species plantarum och dess betydelse

En nödvändig förutsättning för den undersökning som följer är en klar uppfattning om vad *Species plantarum* egentligen är och varför det är ett betydelsefullt arbete. För många av denna årsskrifts läsare kanske svaren på de frågorna förefaller självklara, men de måste inte desto mindre här formuleras explicit såsom utgångspunkten för vår studie. *Species plantarum* var alltså ett försök till kritisk översikt av alla världens kända växtarter, systematiskt ordnade och klassificerade enligt Linnés sexualsystem. Och det var verkligen en översikt, för de flesta arter namngavs och beskrevs bara mycket kortfattat med diagnostiska frasnamn samt försågs med några synonymer, nyckelreferenser till tidigare arbeten där arten hade beskrivits. I de fall där växten beskrevs för första gången eller var dåligt känd, lade Linné till en något längre artbeskrivning på upp till 50 ord.

Antalet nya arter i *Species plantarum* var inte särskilt högt, men som Nannfeldt och andra har betonat var det inte bara en enkel sammanställning av tidigare arbeten. Snarare var det just en kritisk genomgång av alla växtarter, baserad på Linnés egenhändiga granskning av de flesta av dessa arter i form av levande växter eller herbariematerial.⁶ I förordet till boken framhöll Linné särskilt (med versaler) att av honom "ICKE SEDDA växter" utesluts då tidigare författare var opålitliga.⁷ Tillspetsat skulle man alltså kunna formulera det så,

att *Species plantarum* inte omfattade alla världens kända växtarter, utan alla av Linné kända och sedda arter. Detta var nu inte helt sant, för som redan Stearn påpekade för snart ett halvsekel sedan tvingades Linné många gånger av brist på växtmaterial att nöja sig med en kritisk granskning av tidigare beskrivningar och illustrationer.⁸ Med andra ord var inte självsynen fullt så central för hans arbete som han lät påskina i sitt förord, men i stort sett är det ändå riktigt att säga att själva grunden för *Species plantarum* var Linnés egna observationer av växtmaterial.

Det som har givit *Species plantarum* den berömmelse det åtnjuter idag, vid sidan av det faktum att det var en kritisk översikt av världens alla kända växter, var introduktionen av *nomina trivialia* (trivialnamn, ett unikt kortnamn för varje art) och därmed den så kallade binära nomenklaturen. Som ofta framhållits såg Linné själv ursprungligen detta som en mindre viktig aspekt av sitt verk, men i förlängningen fick det oerhörda konsekvenser för den systematiska botaniken. Tvådelade namn hade förekommit förut, både i Linnés verk och andras, men det var i *Species plantarum* som det konsekvent tillämpades i större skala. Detta faktum, tillsammans med arbetets världsvida geografiska täckning (hur svag och ojämn representationen av många utom-europeiska områden än må ha varit), bidrog till att etablera den binära nomenklaturen som en ny botanisk standard. Och medan Linnés sexualsystem för klassificering idag ”bara” är av historiskt intresse, har hans principer för namngivning och beskrivning fortfarande direkt relevans för den systematiska botaniken. I den moderna botaniska nomenklaturen framgår detta inte minst av att *Species plantarum* formellt har erkänts som startpunkt för den viktiga regeln om namnprioritet och därigenom har en helt unik position inom sitt område.

Allt sammantaget – antalet arter, den geografiska täckningen, den höga andelen beskrivningar grundade på egna observationer, det logiskt sammanhängande och praktiska klassificeringssystemet och den konsekventa användningen av trivialnamn – var *Species plantarum* en oerhörd vetenskaplig prestation. Det var den mest omfattande och heltäckande flora som dittills publicerats, en kulmen på (och på många sätt den naturliga slutpunkten för) det arbete Linné hade inlett med *Systema naturae* 1735. Där hade han lagt grunden för sitt klassificeringssystem, ett system som han utvecklade och förfinade under de följande åren. Under 1730-talets senare år och 1740-talet hade han kunnat tillämpa sina idéer i det praktiska arbetet på en rad floror för olika geografiskt avgränsade områden. Dels hjälpte Linné sin vän Gronovius med

arbetet på dennes *Flora virginica* (1739–43), dels skrev han själv senare *Flora svecica* (1745) och *Flora zeylanica* (1747). Enligt Stearn var alla dessa verk på sätt och vis bara förövningar inför det som hela tiden var slutmålet, en fullständig förteckning över hela världens flora.⁹

Tidiga versioner av arbetet

Att Linné satt upp just ett sådant mål, och det på ett mycket tidigt stadium, framgår av några brev och ett manuskript i två band från 1733, när han var 26 år gammal.¹⁰ Detta var alltså två år innan han reste utomlands för att (bland annat) publicera sin närmast häpnadsväckande svit av tidiga arbeten om klassifikation och namngivning. Manuskriptet kallades "Differentiae Specierum" och byggde på en undersökning av Bursers herbarium i Uppsala. De två små volymerna utgjorde del VII och VIII av ett planerat arbete med titeln "Fundamenta botanica", där delarna I–VI i stort sett var de böcker Linné senare publicerade i Holland. Men medan dessa verk, även den volym som i tryck kallades *Fundamenta botanica* (1736), kom att realiseras förblev "Differentiae Specierum" endast en plan. Huvudskälet till det var enkelt: Linné hade ännu inte haft möjlighet att undersöka tillräckligt många arter med egna ögon, och de herbarier som stod till buds i Sverige sedan han gått igenom Bursers samling var både fåtaliga och ganska magra.¹¹

Detta förhållande kom att ändras under de följande åren, då Linné levde i Holland och reste till England och Frankrike. Där kunde han konsultera många av tidens ledande botaniker, studera de rika botaniska trädgårdarna och herbarierna i Paris, Oxford och Leiden (som han utförligt och en aning skrytsamt framhåller i förordet till *Species plantarum*) samt utöka sitt eget herbarium. Inte minst blev detta möjligt genom hans ställning som föreståndare för ostindiemagnaten George Cliffords botaniska trädgård och naturhistoriska samlingar nära Leiden. I Cliffords tjänst var Linné fri att införskaffa de växter och frön som saknades i trädgården, vilket gav honom själv möjlighet att samtidigt skaffa duplikat till sin egen samling. Dessutom (och inte mindre viktigt) hade han på Cliffords egendom Hartekamp tillgång till ett mycket omfattande botaniskt och naturhistoriskt bibliotek.

När Linné senare blev professor vid Uppsala universitet och prefekt för dess botaniska trädgård, hade han också tillgång till växtmaterial som ytterligare förökade hans personliga herbarium. För vårt syfte här kan det sistnämnda tyckas spela en mindre roll, då ju hela trädgårdens bestånd stod till

Linnés fria förfogande och var under hans direkta kontroll oavsett vilka delar därav han kan ha införlivat i sin personliga samling. Emellertid är det ett faktum att just hans eget herbarium var av avgörande betydelse för arbetet med *Species plantarum*, vilket gör att dess tillväxt i olika skeden trots allt är av stort intresse. Det är också här, i den situation Linné befann sig efter några år på professorsstolen i Uppsala, som hans resande lärjungar kommer in i bilden och börjar spela en viktig roll för framväxten av *Species plantarum*. Inte minst finns det tydliga och starka kronologiska samband mellan upp- och nedgångarna i detta arbete och de skiftande resultaten av "apostlarnas" resor.

Sålunda är det knappast en tillfällighet att Linné inledde det egentliga arbetet på det som sedan blev *Species plantarum* samma år som den förste av hans studenter gav sig iväg på en stor utomeuropeisk resa.¹² Detta andra försök (efter det första, mycket ofullständiga från 1733) att skriva en världsomspännande flora påbörjades som bekant sensommaren 1746, efter det att Linné hade återvänt från sin Västgötaresa. Ett halvår tidigare hade hans lärjunge Christopher Tärnström seglat iväg till Kina ombord på Svenska ostindiska kompaniets fartyg *Calmar*. Den 5 maj, dagen innan skeppet lämnade Cadiz i Spanien, skrev Tärnström till Kungl. Vetenskapsakademien och bifogade växter och frön som så småningom nådde Sverige (och först i december kom i Linnés händer).¹³ Det var alltså i väntan på dessa första resultat som Linné i början av september 1746, i ett ofta citerat brev till den nära vännen Abraham Bäck, meddelade att han arbetade intensivt på *Species plantarum* "från morgon till affton, att jag nästan där af grånar".¹⁴

Dessa ansträngningar fortsatte under ett och ett halvt eller kanske två års tid, vilket sammanfaller med den period då Linné var som mest energisk och aktiv i sina påtryckningar för att få iväg begåvade studenter till olika delar av världen, finansiera deras tilltänkta resor och ge dem friplatser på fartyg. Många av planerna förverkligades aldrig, men alla de praktiska, ekonomiska och logistiska frågor de förde med sig var ett dominerande tema i Linnés täta brevväxling med KVA:s sekreterare Pehr Elvius vid denna tid.¹⁵ Och några lärjungar kom verkligen iväg; 1746–48 var det inte bara Tärnström som gav sig ut i världen, utan Linné ordnade också så att en av hans mest lovande studenter, Pehr Kalm, kunde resa till Nordamerika medan två andra lärjungar, Carl Fredrik Adler och Olof Torén, seglade till Kina och Sydostasien. Ytterligare en långväga expedition, Fredric Hasselquists färd till Mellanöstern, förbereddes under dessa år men påbörjades inte förrän i augusti 1749.¹⁶

Vid det laget tycks dock arbetet på *Species plantarum* ha ebbat ut, liksom

Linnés engagemang i nya lärjungeresor. Exakt när han upphörde att skriva på sin stora flora är inte känt, men den 6 oktober 1749 berättade Linné för Bäck att han

begynner aldeles slå *Species plantar.* utur tankarne, jag har sedan i fiohl ej fått tid at se på dem. jag kiörde då åstad alt til Polyandria; det är mig omögligt på ett helt åhrs ständiga arbete expediera dem; jag har lust lämna det gjorde till ett inventarium äfter mig, at äfterwården kan se at jag kunnat gjort det, om jag haft tid och welat. Men skall jag arbeta mig till döds; skall jag aldrig få se äller smaka världen? hwad winner jag där med? man blifwer ej slug för än på slutet.¹⁷

Den nedstämdhet citatet vittnar om framstår än tydligare av det faktum att Linné bara några rader tidigare har nämnt att han nyligen fått ”ett helt Herbarium” från vännen Sauvages i Montpellier. Han har också fått ”en hop [växter] från andra orter i åhr”.¹⁸ I synnerhet Sauvages herbarium var en anmärkningsvärd gåva som borde ha sporrat honom framåt i arbetet (och som han i andra sammanhang med uppenbar stolthet berättade om), men inte ens detta tycks ha kunnat mildra hans modstulenhets vid denna tid.

Det är mycket möjligt att det finns ett samband mellan Linnés minskande aktivitet på de båda områden som är aktuella här, lärjungarnas resor och *Species plantarum*, även om det också fanns andra skäl till att arbetet på *Species* så småningom upphörde. En händelse som inträffade mellan de två ovan citerade breven till Bäck var Christopher Tärnströms död på en liten ö utanför dagens Vietnam, innan han ens nått fram till Kina. Detta hände i december 1746, medan fartyget låg för ankar i väntan på mer gynnsamma vindar, men nyheten nådde inte Sverige förrän långt senare; det första omnämmandet i Linnés brevväxling med Bäck och Elvius är i ett brev till den förre från juni 1748, en dryg vecka efter *Calmars* hemkomst.¹⁹ Tärnströms material från tiden i Sydostasien gick förlorat, och det enda resultatet av hans resa blev därmed den lilla, föga märkvärdiga samling av frön och växter som han skickat från Cadiz.²⁰ Den en gång så lovande studenten, den förste av de resande lärjungarna, hade dött förgäves i vetenskapens tjänst.

Det meningslösa i Tärnströms öde gick inte Linné förbi; om inte annat så påmindes han flera gånger om det genom änkans bittra frågor om hur hon nu skulle sörja för sina barn. Att Linné plågades och kände ett visst mått av skuld över Tärnströms död framgår av flera brev från 1748–49. I slutet av april 1749, just när han stod i begrepp att ge sig iväg på sin skånska resa, fick han av änkan Tärnströms journal, vilket återigen väckte minnet av hans första ”apostels” tragiska misslyckande.²¹ Senare samma år återvände Torén och

Adler hem efter sina resor till Kina med nedslående magra växt- och naturaliesamlingar, medan Hasselquist hade fått svår brist på pengar tämligen omedelbart efter ankomsten till Turkiet. Och Kalm, vars amerikanska expedition Linné hade arbetat för sedan 1744, hade anlänt till Philadelphia först i september 1748. När våren kom följande år hade Linné fortfarande fått mycket lite i form av konkreta resultat – växter, frön, beskrivningar och teckningar – från det hållet. Så sent som i februari 1750 klagade han högljutt över Kalms tröghet och bristande framsteg i brev till Pehr Wargentin, KVA:s nyutträdde sekreterare.²²

Besvikelserna kopplade till lärjungarnas resor sammanföll med en hel rad andra privata och yrkesmässiga motgångar: faderns död i maj 1748, hård kritik mot hans undervisningsmetoder (särskilt de botaniska exkursionerna) från den av Linné högt aktade Carl Hårleman, och ett förbud mot tryckning av böcker utomlands vilket han uppfattade som riktat mot honom själv. Det är lätt att förstå varför Linné i en av sina självbiografier kallade 1748 ett ”fatalt år”, och det var med allt detta i ännu ganska färskt minne som han i oktober året därpå skrev till Bäck att han börjat ge upp tanken på *Species plantarum*.²³ Även andra brev från denna tid andas djup pessimism, som när Linné i november 1749 förklarade att han inte kunde se att ”Systema morborum, Species plantarum och de andre värken någonsin framkomma”.²⁴ Allt tydde på att hans storslagna världsflora aldrig skulle förverkligas.

Apostlarna och tillkomsten av den första upplagan

Under de följande åren var Linné upptagen av andra åligganden och gradvis blev hans synsätt ljusare igen. Lovande resultat från Kalm började äntligen komma in från Nordamerika, och den begåvade Fredric Hasselquist som rest ut i augusti 1749 började snart sända redogörelser och material fyllda med nya upptäckter och värdefulla beskrivningar. Under 1750 reste också två andra tidigare elever, Pehr Osbeck och (återigen) Olof Torén, till Kina ombord på varsitt fartyg. De var skeppspräster men förväntades vid sidan av sitt egentliga arbete bedriva naturforskning varhelst och närhelst förhållandena tillät. När den kanske mest lysande lärjungen av dem alla, Pehr Löfling, i maj 1751 lämnade Stockholm och reste till Spanien, hade Linné inte mindre än fem studenter ute på långfärd i botanikens och naturhistoriens tjänst.²⁵ En gång hade han i ett brev kallat Tärnström för den ”ostindiska missionären”, men det var nu, runt 1750, som han började tala om de resande lärjungarna som sina ”apostlar”.²⁶

Det är mot denna bakgrund vi skall se framväxten av den tredje och, som det visade sig, slutgiltiga versionen av *Species plantarum* efter de avbrutna försöken 1733 och 1746–48. I slutet av juni 1751 meddelade en mycket upprymd Linné vännen Bäck att han återupptagit arbetet på sitt stora verk; han hade börjat den 20 juni och efter åtta dagars arbete hade han nått släktet *Poa*.²⁷ Inget tvivel kan råda om att denna plötsliga återupplivning av *Species*-projektet var en direkt följd av Pehr Kalms ankomst till Stockholm några veckor tidigare. Efter sina två och ett halvt år i Nordamerika förde denne med sig oerhört rika samlingar av växter, frön och andra naturalier samt manuskript till vetenskapliga beskrivningar och redogörelser för resan.²⁸

Linné, som hade varit på bättringsvägen efter en svår sjukdom, påstås alldeles ha glömt bort sin dåliga hälsa när han hörde nyheten och strax därpå fick möjlighet att börja undersöka Kalms samlingar.²⁹ Inte så långt dessförinnan hade han också fått innehållsrika brev från både Hasselquist och Osbeck, trots att den sistnämnde ännu ”bara” hunnit till det välbekanta Cadiz i Spanien (där bland annat Tärnström och Torén vistats tidigare).³⁰ Och det var ju inte mer än en vecka före Kalms återkomst som Löfving givit sig iväg just till Spanien, i spanska hovets tjänst och på dess begäran utsedd av Linné för att utforska och beskriva den spanska floran. Det var med andra ord en intensiv vår som låg bakom Linné när han i juni 1751 åter tog itu med *Species plantarum*.

I en ofta refererad serie av brev från Linné till Bäck kan vi följa hur *Species plantarum* växte fram under åren 1751–52.³¹ Den 12 november arbetade han på Icosandria, den 22 februari 1752 hade han nått fram till Diadelphia och den 6 mars var han sysselsatt med Syngenesia. Några månader senare, den 5 juni 1752, efter ett knappt år av intensivt, koncentrerat arbete, tillkännagav Linné kort och koncist (men med uppenbar tillfredsställelse) att hans stora verk, *Species plantarum*, nu var fullbordat: ”jag har slutat mine species”.³² ”Enligt hans egen utsago”, skriver Thore Magnus Fries och citerar en självbiografi, ”var detta det ’värk, som Linnaeus alltid sjelf höll för sitt bästa’, och i ett visst afseende kan detta äfven vara berättigadt med hänsyn till den otroliga flit, vidtomfattande beläsenhet och kritiska skärpa, hvarom det bär vittnesbörd.”³³

Men snart skulle det visa sig att arbetet ännu inte var avslutat. Eller, för att vara mer precis, det blev nödvändigt att återuppta det för att göra viktiga kompletteringar. Den 26 juni, tre veckor efter det att Linné trott sig vara färdig, kom Osbeck och Torén tillbaka till Sverige efter sina resor till Kina och

Indien. Särskilt Osbeck hemförde betydande samlingar av frön, växter och anteckningar som tvingade Linné att revidera det han redan skrivit. Det berodde bland annat på att de så kallade frasnamnen – de korta diagnostiska beskrivningarna av en arts kännetecken vilka också användes som artnamn före den binära nomenklaturens införande – var inbördes beroende av övriga arter inom släktet. När en ny art påträffades blev det därför nödvändigt att på nytt granska frasnamnen för samtliga övriga arter i släktet och vid behov korrigera dem.³⁴

Att Linné ägnade stor uppmärksamhet åt sändningarna från Kina och Indien visas av ett brev från början av september 1752, då han skrev till Bäck att han varje dag var fullt upptagen av ”plantarum indicarum”, de indiska växterna. Som Stearn har påpekat kunde ”indisk” med Linnés (och tidens) lite lösliga geografiska terminologi även betyda kinesisk, och det han syftade på var förmodligen i första hand Osbecks växter från Kina och Java.³⁵ Vi vet att Linné via Magnus Lagerström, direktör i Ostindiska kompaniet, fick ta emot flera sändningar av dessa kring månadsskiftet juli-augusti. Just när vad som tycks ha varit huvuddelen av Osbecks samling hade anlänt till Uppsala i början av augusti kallades Linné av kungafamiljen till Drottningholm, men en månad senare var han tillbaka i hemmet och det var ett par dagar därefter som han skrev brevet till Bäck.³⁶

Tryckningen av *Species plantarum* inleddes troligen i början av oktober 1752, kanske redan i slutet av september – alltså bara några veckor efter det att Linné börjat gå igenom Osbecks material.³⁷ Så sent som i april följande år, månaden innan första volymen av *Species* publicerades, berättar Linné för Bäck att Osbeck äntligen kommit till Uppsala efter att ha tillbringat en stor del av hösten och vintern i Göteborg, och att de nu med gemensamma krafter försöker ordna den osbeckska samlingen. Samtidigt höll Linné fortfarande på med att revidera de sista delarna av *Species*; av breven till Bäck framgår att han den 17 april ännu inte tagit itu med *Cryptogamia*, den sista av de 24 växtklasserna.³⁸

Långt efter det att tryckningen av *Species plantarum* påbörjats, fortsatte alltså Linné att lägga till arter och skriva om frasnamnen allt eftersom nya rapporter kom in från de resande lärjungarna. Det var inte bara Osbeck, utan också (och kanske framför allt) Löfving som spelade en aktiv och viktig roll. Under sin vistelse i Spanien 1751–54 brevväxlade Löfving regelbundet med Linné, som han också flera gånger skickade beskrivningar, frön och växter till.³⁹ Av det sätt på vilket Linne använde Löfving material framgår hur

mycket han litade på sin forne elevs observationer och bedömningar. Det kanske tydligaste exemplet på det var att han till och med lät kassera och trycka om några redan färdigtryckta ark av *Species*, sedan han fått nya uppgifter från Löfving om några arter och släkten som denne hade samlat i Spanien.⁴⁰

Det bör slutligen tilläggas, att även Fredric Hasselquist stod i kontinuerlig förbindelse med Linné under större delen av den tid då huvudmanuskriptet till *Species plantarum* författades 1751–52. Hasselquist skrev en rad brev till sin läromästare, ofta innehållande växtmaterial och beskrivningar av vad han observerat.⁴¹ Linné tycks ha värderat hans arbete mycket högt och talar i breven till Wargentin och Bäck alltid med gillande om honom (till skillnad från hur det exempelvis kunde låta om Kalm vid denna tid, innan denne började skicka hem material).⁴² Huvuddelen av Hasselquists samlingar kom dock inte till Sverige förrän flera år efter hans bortgång i februari 1752 och kunde därför inte utnyttjas för den första upplagan av *Species plantarum*.

Betydelsen av lärjungarnas bidrag

Men vad betydde då egentligen alla dessa rapporter, brev, beskrivningar, frön och växter för *Species plantarum*? Ja, läser man förordet och andra inledande texter till verket står det snart klart att åtminstone Linné själv satte stort värde på lärjungarnas bidrag. Utan tvivel berodde det åtminstone delvis på att deras prestationer återkastade ett gynnsamt ljus på honom själv, deras lärare, men inte desto mindre är hans uppskattning av dem mycket påtaglig. I Linnés ögon står särskilt Kalm, Hasselquist, Osbeck och Löfving i en klass för sig, något som framgår till och med typografiskt i den lista över citerade författare och arbeten som finns efter förordet.⁴³ Där hänvisar Linné allra först till sina egna större verk och räknar sedan, i en separat avdelning, upp namnen på de fyra främsta lärjungarna och deras arbeten (mestadels opublicerade brev till Linné och uppsatser i lärda tidskrifter). Först därefter och åtskilda från ”apostlarna” följer arbeten av Europas ledande botaniker såsom Dillenius, Jussieu och Gronovius med flera.

I själva förordet förekommer ungefär samma rangordning: när Linné där presenterar det material *Species plantarum* bygger på nämner han först sina egna resor och alla de stora herbarier han studerat, och sedan fortsätter han: ”Mina forna, älskade LÄRJUNGAR reste på min uppmaning, P. Kalm till Canada, F. Hasselquist till Egypten, P. Osbeck till Kina, P. Löfving till Spanien,

Montin till Lappland och de hava givit mig del av de växter de samlat.” Utöver de ”fyra stora” har alltså Montin kommit till, men när också Torén nämns sker det märkligt nog inte under denna rubrik utan först i slutet av nästa grupp, de ”vänner bland BOTANISTERNA” som skickat växter och frön till Linné. Varken den olycklige Tärnström eller Adler nämns över huvud taget i förordet.⁴⁴

Denna värdering av de olika lärjungarnas respektive betydelse för *Species plantarum* återkommer i andra linneanska skrifter, exempelvis självbiografierna som skrevs vid denna tid och senare. Där hävdar Linné att den stora samling växter han fick av Kalm 1751 gjorde hans redan betydande herbarium till ett av världens mest framstående (vilket kanske kan diskuteras, men här är det Linnés uppfattning som står i fokus). Omfattningen av Kalms material måste verkligen ha varit mycket stor; en delsamling som finns i Uppsala uppgår till 390 specimen.⁴⁵ Ett år senare fick Linné från Osbeck ”mer än 600 chinesiska örter”, och Löfving skickade lika många växter från Spanien och Portugal.⁴⁶ Det är imponerande siffror, och därför bör det kanske framhållas att det stora flertalet av dessa arter redan var kända för europeiska botaniker. I många fall var det emellertid bara genom sina ”apostlar” som Linné fick exemplar av arterna till sitt eget herbarium. Även om han tidigare sett växterna i andra herbarier, fick han alltså tack vare lärjungarna tillgång till exemplar han kunde konsultera direkt, medan han skrev på *Species plantarum*.

För att mer kvalitativt försöka värdera betydelsen av de samlingar lärjungarna förde hem, har vi gjort en översiktlig genomgång av första upplagan av *Species plantarum* och de data Linné har lämnat där om upptäckare/beskrivare av nya arter. Vi har funnit 178 arter i *Species plantarum* med referenser till antingen Kalm (80 arter – 79 från Amerika, en från Sverige), Löfving (49 arter), Osbeck (41), Hasselquist (6) eller Torén (2).⁴⁷ Av dessa saknade 107 arter andra referenser, vilket betyder att de var nya arter som Linné inte kände till sedan tidigare. Utöver dessa direkta hänvisningar till hans lärjungar i *Species plantarum* finns det ytterligare ca 40 arter som helt saknar referenser men som kommer från områden där de fem lärjungarna rest. Dessa arter kan ha lagts till i största hast av Linné i ett mycket sent skede av tryckningen och under så stor tidspress att han helt enkelt glömde att namnge samlaren. Det antagandet stöds av att sex av arterna förekommer i Linnés herbarium med beteckningen ”K”, vilket betyder att de kom från Kalm.⁴⁸

Men vid sidan av själva antalet växter som samlats kan det också finnas andra sätt att värdera lärjungarnas bidrag till *Species plantarum*. Ett sätt skulle

vara att bedöma det subjektiva taxonomiska värdet av deras samlingar, alltså hur unika de var i systematikern Linnés ögon. Han beslöt att 11 av de 178 arterna skulle utgöra monotypiska släkten (det vill säga släkten innehållande bara en enda art; det totala antalet monotypiska släkten i *Species plantarum* är 318). Ytterligare 12 insamlade arter förvandlade Linnés tidigare monotypiska släkten till släkten med två arter (det totala antalet sådana släkten i *Species plantarum* är 167). Insamlingar som dessa måste ha betraktats som viktiga taxonomiska nyheter av Linné.

Också i andra avseenden tycks Linné ha uppskattat sina elevers taxonomiska arbete. Placeringen av Osbecks namn efter släktnamnet *Cassythia* och Löflings efter *Velezia* visar att dessa släkten namngivits av respektive lärjunge; i det sistnämnda fallet bekräftas detta av bevarade brev från Löfling till Linné där namngivningen av såväl *Velezia* som andra släkten är ett återkommande tema.⁴⁹ Vidare följs sammanlagt 25 frasnamn omedelbart av en lärjunges namn (i de flesta fall Löflings), vilket visar att Linné godkände deras taxonomiska arbete. Han fick alltså inte bara ta emot växter och frön från sina före detta studenter utan också praktisk hjälp med att namnge och beskriva nya släkten och arter – lärjungarna var väl skolade medarbetare i *Species plantarum*-projektet.

Till detta kan läggas att Linné i många fall verkar ha använt sina lärjungars material utan att hänvisa till det. För många nordamerikanska arter nämns till exempel inte Kalms namn utan endast litteraturhänvisningar lämnas, men trots det ger Linné en lite längre latinsk beskrivning av växten vilket tyder på att han måste ha haft tillgång till pressat växtmaterial. Av en förteckning över växter från Kalms herbarium i Uppsala framgår att Carl Peter Thunberg, Linnés lärjunge och efterträdare som professor, på många herbarieark har antecknat att de nämns i *Species plantarum*, där dock hänvisning till Kalms samling saknas.⁵⁰ Utan tvivel måste dock dessa ark ha tillhört dem Linné gick igenom efter Kalms återkomst till Sverige. Vi kan därför anta att betydelsen av "apostlarnas" samlingar för *Species plantarum* är större än vad som framgår av Linnés direkta referenser.

Kanske skall det också påpekas att det material studenterna försåg Linné med ofta bestod av arter från dåligt kända områden och som sådana hade särskilt värde. Vidare är det viktigt att än en gång betona, att betydelsen av *Species plantarum* inte främst låg i antalet nya arter utan i att det var en kritisk översikt till stor del baserad på *egenhändiga observationer* av växtmaterial. Som tidigare framgått var det något som Linné själv underströk i förordet till *Spe-*

cies, och något som hade historiska rötter i bland annat den apodemiska traditionen av ”nyttigt” resande där *autopsi*, självsyn, var en helt central princip.⁵¹ Ur det perspektivet låg betydelsen av de resande ”apostlarna” i deras bidrag av insamlat växtmaterial som kunde ligga till grund för artbeskrivningar, inte i utökningen av antalet nya arter i sig. Som nämnts ovan framhåller Linné i sitt förord att han sett alla de stora herbarierna i Europa, såväl offentliga som privata, men i de flesta fall hade han (som Stearn skriver) bara haft möjlighet att studera dessa samlingar mycket hastigt under sina resor.⁵² Det herbariematerial som lärjungarna försåg honom med långt senare, när han skrev *Species plantarum*, var alltså viktigt för honom och just därför av intresse för oss ännu idag.⁵³

Den binära nomenklaturens införande

Till sist finns det ytterligare en fråga som har betydelse för värderingen av ”apostlarnas” roll vid tillkomsten av *Species plantarum*, den som rör införandet av trivialnamnen och därmed den binära nomenklaturen. Detta är ju det enskilda element som givit verket dess särställning i botanikens historia och gjort det till en utgångspunkt för modern botanisk nomenklatur. Vilken betydelse hade egentligen Linnés resande lärjungar här?

Nyligen har Lisbet Koerner hävdad att studenterna var viktiga i detta avseende, eftersom deras svårigheter med att ordna sina samlingar av specimen både under resor och hemmavid skall ha varit en direkt anledning till att Linné introducerade trivialnamnen i stor skala i *Species plantarum*.⁵⁴ Bland de långväga resenärerna, alltså ”apostlarna”, lyfter Koerner särskilt fram Osbeck som ett exempel på detta och hänvisar till den serie av brev han skrev till Linné från Göteborg sommaren och hösten 1752. Av breven framgår att Osbeck hade stora problem med att hantera sina samlingar från den ostindiska resan, och med föga framgång försökte han ordna alla sina växter enligt diverse olika numreringssystem som han sedan blandade ihop med varandra. Hans bekymmer illustrerar oerhört väl det stora behov som fanns hos tidens botaniker, såväl amatörer som professionella, av en praktiskt användbar metod för att snabbt och enkelt kunna identifiera olika växtarter och placera in dem i klassifikationssystemet. Det var detta behov som Linné tillgodosåg när han i *Species plantarum* införde en konsekvent binär nomenklatur.

Just Osbecks roll i det sammanhanget måste dock ha varit begränsad. När han kom hem från Kina var ju, som tidigare nämnts, huvud-

manuskriptet till *Species plantarum* redan färdigt, och även om Linné gjorde ändringar och tillägg in i det sista är det inte sannolikt att han bestämde sig för att ge alla 5 900 arter trivialnamn bara några veckor innan tryckningen påbörjades runt månadsskiftet september-oktober 1752. Ett sådant scenario skulle innebära att han under de följande åtta-nio månaderna, allt eftersom nya ark trycktes och samtidigt som han under stark tidspress lade till nytt material från både Osbeck och Löfling, dessutom skulle ha hunnit med att ta fram trivialnamn för samtliga arter, såväl gamla som nya. Det är en arbetsinsats som tycks övermänsklig till och med för en person med Linnés allmänt omvittnade kapacitet.

Som Stearn har betonat bör istället införandet av den binära nomenklaturen betraktas som en gradvis process, vilken nådde sin kulmen (om också inte sin slutpunkt) med publiceringen av *Species plantarum* 1753. Och i det skeendet spelade utan tvivel Linnés studenter en betydande roll, men då kanske främst genom erfarenheterna från botaniska exkursioner och botanisk forskning hemma i Sverige snarare än "apostlarnas" långresor. (I Koerners diskussion om den binära nomenklaturens uppkomst utgör Linnés och hans studenters "kollaborativa ekonomiska botanik" hemmavid en av huvudfaktorerna, de utrikes resorna den andra.⁵⁵) Det första steget i denna process återfinns enligt Stearn i registret till *Öländska och gotländska resan* från 1745, där trivialnamnen istället för de längre frasnamnen användes som "ett sätt att spara papper". Några år senare dök de upp igen i *Gemmae arborum* och *Pan svecicus* (båda 1749), två akademiska avhandlingar som skrivits under Linnés överinseende och försvarades under hans presidium. Där fick trivialnamnen fungera som korthänvisningar istället för det nummersystem som använts i exempelvis Linnés *Flora svecica* från 1745.⁵⁶

I dessa tidiga fall var det dock inte fråga om en konsekvent binär nomenklatur med släktnamn och trivialnamn, och många av de arter som förekom i flera av skrifterna fick olika namn i olika texter. Först i *Philosophia botanica*, med tryckåret 1751 men anmäld i Salvius' *Lärda Tidningar* redan i december 1750, diskuterade Linné bruket av trivialnamn på ett mer generellt plan. Uppenbarligen med viss tvekan godkände han där att dessa användes, med motiveringen att de diagnostiska frasnamnen dels var opraktiskt långa i vissa situationer, dels var instabila då de kunde behöva revideras när nya arter upptäcktes.⁵⁷ (Ändå är det helt klart att frasnamnet för Linné fortfarande var det egentliga, korrekta namnet på en art, och i förordet till *Species plantarum* två år senare såg han sig föranlåten att utfärda en sträng varning till alla botaniker

att aldrig konstruera ett trivialnamn utan att också ange artens fullständiga diagnostiska namn.⁵⁸⁾

Det är intressant att notera, att den student som Linné dikterade stora delar av *Philosophia botanica* för, Pehr Löfving, också var författaren till *Gemmae arborum* (1749), en av de avhandlingar där ett binärt namnsystem först användes i större skala. Till skillnad från de flesta avhandlingar var denna – åtminstone till större delen – faktiskt skriven av respondenten själv, Löfving, snarare än den presiderande professorn.⁵⁹ Mer allmänt är det ju väl känt att Löfving var en av de allra mest begåvade av Linnés lärjungar och att han åtnjöt sin lärares fulla förtroende. Detta framgår inte minst av Linnés företal till Löfving postumt utgivna *Iter Hispanicum* (1758), där han skriver om arbetet med *Philosophia botanica*: ”Ty som jag i denna bok sökt innefatta kärnan af hela botaniken och Herr Loeffling aldrig efterlät at fråga mig efter det han ej förstod, blef han till slut så fast i grundsatserna, at jag kunde trotsa alla villoandar i Floras rike, at ingen skulle göra honom til kättare.”⁶⁰ Inför den bilden av hur *Philosophia* växte fram i tätt samarbete mellan Linné och Löfving tycks det fullt tänkbart eller till och med troligt att den senare utövat ett visst inflytande på innehållet, men om detta var fallet just ifråga om trivialnamnen går inte att svara på med de källor som nu står till buds.

Sådant var alltså läget när Linné sommaren 1751 återupptog arbetet på det som skulle bli den första publicerade versionen av *Species plantarum*, bara en månad efter att Löfving rest iväg till Spanien. Såvitt bekant började han då om från början med hela verket, även om han lär ha haft god nytta av manuskriptet från det förra försöket 1746–48, och det var troligen i samband med denna nystart som han började förse samtliga arter med trivialnamn.⁶¹ Det vore en så att säga logisk fortsättning på den utveckling som pågått sedan 1745 och som så tydligt hade intensifierats 1749–50 med *Pan svecicus*, *Gemmae arborum* och *Philosophia botanica* – sistnämnda verk hade ju avslutats bara ett drygt halvår innan arbetet på *Species plantarum* återupptogs i juni 1751.

Ett starkt belägg för att det var under arbetet med huvudmanuskriptet till *Species* 1751–52 som Linné började tillämpa en konsekvent och heltäckande binär nomenklatur, finns i en serie föga uppmärksammade och delvis otryckta studentprotokoll från herbationer, de botaniska exkursionerna, i Uppsalatrakten 1747–52.⁶² I dessa protokoll kan vi på ett intressant sätt följa hur Linné växlar från ett system till ett annat i sin fältundervisning, där det stora brottet sker just mellan 1751 och 1752 års exkursioner. Vid herbationer 1747, 1748, 1750 och 1751 följer artnoteringarna i protokol-

len samma system. Istället för att låta studenterna skriva ut hela det långa frasnamnet presenterade Linné en förenklad modell, där arterna först gavs ett nummer enligt den ordning i vilken de presenterades under varje exkursion. Därefter skrevs släktnamnet, följt av artens nummer i *Flora svecica* (till exempel "78. *Valeriana*. 30"). Ibland gavs en referens till *Flora svecica* med förkortningen "Fl." (exempel: "2. *Lychnis*. Fl: 384"). Detta förenklade system underlättade för den utvalde exkursionsannotatorn att anteckna enligt Linnés diktamen i fält, där man också medförde *Flora svecica* för att kunna kontrollera artens frasnamn.

Från och med herbationen den 22 maj 1752 såg emellertid protokollen annorlunda ut. I marginalen skrevs fältnumreringen samt ett trivialnamn för varje art, liknande uppställningen i den ännu ej publicerade *Species plantarum* (som Linné bara två veckor senare skulle slutföra i preliminär version). Direkt anmärkningsvärt är att släktnamnet i själva protokollet följdes direkt av trivialnamnet och först därefter av nummerhänvisningen till *Flora svecica*. (Exempel: "*Lycopodium clavatum*. 859.", i marginalen "15. *Clavatum*")⁶³ Redan ett år innan *Species plantarum* publicerades lanserade alltså Linné i sin fältundervisning runt Uppsala de binära namnen i den form vi känner idag, som ett sammanhängande, tvådelat artnamn. Det tyder på att deras förekomst i *Species plantarum*, även om trivialnamnen där endast återgavs i marginalen, inte var fullt så sent påkommen eller föga genomtänkt som ibland har antagits (och som förordet till arbetet ger intryck av), utan resultatet av en lång process av både teoretisk och praktisk prövning.⁶⁴

I den processen är det uppenbart att Linnés studenter, hans undervisningsformer och den forskning som bedrevs i samarbete med lärjungarna ofta hade stor betydelse. Med undantag av Löfving, som är starkt förknippad med flera av de tidiga skrifter där de binära namnen först användes i större skala, är det dock tveksamt om just "apostlarna" spelade någon mer betydande roll i det avseendet, åtminstone i deras egenskap av resande lärjungar. Trivialnamnen började förekomma redan 1745 och användas i större skala i publikationer skrivna 1749, och vid den tidpunkten hade ännu inte någon av "apostlarna" gjort några större samlingar. Det var först något senare, 1751–52, som detta skedde, och då stod Linné redan beredd att ge namn åt alla deras växter enligt sitt nya, praktiska system.

Sammanfattning

Species plantarum ses ofta som Carl von Linnés storverk, kulmen på hans forskargärning. Hans kritiska översikt av alla världens kända växtarter var dock inget enmansverk utan ett resultat av Linnés samarbete med såväl framstående botaniker som hans egna studenter, särskilt de resande lärjungarna eller "apostlarna". Det är påfallande hur nära och starka kopplingar som finns på flera plan mellan "apostlarnas" långresor för att samla och beskriva växter och tillkomsten av *Species plantarum* under åren 1746–1753. Vad gäller införandet av den binära nomenklaturen, det inslag som mer än något annat givit verket dess berömmelse, förefaller dock Linnés samspel med sina studenter i den pedagogiska miljön i och omkring Uppsala ha varit viktigare än de resande lärjungarnas påverkan.

I denna uppsats har vi främst undersökt "apostlarnas" betydelse för framväxten av *Species plantarum* och för dess innehåll. Dels finns det ett allmänt samband mellan de resande lärjungarnas skiftande framgångar som fältforskare och Linnés arbete med de olika versionerna av *Species*. Dels är det uppenbart att ett huvudsyfte med resorna var att samla in material till det linneanska herbariet, grunden för detta verk, och att lärjungarnas arbete i det avseendet hade stor betydelse för att *Species plantarum* till slut kunde publiceras 1753; exempelvis är det svårt att tänka sig att detta hade skett om inte Pehr Kalm hade återvänt från Nordamerika med så goda resultat våren 1751.

Samtidigt måste det framhållas att alla Linnés humörsvängningar till trots var *Species plantarum* ett av de främsta målen för hans vetenskapliga verksamhet. Det är alltså troligt att han skulle ha författat sin världsomspännande flora med eller utan den hjälp han fick av sina studenter – första försöket gjorde han ju redan 1733, då han själv fortfarande var student – så det vore missvisande att säga att det var *på grund av* "apostlarna" han alls kunde publicera arbetet. Vad som är säkert är emellertid att utan lärjungarna hade *Species plantarum* publicerats senare än nu skedde, och det skulle ha varit ett mindre fullständigt, omfattande arbete än nu är fallet. För i de två volymer som till slut blev resultatet av Linnés mångåriga arbete, hade flera av hans resande lärjungar lämnat betydande avtryck.

Idag är *Species plantarum* ett verk med en unik ställning som den formellt erkända startpunkten för modern botanisk nomenklatur, vilket innebär att källorna och bidragsgivarna till detta arbete är viktiga både ur historiskt perspektiv och för vår tids botanik. Därvidlag intar Linnés "apostlar" en fram-

trädande position genom att ha bidragit med växtmaterial, illustrationer och artbeskrivningar från hela världen. Herbationsprotokoll och avhandlingar visar dessutom att den binära nomenklatur som lanserades offentligt i och med publiceringen av *Species plantarum* 1753 och som var Linnés kanske viktigaste bidrag till botaniken, växte fram i nära samspel mellan honom själv och hans studenter hemma i Uppsala.

Noter

¹ Carl von Linné, *Species plantarum*, 2 bd (Stockholm, 1753). För denna uppsats har vi använt oss av Carl Linnaeus, *Species Plantarum. A Facsimile of the first edition 1753*, 2 bd (London, 1957–59; härnäst SP).

² Arvid Hj. Uggla, "Om förhistorien till *Species Plantarum*", *SLÅ* 1953a, 10.

³ Se t.ex. E. D. Merrill, "Osbeck's Dagbok Öfver en Ostindisk Resa", *American Journal of Botany* 3 (1916), 571–588; Carl Skottsberg, *Pehr Kalm. Levnadsteckning* (Stockholm, 1951), särskilt s. 160–161; Stig Rydén, *Pehr Löfling. En linnélärlunge i Spanien och Venezuela 1751–1756* (Stockholm, 1965); och Carlo Hansen & Anne Fox Maule, "Pehr Osbeck's collections and Linnaeus's *Species Plantarum* (1753)", *Botanical Journal of the Linnean Society* 67 (1973), 189–212.

⁴ Forskningsprojektet har titeln "Att lära och lära ut i vetenskapens tjänst – en studie av Linné och hans lärjungar" och finansieras av Vetenskapsrådets Utbildningsvetenskapliga kommitté. Mer information om projektet finns på dess hemsida med adress <http://www.caroluslinnaeus.org>.

⁵ Artikeln är en omarbetad och utvidgad version av en uppsats som lades fram vid det internationella symposiet "Species Plantarum 250 years" i Uppsala den 22–24 augusti 2003.

⁶ J. A. Nannfeldt, "Species Plantarum. Ett 200-årsminne", *SLÅ* 1953, 1–9.

⁷ SP, opag. sida, övers. i Carl von Linné, "Linnés föreläsning till Species Plantarum 1753", *SLÅ* 1952, 3.

⁸ William Thomas Stearn, "An Introduction to the Species Plantarum and cognate botanical works of Carl Linnaeus", i Carl Linnaeus, *Species Plantarum. A Facsimile of the first edition 1753*, bd 1 (London, 1957), 105–108.

⁹ Stearn 1957, 65–66.

¹⁰ *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, utg. Th. M. Fries, J. M. Hulth och Arvid Hj. Uggla (Stockholm, 1907–1943; härnäst *BoS*), I:5, 316 och I:6, 239; Th. M. Fries, *Linné. Levnadsteckning* (Stockholm, 1903), bd 1, 125; Uggla 1953a, 11–12; och Stearn 1957, 66.

¹¹ Uggla 1953a, 12, och Arvid Hj. Uggla, "Ur Linnésamlingarna i London. Författarplaner omkring 1740", *SLÅ* 1953b, 126–127. Uggla nämner att det finns ett tidigt utkast till föreläsning till *Species plantarum*, troligen äldre än 1745, där Linné klagar över bristen på herbarier och trädgårdar i det avlägsna hörn av världen, Uppsala, där han befinner sig (Uggla 1953a, 13–14).

¹² Jfr Sverker Sörlin, "Scientific Travel – The Linnean Tradition", i Tore Frängsmyr (red.), *Science in Sweden. The Royal Swedish Academy of Sciences 1739–1989* (Canton Mass., 1989), 107.

¹³ Anders Grape, "Om Christopher Tärnströms resejournaler", *SLÅ* 1918, 126–144, och *BoS* I:2, 80 n. 8 (om brevet och växtsändningen av den 5/5 1746).

¹⁴ *BoS* I:4, 61.

¹⁵ Senare publicerade i *BoS* I:2.

¹⁶ Arvid Hj. Uggla, "Fredric Hasselquist. Ett tvåhundraårsminne", *SLÅ* 1952, 5–17.

¹⁷ *BoS* I:4, 86.

¹⁸ *BoS* I:4, 85.

¹⁹ *BoS* I:4, 75.

²⁰ *BoS* I:2, 83–86, brev till Elvius troligen skrivet i december 1746. Linné glädde sig visserligen över att två av de frön Tärnström skickat tillhörde arter som tidigare inte fanns i Botaniska trädgården, men tillade att "[d]e andra äro bekante och allmänne i trädgården" (*BoS* I:2, 83). Jfr även Grape 1918, 134.

²¹ *BoS* I:2, 127–128. Jfr Sverker Sörlin, "Apostlarnas gärning. Vetenskap och offervilja i Linné-tidevarvet", *SLÅ* 1990–91, 76.

²² *BoS* I:2, 138–139 (brev till Wargentin 16/2 1750).

²³ Carl von Linné, *Vita Caroli Linnæi*, utg. Elis Malmeström och Arvid Hj. Uggla (Stockholm, 1957), 79, och *BoS* I:4, 86 (brev till Bäck 6/10 1749).

²⁴ *BoS* I:4, 104 (brev till Bäck 10/11 1749). Jfr brev till Bäck den 18/11, där Linné skriver att Skånska resan blir sista verket av hans hand; "jag skall läsa men aldrig skall någon mer få mitt." (*BoS* I:4, 106)

²⁵ Dock bör det kanske påpekas att när Löfving lämnade Stockholm den 16 maj hade Kalm redan anlänt till Göteborg (5 maj, g.st.). Två av de fem befann sig alltså i Sverige – men på resa var de. (Linnés "Företal" i Pehr Löfving, *Iter Hispanicum* [Stockholm, 1758], opag. [12], och Skottsberg 1951, 156.)

²⁶ *BoS* I:2, 81 (brev till Elvius i november/december 1746, om Tärnström) och Elis Malmeström, "Självbiografiernas egenart", i Linné 1957, 24. Linné använder bland annat ordet "apostlar" i en av sina självbiografier, där han i samband med Löfving utresa nöjt kan konstatera att "således hade Linnaeus

sine apostlar öfwer hela världen" (Linné 1957, 122; jfr *ibid*, 120 om Kalm som "denna Apostelen").

²⁷ *BoS* I:4, 154.

²⁸ Kalm anlände till Stockholm den 23/5 1751 (gamla stilen, 3/6 enligt nya stilen), dvs. på dagen fyra veckor innan Linné återupptog arbetet med *Species plantarum* (Skottsberg 1951, 170). Det går inte att ta miste på Linnés uppmärksamhet över Kalms hemkomst i de samtida breven. Den 28/5 1751 skriver han sålunda till Bäck att han har ont om tid, "ty Prof. Kalms frö fodra både dag och natt" (*BoS* I:4, 149). Detta tycks syfta på några frösamlingar som Kalm skickat direkt efter ankomsten till Stockholm, men en månad senare, strax efter det att Linné åter börjat skriva på *Species*, reste Kalm till Uppsala och hade då även med sig sin samling av pressade växter (Skottsberg 1951, 170–173).

²⁹ Carl von Linné, *Egenhändiga anteckningar*, utg. Adam Afzelius (Stockholm, 1823), 49, citerat i Skottsberg 1951, 173. Uppgiften återges även i bl.a. Stearn 1957, 72, men är måhända för bra för att vara riktigt sann. Dock säger den nog en del om hur Linné värderade Kalms återkomst och hans hemförda samlingar.

³⁰ Dessa brev nämns i *BoS* I:4, 146–147 (Linné till Bäck, 9/4 1751). Osbecks brev till Linné, däribland två från Cadiz (26/2 och 21/3 1751), har publicerats i Anne Fox Maule & Carlo Hansen, "Linnés korrespondance med Pehr Osbeck 1750–1753", *SLÅ* 1972–1974, 75–145. Hasselquists resebrev till Linné finns utgivna bland annat i *BoS*, bd I:7, och i den postumt publicerade *Iter Palæstinum eller Resa til Heliga Landet*, utg. Carl von Linné (Stockholm, 1757; faksimilutgåva Stockholm, 1969), 569–619.

³¹ Breven har exempelvis citerats i Fries 1903 bd 2, 261 och Stearn 1957, 72. De finns tryckta i *BoS* I:4, 154–178 passim.

³² *BoS* I:4, 178.

³³ Fries 1903 bd 2, 261. Citatet är snarlikt formuleringar i flera självbiografier, t.ex. Linné 1957, 123 ("ett wärk som är dett största i wettenskapen") och 141 ("Detta hölt L. altid

sielf för sitt största mästerstycke.”).

³⁴ Stearn 1957, 72–73.

³⁵ *BoS* I:4, 187, och Stearn 1957, 144.

³⁶ Fox Maule & Hansen 1972–74, 94–97 och 107–108.

³⁷ Rolf Du Rietz, ”Tryckningen av *Species plantarum* 1753. En preliminär bibliografisk undersökning”, *SLÅ* 1965, 69, och Hansen & Fox Maule 1973, 209.

³⁸ *BoS* I:4, 209–210 (Linné till Bäck 13/4 och 17/4 1753). Osbeck nämner också detta Uppsalabesök i april 1753 i några olika versioner av sin självbiografi, nedtecknad flera decennier senare (Pehr Osbeck, *Pehr Osbecks självbiografier*, utg. Axel Ejwertz [Halmstad, 1960], 56 och 67–68). Den 24 april, efter en dryg vecka i Uppsala, tog Linné med Osbeck till Stockholm där han presenterades för bl.a. kungaparet.

³⁹ Som bekant utgavs detta material postumt i Löffling 1758 (brevväxlingen med Linné på s. 1–110).

⁴⁰ Stearn 1957, 136, och Du Rietz 1965, 72 och 77–78. Stearn och Du Rietz tolkar förloppet kring de så kallade kansellanserna, de ändrade sidorna, något olika. Den förre skriver att sidorna trycktes om först sedan publiceringen redan ägt rum och en del exemplar distribuerats, den sistnämnde att det skedde före publiceringen men att de ursprungliga tryckarknarna i några få exemplar aldrig byttes ut.

⁴¹ Mycket av detta material utgavs senare postumt (Hasselquist 1757).

⁴² Jfr Skottsberg 1951, 158–159. Ett tydligt exempel är Linnés brev till Wargentín 16/2 1750 (*BoS* I:2, 138–139), där Hasselquist jämförs med Kalm till den senares nackdel. I brev till Wargentín den 11/12 samma år har Kalm stigit i kurs och får beröm av Linné för sina intressanta resultat. Men om Hasselquist heter det då: ”Med et ord, jag fick så mycket nytt med sista posten af Hasselquist, at jag aldrig läsit sådant hwarken i bref eller bok.” (*BoS* I:2, 161; om Hasselquist jfr även ibid, 180–81, och *BoS* I:4, 146–147.)

⁴³ *SP*, opag. sida omedelbart efter förordet.

⁴⁴ *SP*, opag. sida, övers. i Linné 1952, 2.

⁴⁵ Linné 1957, 122, och Sven Lundqvist & Roland Moberg, *The Pehr Kalm Herbarium in UPS. A collection of North American plants* (Uppsala, 1993). Dessutom korresponderade Kalm med Linné under det år då denne skrev huvudmanuskriptet till *Species plantarum*. Först från Stockholm och sedan från Åbo besvarade han sin gamle lärares många frågor om ”de amerikanska herbarieväxterna, med vilka Linné som bäst var sysselsatt” (detta var i november 1751), och han skickade dessutom grundliga beskrivningar av ett antal arter som han samlar på sin resa (Skottsberg 1951, 161–162 och 177–178, citerat från s. 177).

⁴⁶ Linné 1957, 124. Siffran 600 växter för Osbecks del tycks bekräftas av Merrills uppgift att ca 600 exemplar i Linnés herbarium har insamlats av Osbeck i Kina, Java och Spanien (alla växter var alltså inte från Kina, som Linné ger intryck av). Merrill uppger också att Osbeck i sin stora reseskildring *Dagbok Öfwer en Ostindisk Resa* (Stockholm, 1757) nämner ca 500 olika växtarter. (Merrill 1916, 571.)

⁴⁷ Jfr Skottsberg 1951, 160–162 (om Kalm); Stearn 1957, 115 (om Hasselquist); och Hansen & Fox Maule 1973, 205 (om Osbeck).

⁴⁸ Mundig uppgift, John Edmondson.

⁴⁹ Se t.ex. Löffling 1758, 51–55 och 65 (brev till Linné den 2 [13] november 1752 och den 14 maj 1753). I sistnämnda brev tackar Löffling för ”de nya Generum citerande af mig” i *Species plantarum*; tydligen hade Linné i ett brev av den 13/3 skickat honom utdrag ur det ännu opublicerade verket där några av Löffling namngivna släkten, bl.a. *Velezia*, ingick.

⁵⁰ Lundqvist och Moberg 1993.

⁵¹ Pär Eliasson, *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840* (Umeå, 1999), 46–47. I vidare mening var givetvis den egenhändiga observationens betydelse – att själv iakttä istället för att förlita sig på tidigare auktoriteter – också en grundtanke bakom 1600- och 1700-talens

vetenskapliga revolution.

⁵² Stearn 1957, 108.

⁵³ Hansen & Fox Maule 1973, 204, och William T. Stearn, "A new photographic record of the Linnaean Herbarium", *Taxon* 10 (1961), 16–19.

⁵⁴ Lisbet Koerner, *Linnaeus. Nature and Nation* (Cambridge och London, 1999), 43–52.

⁵⁵ Citatet från Koerner 1999, 43.

⁵⁶ Stearn 1957, 66–71; citatet från s. 67 (i original talas om "an indexer's paper-saving device"). På s. 69 citerar Stearn ur *Pan svecicus*, där det också uppges att binära namn använts för att "spara papper".

⁵⁷ Carl von Linné, *Philosophia botanica* (Stockholm, 1751) no. 257, övers. i K. V. Ossian Dahlgren, "Philosophia botanica. Ett 200-årsminne", *SLÅ* 1950–51, 15, och Stearn 1957, 70–71. Om dateringen av verket se Dahlgren 1950–51, 2.

⁵⁸ *SP*, opag. sida, övers. i Linné 1952, 3.

⁵⁹ Gustaf Drake af Hagelsrum, *Linnés disputationer. En översikt* (Nässjö, 1939), 192.

⁶⁰ Linnés "Företal" i Löfving 1758, opag. [9].

⁶¹ Jfr William T. Stearn, "Den linneanska vetenskapen. Klassificering, nomenklatur och metod", i Wilfrid Blunt, *Carl von Linné* (Stockholm, 2001), 250.

⁶² Protokoll från 1747 har publicerats i Åke Berg (red.), "Herbationes Upsalienses. Protokoll över Linnés exkursioner i Uppsala-trakten. I, Herbationerna 1747", *SLÅ* 1952, 1–65, och från 1748 i H. Hjelmqvist, "Några protokoll från Linnés exkursioner i Uppsala-trakten", *Botaniska notiser* 1951 (3), 255–273. För de följande åren finns otryckta protokoll i en rad olika arkiv, bl.a. för 1750 i "Annotationer för Professor von Linné", Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning, N 550; för 1751 i C. A. Agardh, "Annotata öfver Carl Linnaei föreläsningar uti Horto Botanico" (1751), Lunds universitetsbiblioteks handskriftsavdelning, Naturv.; och för 1752 i "Botaniskt Protocoll 1752", Linnean Society of London, Bot. Jfr avhandlingen *Herbationes Upsalienses*, respondent A. Fornander, för-svarad under Linnés presidium 1753, senare översatt och utgiven i Svenska Linnésällskapets serie *Valda avhandlingar av Carl von Linné* under titeln *Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala* (Uppsala, 1921). I avhandlingen ges en beskrivning av de olika herba-tionernas sträckning och de växter som man brukade finna där.

⁶³ "Botaniskt Protocoll 1752", Linnean Society of London, Bot.

⁶⁴ Det kan tilläggas att även i *Herbationes Upsalienses* från 1753 användes binära namn.

Summary:

Linnaeus' Apostles and the Development of the Species Plantarum

By Kenneth Nyberg & Mariette Manktelow

The *Species Plantarum* of 1753 is arguably one of the most significant achievements of Carl Linnaeus, not least in terms of its relevance to contemporary botany. From the very beginning, this attempt at a comprehensive flora of all the world's plants was a collaborative effort where Linnaeus' students made important contributions. This was particularly true for his "apostles," travelling disciples, and in this paper we discuss how the development of the *Species Plantarum* from idea to reality was increasingly influenced by, and dependent on, their travel and collection activities around the world. We also examine the students' role in the

emergence of binomial nomenclature, the one feature of the *Species Plantarum* which has given it the special standing it enjoys today.

Focusing on the "apostles," it becomes clear that their shifting scientific fortunes directly affected the progress of Linnaeus' work on *Species*. In other words, he was very obviously spurred on when the disciples were successful but became almost apathetic when they failed (or died). Aside from this general historical connection between the travelling students and the *Species Plantarum*, one of the major goals of the "apostles" was to collect plants and seeds for the Linnaean Herbarium, the main source of the *Species*. We also emphasise that the contribution of the travelling disciples did not primarily consist in the number of new species they discovered but rather in providing Linnaeus with plant specimens, which in many instances enabled him to base his phrase-names on personal observation instead of old descriptions or illustrations.

Finally, as shown by academic dissertations and student protocols from the *herbationes* or botanical excursions, the binomial nomenclature consistently used in the *Species Plantarum* had emerged out of a close interaction between Linnaeus and his students in the teaching environment in and around Uppsala. In this regard the "apostles" as a group had a minor role, and among them it seems that Löffling was the only one who may have exerted some influence on Linnaeus' gradual adoption of binary names.

Författarnas adresser:

Fil. dr. Kenneth Nyberg, Historiska institutionen, Uppsala universitet, S:t Larsgatan 2, 753 10 Uppsala.

Fil. dr. Mariette Manktelow, Systematisk botanik, Evolutionsbiologiskt centrum, Uppsala universitet, Norbyvägen 18 D, 752 36 Uppsala.

GUNNAR BROBERG

Systema naturae incognita

1.

Den linneanska naturalhistoriens kanoniska skrift är *Systema naturae*, utgiven i ständigt svällande upplagor från 1735, den första upplagan på knappt dussinet sidor i folio, till den tolfte i tre band och två och ett halvt tusen sidor från 1766–68. Linnés anteckningar i de egna exemplaren av denna sista upplaga, nu i Linnean Society of London, vittnar om att han livet ut arbetade med att fullborda sitt uppdrag. Den postuma trettonde (1788-93) fullgjordes av Johann Fredrik Gmelin. Uppdraget hade då svällt till det nästintill omöjliga – bara djurriket måste uppdelas i sju volymer och gick loss på drygt 4000 sidor. Sedan har arbetet splittrats i sina enskilda riken och deras underavdelningar. Så har skapats en svensk nationalvetenskap: kartläggning, sedan klassificering och namngivning. Andra svenskar som givit betydande bidrag är Johann Gottschalk Wallerius med sina *Mineralogia* och *Hydrologia* där rentav vattnen klassificeras, Torbern Bergman som skapade sina affinitets-tabeller i kemin, inom samma tradition också Jöns Jakob Berzelius med sin nomenklaturreform.

Samtidigt lånades den linneanska taxonomin över till andra fält än vad den först var tänkt för, till etiken, ekonomin, tekniken – allt kunde systematiseras i över- och underordningar, i genera och species, och namnges på sätt som liknar det linneanska. Så skedde t ex inom arkeologin med namn som Nils Sjöborg, senare Hans Hildebrand och Oscar Montelius. Strindbergs begrepp i "De lycksaliges ö" (1884) "knappologi" syftade på deras linneanska ordnande i rader av knappar efter antalet hål enligt detta synsätt, som ingen fostrad i svensk skola kunde undgå. Det dynamiska sekelskiftet 1900 har kännetecknats som "kartläggande" i sådan linneansk rersursinventerande mening. Inte för inte har man kallat en samling om vetenskapliggörandet av svenska samhällsfrågor – befolkningsstatistik, sjukdomsförhållanden, kriminologi m. m. - för "Samhällets linneaner". Hela världen lades under l'esprit de système – så enligt Michel Foucault – som alltså sträckte sig längre än till 1700-talet. Också molnen och våra drömmar är stoff att ordna vetenskapligt. Ett sent exempel är Paul Bjerrre med sitt *Drömmarnas naturliga system* (1933).¹

I vår ordningsamma befolkning har en person i generationen strax efter Linné gått längre än alla andra. Det är om honom och hans arbete som just heter *Systema naturae* fortsättningen handlar. Det är en sällsamt anspråksfull skrift, ambitionen verkar vara att ge kunskapen en ny bas och en ny tillväxt. Men ingen tycks ha brytt sig, varken i samtid eller eftervärld, inte heller har Linnéforskningen haft något att säga. Denna *Systema naturae incognita* är värd sin mätta liksom dess ganska obskyra författare, den obefordrade prästmannen Lars Stockenstrand.

2.

För att hitta honom vänder vi oss till de gamla herdaminnen. Prästeståndet, stommen i svensk bildningshistoria, har vetat att dokumentera sig och inte bara i sin glans. Herdaminnenas avsnitt om de obefordrade prästerna pekar ut en aldrig ordentligt uppmärksammas begåvningsreserv i det äldre svenska samhället. Naturligtvis hade det sina randiga skäl varför de inte gick vidare i karriären: ofta en för tidig död, eller ett byte av bana, men alltför vanligt var att de söp och bedrev skörlevnad. Deras liv handlar om processande om tjänster, utebliven lön, sjukdom och misär. Allt är möjligt: någon har begått ett svårt brott, begett sig i landsflykt för att bli skalperad av indianer.² De obefordrades öden är kort sagt varken genomsnittliga eller efterföljansvärda exempel. Prästyrket var samtidens huvudsakliga intellektuella profession som många egentligen inte alls passade för. Ett trivialare men naturligtvis också vanligt skäl för att avancemanget uteblev berodde på inkompetens. Gruppen obefordrade präster innehåller alltså både begåvade och mindre begåvade personer, genier – vem vet – och dumbommar.

Lars Stockenstrand i Askersunds landsförsamling var en av dessa obefordrade. Han var närking, född 1738 på Stockhammar där fadern Anders Larsson innehade ett hemman. Som en av sina mest tilltalande sidor tillät det svenska ståndssamhället en viss cirkulation eller vad som i dag kallas klassresa: Stockenstrand fick studera, först vid Strängnäs gymnasium, från 1759 vid Uppsala universitet, där han var inskriven i Södermanland-Nerikes nation som kirurgie studiosus med rekommendationer från en kirurg i huvudstaden. Möjligheten till sådana studier hade givits genom ett kungligt brev 1752; hans lärare bör ha varit den duktige Johan Gustaf Acrel. 1765 uppges Stockenstrand ha vistats i Åbo, men studierna kan ha varit längre än så. Han prästvigdes 1770 för Strängnäs stift av den starke mösspolitikern, för all del också

*Till vänster Lars Stockenstrands silhuett. Till höger (spegelvänd)
Wedgewoods porträttmedaljong av Linné efter en medalj av Carl Fredrik
Insulander från 1773.*

biskopen, Jacob Serenius. Ett antal förordnanden under 1770-talet, adjunkt-tjänster mest, någon provpredikan, ledde inte vidare till befordran. På 1780-talet var han tillbaka i sin hemförsamling, odlade fädernegården, men flyttade 1782 till hemmanet Ingelsbyle. Vid den här tiden erhöll Stockenstrand tjänstledighet som präst, kanske för att han hyste trostvivels, kanske för att han ville organisera sitt liv på säkrare ekonomisk grund. Han gifte sig 1794 med den trettiosex år yngre Kristina Jansdotter och fick med henne i rask följd åtta barn, varav sju döttrar, i tur och ordning Maria, Sofia, Sara, Eva, Per, Lovisa, Klara, Amalia. Alla utom Eva levde till vuxen ålder och den yngsta Amalia dog så sent som 1905 vid 95 års ålder. En dotterdotter ska ha varit förebilden för Elsa Örn i Gustaf Frödings dikt "Balen".³

De gamla herdaminnena tillåter ofta en blick på historiens baksida: Kyrkoherden i Askersunds landsförsamling Petrus Leufstedt anmälde Stockenstrand för konsistorium. Denne avvisade i sitt svar bl a beskyllningen att han skulle ha slagit Leufstedt och skriver: "Jag har aldrig vetat förr, att någon hållit mig för att vara farlig i fält. En morgon, då dimman ännu inte var skingrad, mötte mig en man, som jag i hastigheten ej kände; men utaf finkeldoften kunde jag dock gissa, att det måtte vara Leufstedt. Jag hälsade beskedligt: men han kom öfver mig med käppen, ropande: 'cede majori'! det är, såsom han själv uttydde: gack ur vägen för herr majoren. Jag gjorde så; men

Leufstedt förföljde mig till Byn”.⁴ Herdaminnet tror inte på den raljerande Stockenstrand som onekligen visste vad *Cede majori* betydde. Även konsistoriet tycks ha härlett finkeldoften till Stockenstrand.

Han gläde inte bara med den kyrkliga överheten utan också med själve greve Dohna på det närbelägna Stjärnsund, som från sin position som socknens patronus inte givit honom någon tjänst. Stockenstrand framträdde även som talesman för traktens bönder vars äganderätt till ett hemman vid kyrkan ifrågasatts, ”hwargenom wi fattige undersåtar aldeles skulle ruineras” (1784). 1802 lät han åtala brukspatronen Karl Wahrendorff på Aspa för oegentligheter vid förvaltningen av bruket. Domkapitlet fick i uppdrag att kalla in Stockenstrand, som ”till deltagande i processen förlett en enfaldig menighet”. Det verkar som att han gärna framträdde som traktens talesman och man kan bakom processlystnaden ana en självmedveten herre, både lärd och lantman, en gestalt utanför gängse ståndindelning.⁵

Den svenska vetenskapens guldålder doftade som sagt finkel: till Kammarkollegiet skickade Stockenstrand 1778 en ansökan om belöning ”för en af honom upgifwen, och af Kongl Majt Direction öfver CronoBrännerierna i Riket godkänd ny uppfinning och besparing”, uppenbarligen en destillerpanna tillverkad av trä och som alltså skulle spara på den dyra kopparn. Directionen tillstyrkte i ett utlåtande en ersättning för Stockenstrands utgifter och Stockenstrand bad i en inlaga om ekonomiskt understöd för egen del och skattemannarätt för fadern. Vad som blev resultatet är oklart men Stockenstrand tycks inte ha haft turen med sig. I Vetenskapsakademiens protokoll från samma tid läser man om ”en avhandling om ett slags socker, funnet på granar inlemnad af Hr Lars Stockenstrand” – ett rön som gjort för publicering eller belöning. Men tyvärr var han förekommen av en liknande uppsats i Götheborgske handlingarna.⁶

Att döma av de fåtaliga bevarade dokumenten tycks Stockenstrands utåtriktade verksamhet mest pågått runt 1780. Men ett kvarts sekel senare kom hans uppsats i *Vetenskapsakademiens handlingar* ”Om lindrige jordbävningar, observerade i någre år, uti och omkring Staden och Sochnen Askersund” (1803). Det är en pionjärstudie, som ringade in området som en aktiv seismisk zon. Stockenstrand beskriver hur jordbävningen kommer med ett ”starkt susande” och ”ramlande såsom af flere vagnar”. Han har förhört sig med befolkningen och fått flera belägg för att detta är återkommande fenomen, som kommer från norr och varslar om omslag i väderleken. Han föreslår också att jordskalven fått vissa områden inom trakten att sjunka eller höja

sig.⁷ Man kan tycka att den lilla skriften rätt väl karaktäriserar hans egen bråkiga person.

Stockenstrand ska ha varit liten till växten, närsynt och gått med huvudet något framböjt täckt med en svart kalott. Han omnämns som "prästmannen, wälwördige höglärde magister herr Lars Stockenstrand". Boupp-teckningen visar en behållning på dryga 2000 daler. Han lämnade efter sig en häst, två oxar, ett par stutar och ett tiotal kor, lika många får och några grisar. Vidare upptas en "swart frack", en "capotte", två par glasögon, en lornjett, ett spanskt rör, ett trasigt perspektiv, en tub, en termometer, ett solglas samt ytterligare en del småting. Biblioteket, som inte kan ha varit stort, upptas till 25 daler men specificeras inte. Hans böcker och peruker ska enligt traditionen inom släkten ha grävts ner i hemmets trädgård i Ingelsbyle. Vad som ändå fanns kvar efter Stockenstrand i form av manuskript lär ett par sondöttrar, fromma pietister, ha förstört. De uppges ha yttrat på förfrågan från Rudolf Kjellén, den blivande statsvetaren och geopolitikern, vid slutet av 1800-talet: "Dem brände vi upp, för några syndiga papper ville vi inte ha i vår ägo".⁸

I Askersundstrakten fanns länge ett talesätt "Kommer gör den, sa Stockenstrand om yttersta domen, Men vänta får ni."⁹ 1816, sjuttiosju år gammal, stod han inför sin domare. Vart han befordrades vet ingen. Men visst kan man också befordras nedåt. Det borde finnas mer om honom i arkiven eller så är verkligen allt nergrävt och förstört genom efterlevandes välmenta medverkan.

3.

Stockenstrands *Systema naturae* kom ut 1778, då han var fyrtio år. Naturligtvis kände han till den "rätta" skriften med samma titel, han hade som sagt studerat vid linneanska Uppsala. Mästaren själv hann aldrig reagera eftersom han dog i januari just detta år. Kanske utgivningen av den "falska" hållits tillbaka för att inte störa den gamle. Men även om titeln var lånad kunde Stockenstrand hävda att hans arbete hade mera rätt till den. På titelsidan står nämligen *SYSTEMA NATURAE In Sex Regna Divisum. Eller NATURAL-HISTORIEN Fördelad Uti Sex Riken Af V.D. Min. & Reg. Acad. Sc. Stockh. Adscr.* (K. Ordenstryckeriet 1778). Det låter något det, som synes försedd med VDM-märkning – *Verbi Domini Minister* eller Guds ords tjänare – och KVA-stämpel – *adscriptus* betyder "ämnessven", en beteckning som gav rätt till att övervara Vetenskapsakademiens sammankomster från den bakre bänken; man hoppa-

des att därmed bredda sin verksamhet.¹⁰ Det är en liten skrift som bara omfattar 32 sidor, en bråkdel av Linnés arbete men likafullt med största anspråk: naturen är indelad i sex riken, fördubblad mot det vanliga! Två riken är Stockenstrands egen invention, ett *Regnum pleromaticum* och ett *Regnum atmosphericum* – vi återkommer till dem.

Stockenstrand hade onekligen placerat sig i fint sällskap. Och i sitt företal härleder han vetenskapen från Aristoteles, som understödd av en mäktig vetenskapernas skyddare, skapade ljus. Detta en traditionell retorisk upprullning, syftningen går till Linné och hans kungliga mecenater. ”Lycklige framtid, som får skörda frukten af deras gemensamma bemödande! Men hvad säger jag! Nyttan har ju redan visat sig?” ”Skilde vid irrbloss och öfvertygade at den sanskyllidiga Methoden at raisonera stöder sig på ärfarenhet, hafva våre lärare /.../ utvidgat vår kundskaps Sphär”. Ändå, förklarar Stockenstrand, ”hafve vi ej någon redig adaeqvät *Historia Naturae generalis*, eller sådan at hon framvisar Naturen i hela sin vidd.” Definitionerna har inte varit riktiga, inte heller indelningen av kunskapen ”då man ej haft fullständig idée om hvad som borde delas.” Hur många naturriken finns det, tre eller fyra eller som Teichmeyer gissat fem? Svaret är alltså ytterligare ett.

Målet är en fullkomlig beskrivning – ibland anas ”fullständig” som synonym. ”At dela Naturen uti Regna, som hafva sina Classes, Ordines, genera och species, är den lyckliga väg vetenskapens hjeltar banat.” Och då ”oredan undanröjdes, vetenskaperna vinna sit naturliga skick [...] då får man en redig Encyclopedie” – Stockenstrand använder ordet i dess ursprungliga betydelse av ordnat, totalt vetande. När man nått dit kommer mycken tid och möda att sparas. Försynen har genom de naturliga tingen skänkt oss alla livets bekvämligheter. ”Är då intet den olycklig som aldeles är okunnig i denna vetenskapen?” Är inte då detta system en skänk till oss alla.

Först hade Stockenstrand tänkt ge ut arbetet på svenska men det skulle då leda till en mängd nya termer. Han har löst problemet genom att växla mellan svenska och latin men tillåter sig ett stort mått av grekiska nybildningar. De kan försvaras, menar han: ”Den nation blir inte fattig som rigtar sig igenom utrikes handel.” Svårigheterna i terminologin är ofrånkomliga i ”ett oupbrukadt ämne som detta är”. Läsningen blir onekligen abstrakt men de måleriska meteorologiska svenska synonymer Stockenstrand inför senare i sin skrift kompenserar i någon mån: qualmig luft, unknad luft, mogväder, kolos, sjömörker, solrök, strömoln, lysved, lyktgubbe, kornblix, duggregn, snöglopp, slagregn, skyfall, urväder, isbark, landtvind.¹¹ Inget är

SYSTEMA NATURÆ

In Sex Regna divisum.

Eller

NATURAL - HISTORIEN,

Fördelad uti Sex Riken.

Af

LARS STOCKENSTRAND

V. D. Min. & Reg. Acad. Sc. Stockh. Adscr.

*Res sic quæque suo ritu procedit, & omnes
Fadere Naturæ certo discrimina servant.*

Lucret. Lib. V.

STOCKHOLM,

TRYCKT UTI K. ORDENS-TRYCKERIET, 1778.

kanske nytt, de svenska glosorna antyder ändå det patriotiska uppsåtet liksom Stockenstrands jordbrukarintressen. Företalet uttrycker vackert samma strävan: "At gagna har varit min afsigt; at hafva reüsserat, skal vara min fågnad, min vinning." Men fågnaden att ha "lyckats", "reüsserat", vann han inte.

Liksom Linne inleder Stockenstrand med en omfattande *Introitus*, som avhandlar Naturens bestämningar: "Naturen utgör föreningen av alla fysiska varelser, oföränderliga lagar och krafter, den är utrustad med egenskaper från fysiken och naturlagarna."¹² Här tycks den personlige Guden, allsmäktig och delaktig, utesluten. Order "Deus" förekommer antingen i betydelsen av en opersonlig makt eller som någon klassisk gudom. Man kan jämföra med Linnés inledande paradsstycke i hans *Systema naturae* "Jag såg den oändlige, allvetande och allsmäktige GUDEN på ryggen" (*Deum sempiternum, immensum, omniscium omnipotentem vidi*) – en sådan jubelton saknas alldeles hos Stockenstrand.¹³ Men man kan observera att också Linné har placerat sitt nyss citerade avsnitt *Deus* under *Imperium Naturae*. Stockenstrand uttrycker sig dels wolffianskt: *Deus est ens a se, in quo continetur ratio sufficiens existentiae contingentium*. (Gud är det väsende som innehåller det för alla möjliga väsenden tillräckliga förnuftet), dels på ett sätt som manar fram Spinoza: Gud är *to Pan*, "allt", inte *ta Panta*, "alla". Gud är det oombytliga i en ombytlig värld.

Stockenstrand skiljer på *Historia naturae generalis* och *Historia naturalis specialis*, det förra kan tolkas som hans eget bidrag till *Systema naturae*, det senare är snarare Linnés. Den generella naturalhistorien övergår i den speciella om den genom fler kännetecken konkretiseras till objekt. Sciencerna är något annat, de utgör en tredje och underordnad "grad eller länck i kundskapskedjan." Stockenstrand tycks syfta på ett vetenskapssystem sådant som d'Alembert utlagt i den stora franska encyklopedin (eller någon annan av tidens encyklopedister) och som kanske kunde ha kallats *Systema naturae scientiarum*. Han säger det inte, men tanken bör ha varit att när vart och ett av de tre systemen är fulländade de ska sammanfalla.

Men där var man inte ännu. I fråga om människans kunskapsförmåga och sina egna ambitioner är Stockenstrand pragmatisk: "Och emedan endast för människor skrives, så frågar man intet efter, hvad uti Naturen finnes som menniskjor intet nu kunna begripa. När nämnde obegripligheter igenom en forskande framtid upptäckas, lära de förmodligen kunna föras under några af Naturens allmänna och kända egenskaper, hvarigenom ändå nämnda definition alltid förblifver den samma, och de gamlas *Totum* sättas i ljusare dager."

Vad som är sant eller ej är inte huvudfrågan utan vad som fungerar. Stockenstrand bekymrar sig mindre om den linneanska frågan om ”naturligt” eller ”artificiellt” system, om Naturens eller Skapelsens ”ursprung”. Hans omsorger tycks gälla vad som är praktiskt, vad som bringar reda och som därmed är nyttigt för dagen.

Han anger sina utgångspunkter: ”Så snart man uti en Classification kommit af den väg Naturen utstakat, bör han med all flit igensökas, på det at icke skuggan måtte tagas för dagen” – det sista väl en upplysningsmetafor. Och i ”Naturens oföränderliga gång” är all dess produkter ”i början flytande innan de blir fasta”, etern verkar på luften, denna i sin tur på vattnet, som utövar sin kraft på jorden. ”Alla djur, växter, mineralier, äro flytande i början” - denna uppfattning får som konsekvens ”at vi ifrån den kanten böra vår Systematiska ordning börja. Men allra först ”blifva Naturens lagar *terminus a quo* för vår indelning”. (Man kunde här tänka sig utvecklingsidéer: Naturen utgör en hierarki, en progression som man kan följa. Men när senare inne i systemet under begreppet Rörelse eller *Motus* med arten *Ordo naturae* står bara: *Motus quem Natura sequitur in rebus invicem collocatis vel collocandis*: ”Rörelsen som Naturen följer växelvis mellan att ha ordnat och ämna ordna tingen kallas Naturens Ordning”.) Man saknar uttalade tidsfästen och därav följande generell diskussion.

Så presenterar Stockenstrand sina båda naturriken. Det första, *Regnum Pleromaticum*, kan översättas med ”Fullhetens rike”. Det ”beskriver sinnenas egenskaper och affekter samt de attribut som är gemensamma för alla naturens riken.”¹⁴ Det har fyra klasser 1: *Nomia*, 2. *Dynamia*, 3. *Diathesia*, 4. *Sphaerotheresia*. *Nomia* lägger allra först fast de två logiska grundreglerna, Principium contradictionis, ”*Impossibile est idem simul esse & non esse*” och Principia Rationis Sufficientis, den tillräckliga grundens princip: ”*Nihil fit sine ratione sufficiente*”. I ordningen *Jus* upptas ett antal moraliska principer inklusive den gyllene regeln; sista arten beskrivs kort *Deum Cole* – odla Gud. Andra grupper räknar upp tid och rum, ytor, avstånd, liksom ett antal *Normae*: ”Naturen verkar i allt längs de kortaste vägarna”; ”Inget sker förgäves”; ”Naturen gör intet genom språng”; ”Intet kan uppstå ur intet, intet övergå i intet.” Detta rike visar sig innehållsrikt, principer, själsliga begrepp också solar och fixstjärnor, stjärnbilder, stjärnor på norra respektive södra halvklotet, planeterna och månarna tas upp. När under släktet *Figura* behovet framhålls av en sorts grafisk framställning av alla de olika rikenas gränser graverade i koppar är man beredd att hålla med.

Det andra naturriket är *Regnum Atmosphaericum vel Chaoticum*, som framställer atmosfäriska förhållanden. Det innehåller tre klasser: 1. *Aesthesia*, 2. *Opsia*, 3. *Hapsia* var och en med sina ordningar, släkten och arter. Riket handlar mycket om luftarter, vad som från Aristoteles kallats meteorologi om vindar, luftströmmar, lukter, ljud, dunster, moln, optiska fenomen. I sista klassen *Hapsia* upptas årstiderna, värmen, elden, regnet, snön, stormen. Vi avstår både från referat och trögflytande citat men återkommer med ett avslutande exempel.

Så långt är Stockenstrand på egen hand, men för resterande fyra rikena – som inte närmare utläggs – förlitar han sig på andra och mer kända auktoriteter. För *Regnum Aequum*, eller *Vatturiket* gäller med viss modifiering Johan Gottschalk Wallerius *Hydrologia Eller Vatturiket* från 1748, och för *Regnum minerale* likaså Wallerius system (1747).¹⁵ För *Regnum vegetabile* och *Regnum animale* hänvisas till Linnés indelning i *Systema naturae*, det förra i tjugofyra klasser och det senare i sex. Hur Linné om han levat skulle ha uppfattat sällskapet med sin trätobroder Wallerius är obekant men man kan tänka sig. Sist eller längst fram i kön på Systemet kommer det fullkomligaste väsendet, ”blifvandes menniskan härigenom uti Natural-Historien satt på sitt rätta ställe; emedan Gud aldrasist skapade henne til sit be-läte.” Man kan också hävda, i enlighet med inledande resonemang, att vi härmed nått skapelsens fastaste och högsta tillstånd.

4.

Den här texten är inte enkel att göra rättvisa, varken till innehåll eller kvalitet. Det är svårt att avgöra om den säger något nytt eller mest ska betraktas som ett säreget symptom på tidsandan. Den har totala ambitioner och ska så täcka allt så överskådligt som möjligt, kortheten gör den å andra sidan intetsägende, konturlös. Klart är att detta text är skrivet före den kemiska revolutionen med Lavoisier. Man mer än skymtar den åldriga läran om de fyra elementen, självklar också i inledningen till Linnés *Systema*. Uppdelningen i den supralunära världen (*Regnum pleromaticum*) och den sublunära (*Regnum atmosphaericum*) hade ju för länge sedan övergivits inom vetenskapen. Man kan undra vad Stockenstrand väljer att inte ta upp. Sålunda saknas psykologin, etiken, vidare frågan om materiens minsta odelbara, monader, atomer eller korpuskler. Desto utförligare blir han om vindar, strömmar, årstider, vatten; det är lantmannen som talar. Kritiskt kan man förbluffas över hur illa sammanhållna

dess båda första riken är, sålunda definieras aldrig de olika taxonomiska nivåerna. Man kan förvånas över en tendens till ”dubbel bokföring”, att samma fenomen tycks återkomma på flera ställen, säker är man i brist på klara definitioner visserligen inte; också Linné syndade härvidlag.¹⁶ En väsentlig skillnad är att Stockenstrand aldrig anknyter till Linnés sexualisering av naturen i en maskulin och en feminin princip, dvs mærg-barkläran.

Det mest utmanande är förstås inrättandet av två nya naturriken och sammanlagt öka antalet till sex. För den delen, varför inte sju eller nio? Är avsikten att spegla de sex skapelsedagarna? Eller var motivet förändrad kunskap och sakligt betingat? Vid den här tiden var fler inne på tanken att utöka naturen. Linné själv intresserade sig för frågan i avhandlingen *Mundus invisibilis* (1767) och i föreläsningar talar han om ett ”Regnum neutrum sive chaoticum” för olika mikroorganismer. Andra som var inne på detta var just kryptogamister och mikroskopister och tidigare forskare av protozoa (Münchhausen, Needham, Weiss, Büttner med flera).¹⁷ Men Stockenstrand utgår inte från den nya mikroskopin och kryptogamin. Till skillnad från Linné finns också en uttalad tanke om att gå från principer till konkretion, från det flytande till det fasta, från lagar till tillämpningar.

Men visst är han linnean i ambition och arbetssätt. Allt följer den linneanska hierarkin uppifrån och ner. Och att Stockenstrand kombinerar de gamla konkurrenterna Linné och Wallerius är inte överraskande. Tillsammans förekom de i franska utgåvor av *Systema naturae* som börjar med Wallerius mineralogi och fortsätter med Linnés växt- och djurriken. Wallerius, som av en eftervärld lätt betraktas som gammalmodig sågs åtminstone i vissa kretsar som Linnés like; hans *Watturiket* är konsekvent ur linneansk synvinkel, men så långt följde honom få. De båda förenas också i Fredrik Branders *Inledning till naturkunskapen* (1785). Det är en lärobok och man kan för den delen tänka sig att Stockenstrands arbete hade syftet att duga som pedagogiskt specimen. Hans stiftchef, biskop Serenius hade hösten 1775 testamenterat en rejäl summa till en lärostol i naturvetenskap Strängnäs. Wallerius position kan kanske också förklaras av att han varit inspektör för den närkiska nationen i Uppsala när Stockenstrand var inskriven där.¹⁸

Linné skrev för samlare och praktiker, men det gör knappast Stockenstrand. Närmare varifrån han har fått sina idéer om fler naturriken är inte klart. Den Teichmeyer han nämner har inte kunnat närmare identifieras, det finns en rättsmedicinare med det namnet, men han verkar alltför gammal. Någon vidare hjälp ges inte heller genom hänvisningar till annan litteratur.

En not upplyser kort "Fröl. Log", vilket bör betyda den hänvisning till den lärde linköpingsektorn Magnus Frölings omfångrika lärobok i logik *Index viae ad veritatem planissimae sev Specimen Logicae Reformatae* utgiven 1770. Den boken fanns kanske i hans bibliotek men tipset leder inte långt, det är fröske-torr skrift som inte berör naturens indelning. Men det anger en vetenskaps-teoretisk drivkraft, att ha allt under en hatt. I grunden vill Stockenstrand visa upp ett rationellt, logiskt, i grunden matematiskt universum.

Ambitionen att gifta samman fysik och naturalhistoria för tankarna till Swedenborg, som i början av 1740-talet delar upp världen i olika serier eller grader, ibland tre högre och tre lägre serier, de förra mer principer och närmre skapelsen, de senare naturens tre riken. I bakgrunden mer än anas wolffiansk ontologi – Stockenstrand börjar i den andan med motsägelselagen och lagen om det tillräckliga förnuftet. Det religiösa elementet finns där förstås men är inte lika starkt.¹⁹ Också Stockenstrand ser på världen som Fullhetens rike (*Regnum pleromaticum*) eller en kedja och säkert har båda läst en dos Christian Wolff, modefilosofen under Stockenstrands studieår. Här kan finnas många för oss fördolda mellanled men en skillnad ligger i att Swedenborg lutar åt andliga tolkningar medan Stockenstrand klart lutar åt materiella.

Ett sätt att förstå hans inställning är att uppmärksamma deviser och citat. Mottot för sin skrift hämtar Stockenstrand från klassikerna, först Lucretius *De rerum natura*: På svenska "En grundlig kännedom om naturen befriar oss från övertrons börda, förlöser oss från rädslan för döden och skyddar oss från okunnighetens störande effekt". Det är upplysningens credo, formulerat av Epicuros, den klassiske materialisten tillsammans med Lucretius. Hans andra citat är från Ciceros *De finibus*, Om ändamålen: "Allt utvecklas efter sitt eget kynne, och allt bevarar sina kännetecken genom naturens bestämda lagar". Man kan säga att taxonomin som en säker kunskapsgrund markeras. Ett Lucanus-citat avslutar inledningen ur *Pharsalia*: "Vi människor är oskiljbara från gudarna, och även om oraklet är stumt, är alla våra handlingar förutbestämda av Gudomen. Gudarna behöver inte tala. [...] Har denne någon annan boning än jorden eller havet, himmelens luft och dygdiga hjärtan? Varför söker vi dem ytterligare? Vad vi ser, varje rörelse vi gör är Jupiter." Det den gamle Cato som citeras också i det avslutande citatet från samma arbete (*Pharsalia*): "att iakttaga moderation, att hålla fast vid målen, och att följa naturen".²⁰

Det är på nytt Cato som visar sin orubbliga karaktär, Stockenstrand har visserligen inte fullföljt originalets uppmaning, "att ge sitt liv för sitt land".

Det är inte genom krigiska uppoffringar man ska verka utan genom fredliga dygder. Dessa fyra citat är knappast originella men tagna tillsammans vittnar de om ett starkt självmedvetande och om en stoisk-republikansk hållning, kanske om en materialistisk naturuppfattning. Vidare är upplysningsdraget i Stockenstrands text starkt. Med sina klassiska vänner talar han om "utveckling", om befrielse från fördomar, räddning undan dödsrädsla, för ordning och förnuft. De klassiska citatet understryker denna hemhörighet. Man kan förstå att han retade sina ämbetskolleger. Han kostar också på sig en antikle-rikal slutsäng.

5.

Den grälsjuke Stockenstrand förnekade sig nämligen inte heller här. Allra sist, som sista art i släktet *Ecnephias*, ordningen *Rorantes*, klassen *Hapsia* inför han *Ecnephias sabulum et pulverem trahens, simul que inflammans sulphureas exhalationes* med artepitetet "Praester". Övriga arter *Typhon*, *Columna* och *Turbo*. Detta kan tolkas som "Ecnephias praester eller präster på sina moln drar upp grus och sand samtidigt som de upptänder svavelaktiga ångor." Fick man skämta i vetenskapliga sammanhang? Linné tillåter sig i djurriket i *Systema naturae* 1735 i gruppen *Paradoxa* en polemik mot den rike Albert Seba för den konstifika drake som ingick i hans samlingar. Men skämt med vördiga prästerskapet? Den här slutsignaturen längst ner i högra hörnet vittnar om Stockenstrand som en rätt fräck typ. Det betyder inte att hans skrift som helhet skulle vara ett skämt. Inte heller att den också hade de bästa syften.

Som sagt, detta arbete ledde inte till någon befordran, inte heller till vetenskapligt erkännande. *Systema naturae* refererades i *Göttingische Gelehrte Anzeiger* för år 1779 och Adolph Modeer nämner det erkännsamt 1785 i sin *Anledning til Stenrikets upställning*: "En liten bok, okänd men som visserligen inte borde vara det." Det verkar vara allt. Okänd har den förblivit likafullt liksom dess författare. Stockenstrand återkom med den lilla uppsatsen från 1803 i geodynamik – om man så vill ett konkret bidrag till det andra riket i hans *Systema*, klassen *Hapsia*, ordningen *Ardentes*, släktet *Fumus* eller möjligen *Ecnephias*, enklare uttryckt Om jordbävningar i Askersunds lantförsamling.

Linné var den andre Adam, Naturens namngivare, men Stockenstrand blev aldrig den andre Moses. Vad ska vi göra med alla dessa obefordrade? De finns också i dag, alla dessa uppfinnare av perpetuum mobile, rivaler till Einstein, utforskare av jordens magnetlinjer och slagrutans krafter. En del är

FUMUS.

Fumus cum flamma in vorticem ascendens.	Turbinatus.
Fumus æqualiter in aëre degens.	Dispersus.
Fumus e montibus ignivomis cum cineribus flammis & lapidibus erumpens.	Vulcanus.

ORDO III. RORANTES.

PLUVIA.

Pluvia guttis minimis lente cadens. Sv. Duggregn.	Lewa.
Pluvia mixta niye Sv. Snöglöpp.	Frigida.
Pluvia tincta variis heterogeneis particulis.	Colorata.
Pulvis imprægnata Electricitate, effundens guttas, ad terram cadentes nocte quasi mixtas scintillis apparentes.	Electrica.

IMBER.

Imber effundens aquas vi summa, cito desinens, Sv. Slagregn.	Exhydria.
Imber incutiens grandinem torrentis modo.	Nimbus.
Imber una vice totum se exonerans, Sv. Skyfall.	Cataracta.
Imber circumgyratus procellosus.	Vertex.

NIX.

Nix confans guttis pluvialibus congelatis.	Grando.
Nix in lamellis decedens.	Lamellata.
Nix verticibus & procella veniens - Sv. Urväder.	Gyrus.
Nix superficies corporum congelans - Sv. Isbark.	Lubrica.

ECNEPHIAS.

Ecnephias confans nubecula grandescente & impetu terram aggrediens.	
Ecnephias in vorticem actus aquam fursum trahens.	Typhon.
Ecnephias unum tantum locum ambiens.	Columna.
Ecnephias fabulum & aquam movens.	Turbo.
Ecnephias fabulum et pulverem trahens, simul que inflamans sulphureas exhalationes.	Præster.

Servare modum finemque tenere,
Naturamque sequi.

Lucanus.

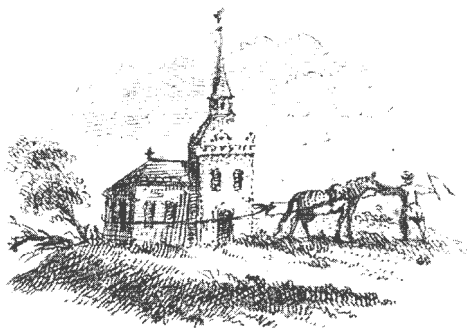
rättshaverister, andra är knäppgökar rätt och slätt. Man kan också säga att den svenska naturvetenskapens guldålder ledde fram till dessa glada amatörer, sådana som kaptenen Eric Gustaf Adlerberg i Halland, lantmätaren Adolph Modeer, Olof Abraham Robsahm och Lars Stockenstrand. Man får inte glömma att kombinationen av praktiska löften och gudomlig visdom då gav vetenskapen en potential. Man har visserligen talat om en nedgångsperiod mot slutet av 1700-talet, då vetenskapen förvandlades till underhållning men var fri för alla och samtidigt kunde förväntas samspela med det nya samhälle som var på väg.²¹

Modeer, entomolog och världsförbättrare, nämndes. Hans och Patriotiska sällskapets *Hushållningsjournal* fylldes av alla dessa världsförbättrares universalrecept. De kännetecknas av en brist på proportion, bladlössen får bevisa Guds existens, elektriciteten förklara själens utslag, nya plöjningsmetoder rädda mänskligheten. Inte minst pedagogiska reformer kunde förändra världen, sådana som föreslogs av Sällskapet för allmänna medborgerliga kunskaper med Modeer som primus motor. Man kan väl tänka sig att det bodde en besläktad världsomdanare i Stockenstrands bröst, en republikan och upprorsmakare. Ännu hade inte experterna förklarat universums oändlighet och världens obegriplighet. Ännu hade inte Alice Tegnér skrivit: "Lasse, Lasse liten, världen är så stor så stor, större än du nånsin tror."

För Stockenstrand var det ännu inte så. Han uppfattade taxonomin som en universalmetod för att förstå allt, en matris med vilken världen kunde monteras ner och byggas upp på nytt. Modeer formulerar i stenstil den taxonomiska vetenskapen: "von Linné grundade. Wallerius byggde. Bergman uplyste." Han hade kunnat lägga till "Stockenstrand reste taknocken". Var det så han tänkte? Om man kan systematisera skalbaggar och vad som mindre är kan man väl också systematisera större och större enheter, varför inte göra ett *Systema universale*? Och naturligtvis kvarstår hans fråga om hur många riken naturen egentligen hyser. Kanske är det som då nya nationer uppstår på den politiska kartan i samband med stora politiska kriser? Kanske en kommande tid får behov av hittills okända riken.

Stockenstrand var kirurg, präst, bonde, klassiker, meteorolog – hans register var stort, kanske för stort. Betoningen av väder och vind pekar särskilt på lantmannens intressen. Jordkunskap var vad han ägnade sig åt också i sin sena uppsats om jordbävningar i Askersund. Kanske han livet igenom fortsatte att fylla på sin *Systema naturae*, kanske skrev han ännu längre inventarier av naturen, listor som vi aldrig får se eftersom de grävdes ner av döttrarna.

Där gick han, höglärde magistern Lars Stockenstrand, med kalott, en svart frack och spanskrör. Oxarna drog sina jordiska bördor i Ingelsböle medan han själv förundrad betraktade världssystemet. Själva spejar vi också mot någon punkt på himlen, mäter mot skogsbrynet och anar hur det ena hänger ihop med en andra på något sätt. Fast Gud vet hur.

Hästen håller på att dra ut kyrkan på åkern – den tunga stenkolossen ska göras nyttig. Vinjett till Adolph Modeer, Anledning til Stenrikets upställning på stadgade grunder (1785).

Noter

¹ B. E. Eriksson & R. Qvarsell (ed), *Samhällets linneaner* (Stockholm, 2000); G. Eriksson, Kartläggarna (Umeå, 1978); M. Foucault, *Les mots et les choses* (Paris, 1966)

² Exemplet ur *Lunds stifts herdaminne* II:14 (Lund, 1991), 100f.

³ Om Stockenstrand utöver Hagström och Löthner (not 4, 5) även Lagerholm, *Sörmland-Nerikes minne*, nr 2865 och, särskilt, Karl Bäckgren, "Lars Stockenstrand och hans släkt", i *Samfundet Örebro Stads- och Länsbiblioteks vänner. Meddelande N.o* xxvi (1958), 65ff.

⁴ Cit efter Hagström, *Strengnäs stifts Herdaminne* 4 (Strengnäs, 1901), 561 se 439.

⁵ Lennart Löthner, *Strängnäs stifts herdaminne* 4 (Kumla, 1995), 122.

⁶ RA Konmiskollegiet 4.8. 1778; Bäckgren 61.

⁷ R. Kjellén, *Sveriges jordskalf* (Göteborg 1910), 6 f.

⁸ Bäckgren 63 och 57; Boupppteckning Uppsala landsarkiv Sundbo härad 1816.

⁹ Bäckgren 63.

¹⁰ S. Lindroth, *Kungl Svenska Vetenskapsakademiens Historia* (Stockholm, 1967), 24ff.

¹¹ Lysved eller "uggleved" är fosforescerande svamp i murken ved; isbark den isglasering man får om man t ex håller vatten som får frysa på slädmedar, som därmed glider extra snabbt. H. Jonsson, *Nordiska ord för vatten-samling, Lundastudier i nordisk språkvetenskap* 16 (1966) kan delvis belysa Stockenstrand och Wallerius svenska begrepp.

¹² *Natura est complexus omnium entium materialium, legum immutabilium, & virium, gaudens qualitatibus ex materiae, legum & coalescentia*. Översättningarna här gör inte anspråk på att vara filosofiskt avslipade.

¹³ I Linnés *Observationes* nr 6 (1735): "Om vi betraktar universum, är det tre slag av föremål (objecta) som kommer i vår åsyn: a) de avlägsna himlakropparna b) de överallt lätt-

rörliga elementen g) de fasta naturföremålen. (Lättast tillgänglig i *Om undran inför naturen och andra latinska skrifter*, 1962).

¹⁴ *Regnum pleromaticum* "recenset & describit mentis proprietates, affectiones, & ea attributa quae omnibus regnis naturae communia sunt".

¹⁵ Jfr H. Fors, "I alkemins gränsland: Om Johann Gottschalk Wallerius Waturiket", *SLÅ* 1996-97.

¹⁶ Se N. von Hofsten, "A System of double entries in the zoological classification of Linnacus", *Zoologiska bidrag från Uppsala* 35 (1962-63); även i *SLÅ* 1967.

¹⁷ Se min avhandling *Homo sapiens L.* (1975), 98ff. Idag räknar man med sex-sju riken – svamprike, bakterierike etc.

¹⁸ Jfr H. Forss i *SLÅ* 1996-97.

¹⁹ Se Inge Jonsson, *Swedenborgs korrespondenslära* (Stockholm 1969), 103 f. Tore Frängsmyr, *Wolffianismen i Uppsala* (1972), inledningskap.

²⁰ Originaltexterna: "Res sic quaeque suo ritu procedit, & omnes/ Foedere Naturae certo discrimina servant." (Lucretius 5.923f)

"Omnium rerum Natura cognita, levamur superstitione, liberamur mortis metu; non conturbamur ignorantione rerum: e qua horribiles saepe existunt formidines, denique morati melius erimus." (Cicero 1.63f)

"Haermemus cuncti superis, temploque tacente/ Nil facimus non sponte dei; nec vocibus ullis/ Numen eget [...] Estque dei sedes, nisi terra et pontus et aer/ Et caelum et virtus? Superos quid quarimus ultra?/ Iuppiter est, quodcumque vides, quodcumque moveris." (Lucanus 9.573ff)

"Secta fuit, servare modum finemque tenere, Naturamque sequi" (Lucanus 2.38f)

²¹ Om Adlerberg i *SLÅ* 1992-93, 150ff; om Robsahm se *SLÅ* 1998-99; allmänt om amatören J. Christensson, *Vetenskapen i provinsen* (Stockholm, 1999).

Summary:

Systema naturae incognita

By Gunnar Broberg

This study treats a rare piece of Linneana, written by an almost unknown clergyman in the province of Närke in central Sweden by the name Lars Stockenstrand (1738-1816). His life is delineated: He studied chirurgy and medicine, was ordained as priest but took leave after some years, living as a farmer in obscurity; obviously Stockenstrand was a typical for the utalitarian ideas of his day but also an rather odd character. His small tract *Systema naturae* was published in 1778, the year of Linnaeus death and seems in a sense try to rival Linnaeus great work with the same title. Rather it could be said to augment the scope of Linnaeus, adding three more kingdoms to Nature: two created by himself – *Regnum pleromaticum* and *Regnum atmosphaericum* – and one from the mineralogist Johan Gottschalk Wallerius – a *Regnum aqueum*. This essay analyzes different aspects of Stockenstrand's work, tracing his philosophical background in the classics and ending with Stockenstrand's very unpolite criticism directed against the clergy.

Authors Address:

Professor Gunnar Broberg, Department for Cultural Studies, Biskopsgatan 7, S-223 50
Lunds universitet, Gunnar.Broberg@kult.lu.se

INGVAR SVANBERG

Ängsskäran (*Serratula tinctoria*) som färgväxt i 1700-talets Europa

Som ett syfte med sin första riktiga provinsresa, den som gick till Öland och Gotland sommaren 1741, anger Linné att han skulle undersöka om det fanns tillgång ”på sådana gräs och växter, som til färgerier äro tienlige”.¹ Resultatet blev en lång lista över färgväxter som han publicerade i Vetenskapsakademiens handlingar 1742.² Den år 1745 utgivna reseberättelsen ger upplysningar om ytterligare växter som allmogen brukade i sin hushållning. Linné redogör för deras folkliga namn och berättar vad bönderna på Öland och Gotland nyttjade växterna ifråga till. Vi får bland annat veta att enbuskar kunde användas till stängsel, att av lindbast som inte behövde rötas tillverkades rep och att allmogen odlade gräslök till både människoföda och kycklingfoder men också hur man med myskmadra (*Asperula odorata*) fördrev ohyra samt att ölänningarna insamlade *musnötter* ur skogsmössens bon.

Visst kan man, om man vill, beskriva denna resa, gjord på riksdagens uppdrag, som en etnobiologisk expedition inte helt olik sådana som nutida forskare gör till tropiska områden. Linné var omvittnat intresserad av de vilda växternas betydelse för bönderna som visade sig ha omfattande kunskaper i folklig botanik. ”Jag tog en beskedelig Bonde med mig ut på Ängen, som där kiände långt flere Örter än jag någonsin förmodat”, antecknar han från När socken på Gotland.³

Etnobiologer världen runt har under senare år i allt större utsträckning framhållit betydelsen av det samspel som funnits mellan människan och arterna i hennes omgivning. Människan har alltid förvaltat naturen och aktivt påverkat de olika arter hon behövt för sitt välbefinnande. Mårten Sjöbeck skrev redan 1927 att för ”de gamle existerade icke vårt begrepp natur. Marken själv och vad därpå växte och rörde sig var utkomsten och uppehållet, som man måste begripa sig på. Den bjöd därför icke på några hemligheter, utan på markslag och marktyper, som hade sitt bestämda utseende, som icke kunde tänkas bevuxna med annat än en växtlighet av visst slag, fåladsmarken, ängen, skogen i utmarken och skogen i vången”.⁴

Det är en riktig iakttagelse av gammal allmogeförvaltning. Landskapet utgjorde ett meningsbärande system för bönderna som kunde avläsas och

förstås. Det stod under bönders och boskapsskötares tillsyn och ansades så att det passade och ökade den produktion man eftersträvade. Detta ledde till omfattande insikter om sammanhang och enskildheter. Man utvecklade tekniker för att effektivt vidmakthålla och utnyttja de biologiska resurserna i omgivningen. Kunskaperna och erfarenheterna kunde också användas för att manipulera och därmed öka produktionen i landskapet – en nödvändighet i en miljö där självförsörjningsgraden var hög. Allmogen i södra Sverige har exempelvis noga tillsett att de arter man behövt funnits, men gallrat andra:

Ängen har man åstundat, och genom uthuggning har man berett möjligheter för denna utveckling. Man har också önskat ängens blomsterprakt, icke för färgglädjens eller de aromatiska dofternas skull, utan för frambringande av just det slätterhö som ansågs lämpligt och fullgott samt magiskt betydelsefullt för boskapens bibehållande vid god hälsa.⁵

Just detta samspel, som innefattar kunskaper och föreställningar om naturen och dess invånare, utgör etnobiologins främsta uppgift att utforska. Det historiska landskapet, så som det förvaltades av en lågteknologisk bonde- och nomadbefolkning och som bland annat beskrivs i Linnés reseskildringar, inbjuder till en rad spännande studier. Den linneanska traditionen har dessutom på ett avgörande sätt bidragit till att vi i Sverige har särskilt goda möjligheter att studera den folkliga botaniken och zoologin närmare.⁶

Vad är etnobiologi?

Först dock några ord om den vetenskap som studerar människans samspel med de biologiska resurser som hon utnyttjat och förvaltat genom tiderna. Resonemanget här avgränsas till att diskutera det vetenskapliga studiet av den folkliga botaniken och vad jag kallar de *biokulturella domäner* som uppstår i samspelet mellan människan och växterna. Människan har alltid dokumenterat kunskaper om växters användning. Sådana uppgifter återfinns i de urkunder som även de äldsta skriftkulturerna lämnat efter sig. För människan har det varit nödvändigt att samla erfarenheter och kunskaper om växter som kunde nyttjas till olika ändamål, inte minst medicinska.

Syftet har emellertid inte i första hand varit att teoretisera och generalisera om folkbotaniska kunskaper utan att exploatera dessa för andra syften. Det gäller också Linné som på ett mer programmatiskt sätt uppmanade forskare att rikta sökarljuset mot folkliga kunskaper om naturen. Ändamålet var nationalekonomiskt, det vill säga att finna biologiska resurser som kunde vara

till gagn för nationen.⁷ Linné och männen kring honom, för det handlade mest om män, bäddade därmed för *ekonomisk botanik* och för en *tillämpad botanik* som minner om dagens bioprospektering.⁸

Detta har emellertid inte så mycket med etnobotanik/etnobiologi att göra, eftersom kunskaperna lyfts ur sitt sammanhang. Det är växternas inre egenskaper som är intressanta för ekonomisk botanik, inte de biokulturella domäner som uppstår i samspelet mellan människa och växt. Annorlunda uttryckt: etnobiologen intresserar sig inte i första hand för en medicinalväxts eventuella innehåll av verksamma substanser eller ett sädesslags genetiska profil som en naturvetare skulle göra. Ej heller är etnobiologen primärt intresserad av de människor som begagnar sig av växten ifråga utan det ankommer istället på humanvetare. Det är själva samspelet och den biokulturella domän som uppstår i detta samspel som hamnar i fokus. Därför måste en etnobiologisk uppgift, för att vara intressant, vara kontextualiserad, det vill säga svara på frågorna *hur*, *när*, *var* och för *vem* en art haft betydelse i den folkliga biologin.⁹

Trots det förväxlas ofta etnobiologi med ekonomisk botanik, något som knappast tjänar framväxten av etnobiologin som en egen vetenskap. *Denna sammanblandning mellan etnobiologi och ekonomisk botanik är olycklig, eftersom den försvårar en precisering av etnobiologins uppgifter.* Det hindrar förstås inte att de båda ämnena har många beröringspunkter. Samtidigt måste vi också framhålla att den dokumentation som Linné och hans samtida gjorde innebar att vi fått goda möjligheter att studera äldre tiders folkliga botanik.¹⁰

Det dröjde först till senare hälften av 1800-talet som enskilda forskare mer målmedvetet kom att bedriva studier av framför allt den folkliga botaniken som ett eget studieområde, vilket lade grunden till en ny vetenskap. Till en början talade man om studiet av *infödingsbotanik*. Senare, från 1896, kom sådana undersökningar att etiketteras som *etnobotanik* i litteraturen. Det empiriska fältet vidgades emellertid och kom så småningom att omfatta hela naturen. År 1935 myntade Edward F. Castetter begreppet *etnobiologi* som samlande benämning på den disciplin (innefattande etnobotanik, etnozoologi, etnomykologi och etnoekologi) som studerar det samspel som råder mellan människan och andra organismer. Först på 1980-talet fick ordet etnobiologi genomslag som beteckning på ett eget forskningsområde och på en specifik disciplin. I Sverige vann begreppet insteg i forskningssammanhang först omkring 1997.¹¹

Länge var den etnobiologiska forskningen främst intresserad av *nytto-*

aspekter, det vill säga hur enskilda arter användes som födoämnen, gifter, läkemedel eller råvaror till hantverksprodukter. Ett annat genomgående drag var att data arrangerades i de publicerade undersökningarna i enlighet med biologiska–naturvetenskapliga kategorier. Man betonade mer isolerade kunskapsfragment än försökte förstå helheter. Den tidiga etnobiologiska litteraturen är därför ofta ateoretisk och svår att integrera i en vetenskaplig diskurs. Parallellt har etnobiologin också vuxit fram ur folkloristik, kulturgeografi och socialantropologi. Förnyelsen kom dock genom inflytande från kognitiv lingvistik, strukturalistisk teori och namnforskning, varefter den etnobiologiska forskningen mer inriktades på folkliga taxonomier, som med inhemska benämningar och kategoriseringar som utgångspunkt, undersökte folkbiologiska klassifikationer och folkliga kunskapssystem. Därmed kan man hävda att *kognitivt* orienterade studier kommit att bli en annan viktig riktning inom etnobiologi. Genom detta inflytande har etnobiologin också betonat betydelsen av att lära sig se naturen utifrån ett *emiskt perspektiv*, det vill säga lite förenklat ett inifrånperspektiv. I studiet av de folkliga taxonomierna har det funnits en framträdande teorimedvetenhet och frågeställningarna har varit mer sammanhållna.¹²

Under senare år har forskare insett vikten av att innefatta även folkliga ekologiska dimensioner för att förstå människans förvaltande av naturen i traditionella och lågteknologiska samhällen. Under inflytande av ekologisk forskning har etnobiologin därmed fått mer teoretisk och metodisk samstämmighet med inriktning på *traditionell ekologisk kunskap* som samtidigt förklarar de utilistiska och kognitiva aspekter som tidigare dominerat forskningen.¹³ För att förstå den erfarenhetsbaserade folkliga kunskapen om naturen och hur lokala biologiska resurser förvaltas i sådana miljöer måste forskaren utgå från ett emiskt perspektiv. Det innebär att forskaren måste lära sig se floran och faunan med bönders, fångstmäns, nomaders och samlares ögon. Vi kan alltså bara förstå den traditionella ekologiska kunskapen om vi accepterar den folkliga synen på naturen.¹⁴

Etnobiologins uppgift

För att uppdaga det meningsbärande system, som traditionell ekologisk kunskap utgör, måste forskaren ta en utgångspunkt i de klassifikationssystem, taxonomier och tydningar om sammanhang som de människor som brukat och förvaltat naturen har haft. Etnobiologin kan därför definieras som studiet

av de biokulturella domäner som uppstår i samspelet mellan en annan art och människan. Sådana domäner inbegriper användning, benämningar, föreställningar samt erfarenhetsbaserade och hävdvunna uppfattningar.¹⁵ De omspanner också de anpassningar som andra arter genomgått genom människans förvaltning och medvetna manipulerande av naturresurserna, exempelvis genom domesticering, djurhållning, odling samt gödning, hamling och andra produktionshöjande tekniker. Vad beträffar många av de växter som vår samtid uppfattar som vilda finns det åtskilliga där gränserna mellan odlade och vildväxande i äldre tid är flytande.¹⁶

Med denna precisering av forskningsuppgiften kan vi samtidigt konstatera att etnobiologin inte är någon tvärvetenskap, även om den inte kan avgränsas på samma sätt som de flesta etablerade ämnen. Etnobiologin är i hög grad ett gränsöverskridande ämne som handlar om sammanhang som skär tvärs över traditionella akademiska skiljelinjer. Ämnet måste av nödvändighet innefatta en stor metodisk bredd, för att inte säga metodisk uppslagsrikedom, alltifrån paleoetnobiologins gaskromatografi och kol-fjortonanalyser till den fältforskande etnobiologins olika former av intervju- och observationsmetoder.¹⁷ Genom detta holistiska perspektiv har etnobiologin på allvar etablerats som en självständig vetenskap snarare än att enbart vara en aspekt inom andra universitetsämnens och forskardisciplinernas ramar, vilket emellertid inte hindrar att etnobiologiska frågeställningar också beaktas inom en rad discipliner. Etnobiologins insikter har visat sig användbara för studier kring biologisk mångfald, agrar- och landskapshistoria, human- och systemekologi, arkeologi, hantverk och traditionell teknologi, folklöre och folkreligion, etnofarmakologi, farmakognosi och traditionell medicin samt djur- och växtnamnsforskning.¹⁸

Manufakturernas behov av färgväxter

Färgväxter tillhör en viktig och spännande biokulturell domän som varit betydelsefull för människan i alla tider. Många färgväxter har kommit till användning sedan långt tillbaka i tiden. I flera handelsstäder på kontinenten, bland annat Brügge, bedrevs en omfattande handel med färger under medeltiden.¹⁹ Olaus Magnus (13:48) menar att ”i varmare trakter av Norden, där lin finnes, spinnas därav trådar, som färgas och vävs så skickligt, att man skulle tro arbetet vara gjort mitt i själva Latium”. Tullhandlingar från 1500-talet intygar att färgämnen då importerades till Sverige.

Under vasatiden inflyttade flamländska vävare och anlade tapetverkstäder i svenska städer. Från mitten av 1600-talet omtalas färgare som ett särskilt yrke. År 1668 fick färgarna för första gången privilegier att utöva sitt hantverk och mot 1600-talets slut startades färgerier på flera håll i Sverige. Sekreterare i Kommerskollegium, Johan Risingh, som vistats i Holland, utgav 1671 *Enn Land-Book* med uppgifter om odling av färgväxter. Färgerierna tillhörde manufakturerna och föll under deras förordningar. År 1698 heter det i ett yttrande av Karl XII att ”färgerijerna uti vårt Rijke nu dageligen tilltaga”. År 1756 utfärdades ett särskilt Reglemente för Silkes-, Ylle- och Linnefärgerierna i Riket. I denna förordning stadgas noggrant förutsättningarna för att få bedriva färgerier och ordna gesällprov.²⁰

På 1750-talet fanns 65 färgerier i riket, fördelade på 43 städer; 40 år senare fanns 125 färgerier, fördelade på 67 städer. I Borås utvecklades i anslutning till textilindustrin även en omfattande färgerihantering. År 1850 fanns det inte mindre än 15 färgerier i staden, medan det i hela landet fanns 400. Med industrialiseringen förändrades färgeriyrket och i anslutning till väverierna utvecklades fabriksfärgerier. Särskilda storfärgerier utförde all slags färgning, medan hantverksfärgerierna inriktade sig på landsbygdens folk.²¹

Under 1700-talet publiceras åtskilliga skrifter om inhemska färgväxter. Johan Linders *Swenska Färg-Konst* (1720) innehåller åtskilliga recept, varav en del bygger på svensk tradition, andra är hämtade ur det kontinentala färgarskråets receptsamlingar. Carl von Linné och Pehr Kalm tecknade ned allmogens färgväxter och förmedlade dem i nationalekonomiskt intresse i tryck till hågade färgare.²² Yrkesfärgarna hade egna recept, ofta samlade i handskrivna receptböcker. Förutom yrkesfärgarnas böcker utgavs också en del skrifter som riktade sig till en bredare läsekrets. Mest känd är förstås Kajsa Wargs *Hjelpreda i Hushållningen för unga Fruentimber*, med ett stort antal recept.

Under 1800-talet utkom åtskilliga småskrifter med recept på växtfärger. Johan Österbergs *Färg-Bok* utkom, under olika titlar, i många upplagor från 1804 och framöver. En annan läst handledning var Jacob Falcks *En Ny Och pålitelig Färg-Bok* från 1806 och senare. Även det sena 1800-talets kokböcker och handböcker för husmödrar innehöll ibland receptsamlingar, exempelvis Mathilda Langlets *Husmodern i staden och på landet* (1892), som dock menar att man får, utan gensägelse, ”allting bättre och vackrare färgadt hos den, som har färgning till yrke”. Hon anger dock några växtfärgningsrecept med albark, hundloka, björklöv, enris och mjölonris.²³

Färgväxter bland allmogen

Allmogen var däremot oftast hänvisad till de växtfärger de själva kunde framställa av de arter som fanns i deras omgivning. I 1700-talets Sverige var stenlav eller färglav (*Parmelia saxatilis*) en av de mest populära färgväxterna bland allmogen.²⁴ Den gav en brun färg som allmänt kallades *mossbrunt*. Letlaven (*Parmelia omphalodes*) har också nyttjats på en del håll. Ibland gjorde man åtskillnad mellan dessa arter, ibland inte. Linné fann det exempelvis anmärkningsvärt att kvinnorna i Småland, till skillnad från åländskorna, ej var så noggranna att hålla sig till en sorts lav "utan taga här til hwarjehanda sorter, som wäxa på Stenar".²⁵ På Fårön observerade Linné 1741 att bönderna använde enlav (*Cetraria juniperina*) att färga gult med.²⁶

Det fanns en rad andra växter som allmogen hade lärt kunde ge färg: färgkulla (*Anthemis tinctoria*), ljung (*Calluna vulgaris*) och pors (*Myrica gale*) användes för att få gul färg. Jämnan (*Diphasiastrum complanatum*) "brukas af Smålänningen til brun-gul färg", uppger Linné.²⁷ I Skåne noterade Linné att brunskāran (*Bidens tripartita*) "samlades då hon war mogen och gul, at dermed färga gulbrunt".²⁸ Björklöv användes också för att färga ylle gult.²⁹ Genom att beta garnet med alun kunde andra färgskiftningar åstadkommas. Hundkäx (*Anthriscus sylvestris*) var också mycket använd som färgväxt bland allmogen. Den gav en vacker grön färg. "Wid Notebäck brukade Qwinfolken färga grön med blommorne af Hundkäxe", skriver Linné.³⁰

Ängsskären som färgväxt

Till de växter som länge utnyttjats och dessutom varit föremål för insamling och handel tillhör ängsskären (*Serratula tinctoria*). Ängsskären är alltså en klassisk färgväxt som på grund av sin halt av flavonoider ger en vacker gul färg.³¹ Förmodligen går kunskaperna om dess användning som färgväxt långt tillbaka i tiden. Under 1700-talet var den en i Sverige välkänd färgväxt och prisad av tidens författare i ekonomiska ämnen. "Den brukas mycket at dermed färga gohlt", meddelar Linné under en av sina exkursioner 1747 och fortsätter: "Om fattigt folk plockade henne, kunde de theraf förtiäna födan, och sedan af oss skeppas ut med profit".³² Ängsskären är "ett af de bästa färggräs, som allmänt brukas til gul och grön färg", skriver exempelvis Johan Fischerström 1785.³³

I Norden har ängsskären särskilt kommit till användning i de gamla

Skånelandskapen och Danmark. Den efterfrågades i synnerhet av färgerierna i Köpenhamn. Ester Nielsen, som undersökt gamla färgerihandböcker, uppger att ängsskären tillhör de vanligast förekommande färgväxterna i dessa.³⁴

År 1648 skriver Simon Paulli i sin *Flora danica* rörande importen av ängsskära från Skåne till Köpenhamn samt om hur arten kom till användning som färgväxt:

Men paa det at ingen skal sig der ofwur forundre, at vi tilforne hafue sagt, at den i saa stor Mænge Aarligen udi Skaane blifuer samlet, oc hid ofuer sendt, oc dog icke paa Apoteckene blifue indförde, ville vi hafue paamindt, at samme Urter blifue icke saa megit forbrugte til Medicin oc Lægedom, som ellerst aff Farfverne, huilcke dennem til Klædet at farfve gandske megit bruge. Thi de som er vide med Engelskiere at omgaais, de kand med dennem farfue de Klæde gule som tilforn ere huide, oc de som tilforn ere blaa, dennem kand de giøre grønne.³⁵

Tillgängliga källor visar att under 1600- och 1700-talet skedde en mycket omfattande insamling och export av ängsskära i de sydsvenska landskapen. Uppenbarligen producerade dåtidens ängar en betydande mängd ängsskära och frågan är om allmogen rentav verkade för att öka avkastningen av växten ifråga, så som skett med andra växter man ansett nyttiga. Tyvärr har denna verksamhet inte varit föremål för närmare studier, även om en granskning av exempelvis handlingar och tariffer till såväl lilla tullen, införd 1622 för alla varor som fraktades in i städerna eller till marknadsplatserna, som för exporttullen, skulle kunna ge en fylligare bild av ängsskärens roll i det förindustriella Sydsveriges ekonomi och folkbotanik.³⁶

Benämningar

Etnobiologisk forskning visar att de växter och djur som har benämningar i ett traditionellt samhälle har nyttjats eller ådragit sig intresset på något vis.³⁷ Flera av de benämningar som ängsskären har redan i 1600-talets botaniska litteratur vittnar om dess användning som färgväxt, exempelvis *Bruun Lettegräs* hos Franckenius 1638 och *Gohlt Lettegräs* hos Linder 1716.³⁸ Den har också benämnts *Swänskt färg-gräs*.³⁹ I *Ordning och Taxa vppå lille Tullen och Accijsen* från 1658, som infördes efter att Skåne blivit svenskt, kallas den *Lethegräs*. Sådana namn hör hemma i färgerinäringen.⁴⁰

Franckenius anger 1638 också *Skiäälgräs* och *Skiäla* vilka är att hänföra till ett folkligt namnskick. Dialektalt har den kallats *skäla* i Östergötland samt *skälgräs* och *skälegräs* på Öland.⁴¹ Senare har man belagt *skärda* och *skärdros*

Ängsskären. Kolorerat kopparstick efter målning av J. W. Palmstruch i Svensk botanik 3 (1804).

därifrån. I Skåne var den känd under benämningen *ängaskära*.⁴² De gotländska namnen är *skär*, *skärdä*, *ängskärdä*, och på Fårö *ängiskär*.⁴³ I Södermanland kallades den *skära*, *skäron*, *skälon* och *skärgräs*.⁴⁴ Namnen är besläktade med växtens tyska och nederländska beteckningar och kommer av redskapet 'skära'. Det syftar väl på bladens utseende och har ingenting med växtens egenskap som färgproducent att göra.⁴⁵ Säkert är dessa namn äldre än de som anspelar på örten som färgväxt. De vittnar om att allmogen intresserat sig för den, men inte varför.

Förekomst

Denna kulturgynnade fleråriga ört, som kan bli nästan meterhög, förekommer på näringsrik mark i södra Sverige. I 1600- och 1700-talens landskap var den uppenbarligen mycket rikligt förekommande på lämpliga lokaler.⁴⁶ Lars Montin hävdar exempelvis 1766 att den förekom till "stor myckenhet i S. Hallands skog-vuxna ängar".⁴⁷ Johan Lindwall framhöll också dess rikliga förekomster i Blekinge.⁴⁸

Ännu under 1800-talet fanns den i riklig mängd på lämpliga lokaler i södra Sverige. I Skåne anges den som allmän på torra ängar och betesmarker vid 1800-talets mitt.⁴⁹ Även från Blekinge uppges under 1800-talet att den främst påträffas i skogsängar.⁵⁰ I Kalmar län rapporteras den som tämligen allmän och på Öland allmän under 1800-talet.⁵¹ Enligt Nyman förekom den vid mitten av 1800-talet på fuktiga skogsängar och ängar i södra och mellersta Sverige "här och der ymnigt".⁵² På östgötaslätten uppgavs den vara tämligen allmän ännu under 1800-talet.⁵³ Lindman framhåller att den påträffas i lundar, ekbackar och skogsängar.⁵⁴ De uppländska förekomsterna rapporteras från lövängar, hagar, snår, backängar och dikeskanter. Arten gynnas uppenbarligen av kalkhaltig jord.⁵⁵

Insamling

Framförallt har den varit föremål insamling och kommit till användning i Skåne och Småland samt på Gotland och Öland. Aspegren skriver 1823 att den användes allmänt till färgning av allmogen i Blekinge. Vi vet också att den insamlades i Halland, Östergötland och Södermanland. Säkert användes den av allmogen även där. Liljeblad menar att den på sina håll var "så ymnigt at den kunde med fördel samlas och til utlänningar föryttras".⁵⁶

Vid mitten av 1700-talet kunde exempelvis Linné observera insamling och användning av ängsskära som färgväxt under flera av sina provinsresor.⁵⁷ Från Småland skriver han att den köptes ifrån Öland för 10 styver lispundet, vilket motsvarar ungefär 8,5 kilo, och den ”växer väl kring Calmar vilt, men mycket litet; med denna färgades gult”.⁵⁸ När han besökte Borås i juli 1746 noterade han att ängsskärans köptes till stadens färgerier från Östergötland, Halland och Skåne för en daler per lispund.⁵⁹

Inkomstkälla för kvinnor

För landsbygdens kvinnor var uppenbarligen insamlingen av ängsskära i ängarna en viktig inkomstkälla, något som Linné vittnar om. Vid Sunnantorp nära Toppeladugård på Lundaslätten kunde han 1749 notera att den därifrån såldes i ”stor quantitet; detta var qwinfolkens endaste handel, med hwilken manfolken icke fattade sig. Hwar hustru och piga hämtade häraf et helt lass och for dermed til Malmö, der det såldes rått, och qwinfolken köpte för penningarne, hwad dem behagade”.⁶⁰ Även Lars Aretin ger ett liknande vittnesmål. Han uppger efter Johan Linder att ängsskärans bör samlas innan den blommar: ”Och det samma witnade alla Hustrur och Pigor i Skinnatorns-By, då jag 1748, Junii d. 12 om Aftonen träffade dem i en hel *svite*, dragande till Malmö med hwar sitt lass nyss samlad Ängskjära, den Kiöpmännen hade betingat förr än Blommorna fick slå ut, eller öppna sig. Denna växer till myckenhet i Skåne, men icke så uti alla de öfrige Provincier.”⁶¹

Uppgifter om handel med ängsskära förekommer också i andra reseberättelser från 1700-talets mitt. Hovintendenten Carl Hårleman rapporterar exempelvis från Halland 1749 att vagnslaster av ängsskära från Halland kördes till Göteborg för försäljning. Den stora efterfrågan till färgerierna berodde på att den kom till användning vid framställning av arméns gula beklädnad.⁶²

Denna omfattande insamling förorsakade emellertid jordägarna viss olägenhet. De som skördade ängsskärans trampade uppenbarligen ned ängsväxterna och jordägarna lyckades därför, med hjälp av häradsrätterna, utverka förbud mot insamling. I landshövdingeberättelsen från Östergötland 1765 anges exempelvis att *skällergräset* stigit i pris från 1 daler 16 öre kopparmynt per skålpund till hela 15 daler, eftersom de jordägande bönderna vidtagit effektiva åtgärder för att hindra att ängarna nedtrampades då växten plockades. För färgarna blev detta ett problem och i borgarståndets allmänna besvär i riksdagen 1765 klagades över bristande tillförsel av ängsskärans och det stigande

priset på varan. Som orsak angavs jordägarnas oginhet. Manufaktur-deputationen gav emellertid jordägarna rätt. De kunde inte tvingas ”efter stadsbons behag”. Färgeriiddkarna fick själva laga så att bönderna blev villiga att sälja varan åt dem, heter det.⁶³

Anders Jahan beskriver att ängsskären insamlades när den gått i stjälk, men ännu inte hunnit blomma. Den såldes mest färsk i lispund eller markvis till färgarna direkt eller till uppköpare som då tog hand om den och vintorkade den.⁶⁴ Färgämnet kallades vanligen *skär* i handeln.⁶⁵ Odlingsförsök i kommersiell skala tycks inte ha skett i Sverige, något som emellertid rekommenderas av 1700-talets och det tidiga 1800-talets ekonomer. Nils Lilja skriver 1838 att den ”skulle kanske med fördel kunna odlas i sådana magra skogsängar, som hvarken duga till åker eller höskörd”.⁶⁶

Danmark och övriga Europa

Ännu på 1760-talet importerades betydande mängder av ängsskära från Skåne till de köpenhamnska färgerierna.⁶⁷ Även från Bornholm ägde en omfattande utskeppning rum under hela 1700-talet och ännu i början av 1800-talet. Ofta var det fattigt folk, i synnerhet kvinnor, som skördade den. Insamlingen skedde kring Sankt Hans-tiden (24 juni), det vill säga innan slättern började på ängarna. Vintorkad såldes sedan växten till köpmän som förde ut den på marknaden. År 1746 skickades närmare 8 ton ängsskära och år 1779 gick mer än 25 ton vintorkad ängsskära från Bornholm till Köpenhamn, något som vittnar om den omfattande produktion av växten som fanns i ängslandskapet.⁶⁸ Även från Lolland och västra Fyn berättas om fattigt folk som insamlade växten och sålde till färgerierna. Avsättning fanns i Köpenhamn, men den exporterades också till Lübeck. Framför allt användes den för att färga gobeliner med.⁶⁹ Från Jylland rapporteras att allmogen ännu under 1800-talet nyttjade sig av ängsskären för att framställa ljusgul färg på ullen.⁷⁰

Det var emellertid inte bara i Sverige och Danmark som ängsskären kom till användning, utan den har varit populär som färgväxt på flera håll i södra och mellersta Europa, även om dokumentationen är sparsam.⁷¹ I Tyskland var den känd under benämningar som *Färbkraut*, *Färberblume*, *Färbendistel* och *Färberscharte* som vittnar om dess betydelse.⁷² På franska har den kallats *sarrette des teintureirs*. Även i ungerskan och rumänskan har den namn som syftar på dess fäргеgenskaper, exempelvis rumänskans *galbinare*.⁷³ Också i

Spanien var den känd som färgväxt.⁷⁴ Däremot tycks den inte ha kommit till användning för detta ändamål på de brittiska öarna.⁷⁵ Den finns emellertid omnämnd i några äldre och nyare engelska handböcker i växtfärgning.⁷⁶ På de turkiska språken finner man namn som anspelar att den kunde ge gul färg, exempelvis turkietturkiskans *sari boya fidani* 'gul färg-ört', krimtatariskans *sari qoray* och tatariskans *sari bujak*.⁷⁷ I basjkiriskan har man däremot tagit fasta på bladens lansettliknande form och kallat den *hiyir tele* 'tunga av nötboskap'.⁷⁸

Färgeriernas efterfrågan

Det var framförallt städernas yrkesfärgare som brukade ängsskärans. Arten ingår i flera bevarade gamla färgningsrecept.⁷⁹

Man kunde också använda ängsskärans för att färga grönt genom att kombinera den med andra växter. "Garnet färgas först gult uti Ängsskär, dertil lägges sedan Indigo, ty gult ock blått blifwer grönt", berättar Linné.⁸⁰ Växten ger åt ylle, linne och siden en ljus citrongul färg, som lätt kan nanseras i grönt eller oliv, heter det i en annan beskrivning. Lorens Wolter Rothof ger flera detaljerade recept hur yllegods, linne och silke kan färgas.⁸¹

Dess företrädan framhålls också i flera upplysningsskrifter om växtanvändning.⁸² Den kan med fördel samlas för att avyttras utomlands, menade fortfarande Carl Roselli 1858.⁸³ C. A. Lindman tyckte så sent som 1905 likaså att den borde användas mer än som sker, såväl i hemmen som i färgerierna, istället för en del av de dyra och föga hållbara färgämnen som utländska fabrikanter tillhandahöll.⁸⁴

Det var nu inte bara färgerierna som frågade efter ängsskärans utan också bland allmogen själv kom ängsskärans till användning.⁸⁵ Rothof anför, efter Linné, hur bönderna gick till väga för att färga gult: "de beta ullgarn med alun, koka där med tårkad och sönderhackad Ängsskära. När dät kokat en stund slås lut därtil, hwarefter dät kokas ännu mer".⁸⁶ Enligt prästen Carl Ulrik Ekström, om vi skall ta hans utsaga som baserad på egna observationer, insamlade också allmogen i Södermanland ängsskärans som färgväxt.⁸⁷ Metallarbetaren Gustaf Ericsson anger också att med *skälon* färgade man i Södermanland "gredelint på ylle; äfven grönt".⁸⁸ Ännu vid mitten av 1800-talet plockades den som färgväxt, både för användning i hemmen och för försäljning. Nils Lilja ger en utförlig skildring av hur den skulle beredas till färg.⁸⁹

Så småningom fick ängsskärans emellertid ge vika för andra färgväxter

inom manufakturerna.⁹⁰ Medan yrkesfärgarna under 1800-talet ersatte ängsskåran med andra färgväxter eller syntetfärger, bevarades uppmärksamheten för den inom hemslöjdsrörelsen, som under 1900-talets förra hälft hade ett livligt intresse för växtfärgning. ”Den bör alltid användas torkad”, skriver Beda Larsson, som ger recept på hur den skall användas.⁹¹ Ebba Billing uppger att garnet betas en timme i alun. Sedan läggs den torkade ängsskåran i blöt, kokas en timme och silas. Därefter kokas garnet i spadet under en timme.⁹² Ängsskåra omnämns då och då också i nyare handböcker i växtfärgning, men röner uppenbarligen inte alls lika stor popularitet som tidigare.⁹³

Numera är arten till följd av förändrade metoder för hävd försvunnen på många ställen och betraktas i litteraturen som mindre allmän. Däremot har den fått viss betydelse som kulturhistoriskt intressant trädgårdsväxt, inte minst på grund av sitt gamla rykte som färgväxt.⁹⁴ Frön går att uppbringa på den internationella marknaden.

Övrig användning

Där ängsskåran inte skördades som färgväxt ingick den som en del av ängshöet som gavs till husdjuren. Rothof rekommenderade att man, efter att man hade nyttjat ängsskåra till färgning, ”bör dät ej bortkastas utan gifwas boskapen, emedan den äter dät häldre än förut”.⁹⁵ Retzius uppger att nötboskapen ej rör den, knappast heller hästen, medan däremot får och getter äter den någorlunda späd. Han avser emellertid den levande växten.⁹⁶

I England har *saw-wort*, som den kallas där, enligt tidigmoderna örta-böcker, haft en viss medicinsk användning.⁹⁷ Också tyska och andra kontinentala örta-böcker från samma tid nämner ängsskåran som medicinalväxt.⁹⁸ Det framgår av Simon Paullis uppgifter från 1648 att dess rykte som medicinalväxt även var känt i Norden. Den är också känd i folkmedicinen från Rumänien och södra Ryssland.⁹⁹

Bortanför etnobiologins intressesfär är emellertid ängsskårans potential och användning inom modern forskning och produktutveckling, även om vi bör notera att den också kommit till nytta i sådana sammanhang.¹⁰⁰

Spännande frågor

Det är ingen tvekan om att ängsskåran spelat en väsentlig roll för försörjningen i vissa bygder och befolkningsskikt under 1700-talet och tidigare. De

stora kvantiteter som insamlades förutsatte ett annat landskap än det som nu finns. Det har ibland sagts att ängsskärans tillbakagång skulle ha berott på allt för stort uttag. Något bevis för detta finns emellertid inte. Dess tillbakagång kan lika väl bero på att de landskapstyper som befrämjade produktionen av ängsskära inte längre existerar. Den gynnades av slätter och extensivt bete som gav ängar av ett slag som inte längre finns. Att det inte heller fanns någon fortsatt efterfrågan på marknaden för ängsskärans som färgväxt ledde till att allmogens intresse för att behålla den i markerna minskade.

Ängsskärans inbjuder till fortsatta etnobiologiska studier. Som jag visat finns här mycket spännande beröringspunkter mellan den folkliga botaniken, som etnologer studerar, och den ekonomiska botaniken, som en rad andra vetenskaper undersöker, med såväl ekonomisk-historiska som lärdoms-historiska dimensioner. Det skulle därför vara en lämplig uppgift, kanske rentav ett avhandlingsämne, för en etnobiologiskt, ekologiskt och historiskt orienterad forskare att undersöka ängsskärans betydelse som färgväxt mera i detalj. En djupdykning i äldre, här bara antydda källor, torde kunna ge möjligheter att studera traditionella ekologiska kunskaper som fanns i allmogens värld och styrde deras förhållande till färgväxter som ängsskärans. Jag tror att det skulle ge mycket intressanta miljöhistoriska insikter om förhållandet mellan allmogen och landskapet i 1700-talets Sverige. Med den propos sätter jag punkt här.

Noter

¹ Carl Linnaeus, *Öländska och Gothländska Resa på Riksens Högloflige Ständers befallning förrättad Åhr 1741* (Stockholm, 1745), 2.

² Carl Linnaeus, "Förteckning, Af de Färggräs, som brukas på Gotland och Öland", *Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens Handlingar* 3 (1742), 20–28.

³ Linnaeus, a. a., 1745, 237.

⁴ Mårten Sjöbeck "Bondskogar, deras vård och nyttjande. Boskapsbete, lövtäkt, slätter och gagnvirkesavverkning inom Brönnestad, N. Mellbys och Hägglinge socknar i Västra Göinge Härad", *Skånska Folkminnen. Årsbok* 1927, 16.

⁵ Sjöbeck, a. a., 16.

⁶ Ingvar Svanberg, "Sminkrot (*Lithospermum arvense*) som färgväxt? Om några etnobiologiska uppgifter hos Linné", *Rig* 87 (2000), 77–87; Ingvar Svanberg, "The Sami Use of *Lactuca alpina* as a Food Plant", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2000-2001, 77–84; Ingvar Svanberg, "Trade in and use of *Gentiana purpurea* in Sweden", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 326, 69–79; Ingvar Svanberg, "Etnobiologen Linné", Paper vid "Linné i norr: Lappländska resan 1732. Symposium 21–22 februari 2003". För svenska traditioner inom ämnesområdet etnobiologi, se Ingvar Svanberg, "Samisk

etnobiologi”, i Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.), *Samisk etnobiologi: människor, djur och växter*, (Nora 2000), 19–27 och Ingvar Svanberg, *Havsråttor, kuttluckor och rabboxar: folklig kunskap om fiskar i Norden* (Stockholm 2000), 11–18.

⁷ W. T. Stearn, "Linnaeus as an Economic Botanist", *Botanical Journal of Scotland* 46 (1994), 702–706.

⁸ Michael J. Balick & Paul Alan Cox, *Plants, People, and Culture: the Science of Ethnobiology* (New York 1996), 19.

⁹ Ingvar Svanberg, "The Use of Lichens for Dyeing Candles: Ethnobotanical Documentation of a Local Swedish Practice", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkdiv* 324 (1998), 139–139.

¹⁰ Gary Martin, "Ethnobotany and Ethnocoecology", i *Encyclopedia of Biodiversity* 2 (2001), 609–621; Ingvar Svanberg, *Människor och växter* (Stockholm 1998), 9–43; Ingvar Svanberg, "Från folkligt ekologiskt kunnande till etnobiologi", i *Nationalencyklopedin* 25/2000 (Höganäs 2001), 254 – 256.

¹¹ Ingvar Svanberg, "Frans Bergvall som etnolog" i *Folkligt vetande: Frans Bergvall och Edseles folkliga flora*. CD-Rom, SVAR-Riksarkivet (Ramsele 2003).

¹² Jacques Barrau, "L'ethnobotanique au carrefour des sciences naturelles et des sciences humaines", *Bulletin de la société botanique de France* 118 (1971), 237–248; Daniel Clement, "The Historical Foundation of Ethnobiology (1860 – 1899)", *Journal of Ethnobiology* 18 (1998), 161–187; Ingvar Svanberg, "Etnobiologi", i *Nationalencyklopedin – on line* (2003) www.ne.se. En nyttig orientering över folklig taxonomi ges i Scott Atran, *Cognitive Foundations of Natural History* (Cambridge 1990), 17–46.

¹³ V. M. Toledo, "Ethnocoecology: A Conceptual Framework for the Study of Indigenous Knowledge of Nature", i John R. Stepp, Felice S. Wyndham & Rebecca K. Zarger (eds.), *Ethnobiology and Biocultural Diversity*, (Athens 2002), 511–522; Nils Storå, "Cultural Ecology and the Interaction between Man and the Environment", i Aino

Nissinaho (ed.), *Cultural Ecology: One Theory?* (Turku 1994), 11–23.

¹⁴ Ingvar Svanberg, "Att se med allmogens ögon", i *Ett växande vetande. Vetenskapsrådets temabok 2002* (Stockholm 2002), 45–56; ; Ingvar Svanberg, "Tomtormar: Snoken (*Natrix natrix*) i svensk folklig biologi", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkdiv* 328 (under utg.).

¹⁵ William Balée, *Footprints in the Forest: Ka'apor Ethnobotany. The Historical Ecology of Plants Utilization by an Amazonian People* (New York 1994), 4–5, 49–50.

¹⁶ Ingvar Svanberg, "Kransborre (*Marrubium vulgare*) som odlingsväxt i Sverige", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkdiv* 327 (2002), 217–231.

¹⁷ Gary J. Martin, *Ethnobotany: A Methods Manual* (London 1995).

¹⁸ Richard I. Ford, "Introduction: Ethnobiology at the Crossroads", i R. I. Ford (ed.), *Ethnobiology at the Millennium: Past Promise and Future Prospects* (Ann Arbor 2001), 1–9. För exempel, se Ingvar Svanberg, "Field Horsetail (*Equisetum arvense*) as a Food Plant", *Froöskaparrit: Annales Societatis Scientiarum Færoensis*, 45 (1997), 45–55 och Håkan Tunón & Ingvar Svanberg, "Laxatives and the Iceman", *The Lancet* 353 (March 13, 1999), 925–926.

¹⁹ Georg Garde & Björn Kaland, "Farvetilverking", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 4 (Malmö 1959), 173–178.

²⁰ Annika Alzen, "Färgare", i Bengt Nyström, Arne Biörnstad & Barbro Bursell (red.), *Hantverk i Sverige: om bagare, kopparslagare, vagnmakare och 286 andra hantverksyrken*, (Stockholm 1989), 110–118; Kerstin Jonsson, "Der kallas färg", *Fataburen* 2000, 78–80.

²¹ Sven T. Kjellberg, *Ull och ylle: bidrag till den svenska yllemannafaktorens historia* (Lund 1943), 430–436.

²² Pehr Kalm, "Förteckning på några Inhemskas Färggräs", *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 6 (1745), 243–253.

²³ Ingvar Svanberg, "Garv- och färgväxter", i

Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.), *Människan och naturen: etnobiologi i Sverige 1*, (Stockholm 2001), 336.

²⁴ Svanberg, a. a., 1998, 283.

²⁵ Linnaeus, a. a., 1745, 30.

²⁶ Linnaeus, a. a., 1742, 26.

²⁷ Linnaeus, a. a., 1742, 26.

²⁸ Linnaeus, a. a., 1742, 24–25.

²⁹ Johan Otto Hagström, *Jemtlands oeconomiska Beskrifning eller Känning, I akt tagen på en Resa om somaren 1749* (Stockholm 1751), 42; Abraham Hülphers, *Dagbok öfver en resa genom Norrland 1758* (Stockholm 1978), 132.

³⁰ Linnaeus 1742, 27; Carl Linnaeus, *Skånska Resa, På Höga öfverhetens Befällning Förrättad År 1749* (Stockholm 1751), 265.

³¹ Dominique Cardon & Gaëtan du Chatenet, *Guide des teintures naturelles. Plantes, lichens, champignons, mollusques et insectes* (Lausanne 1990), 66; R. Kaiser, "Quantitative Analyses of Flavonoids in Yellow Dye Plant Species Weld (*Reseda luteola* L.) and Sawwort (*Serratula tinctoria* L.)", *Angewandte Botanik* 67(1993), 128–131.

³² Åke Berg, *Herbationes Upsalienses: Protokoll över Linnés exkursioner 1. Herbationerna 1747*", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 33–34 (1950–1951), 120; Carl Linnaeus, *Flora Oeconomica, Eller Hushålls-Nyttan af de i Sverige, Wildt växande Örter* (Stockholm 1749), 46.

³³ Johan Fischerström, *Utkast til Beskrifning om Mälaren* (Stockholm 1785), 284.

³⁴ Esther Nielsen, *Färga med växter* (Stockholm 1973), 39.

³⁵ Simon Paulli, *Flora Danica det er: Dansk Vrtebog vdi huilcken, efter hans Kongl. Mayst. høylofligst Ihukommelse, Christiani IV. ... skriftlig Befaling til Facultatem Medicam, udi det Kongelig Universitet Kiøbenhafn, ick alleenisete urternis historiske Beskrivelse, Krafter og Virckninger, med ziirligste Figurer andragis: Men endocsaa Laegedomme til alle Siugdomme gafnlige, korteligen oc klarligen antegniss: saa at den er baade en Vrtebog oc Laegebog*

(Kiøbenhafn 1648), 355.

³⁶ Exempel på etnobiologiskt källmaterial, som skulle kunna vidga perspektivet här, ges i Mårten Sjöbeck, "De äldre lantmäterikartorna äro oersörtlige markhistoriska urkunder", *Skånes natur* 55 (1968), 69–87; Gunilla Nordström, "Vägen till skogen: forskningsmöjligheter i arkiv" i Ronny Pettersson (red.), *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika*, (Stockholm 1999), 107–129; Per Eliasson, *Skog, makt och människor: en miljöhistoria om svensk skog* (Stockholm 2002), samt Ingvar Svanberg, "Källor till kunskap om folklig botanik" i *Människan och floran: svensk etnobiologi 2* (kommande).

³⁷ Eugene Hunn, "The Utilitarian Factor in Folk Biological Classification", *American Anthropologist* 84 (1982), 830; Ingvar Svanberg, "Musslor och snäckor som föda och agn på Färöarna: några etnobiologiska anteckningar", *Gardar* 33 (2003), 23.

³⁸ Johannes Franckenius, *Speculum botanicum* (Upsaliae 1638), E3a; Johannes Franckenius, *Speculum botanicum renovatum* (Upsaliae 1659), D3a; Olof Bromelius, *Chloris gothica, seu Catalogus stirpium circa Gothoburgum nascentium* (Göteborg 1694), 107; Aug. Lyttkens, *Svenska växtnamn 1* (Stockholm 1904–06), 78.

³⁹ Lorens Wolter Rothof, *Hushålls-magasin* (Skara 1762), 708; Samuel Liljeblad, *Utkast til en Svensk Flora* (Uppsala 1798), 352.

⁴⁰ Anders Anton von Stiernman, *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån år 1523 in til närwarande tid 2* (Stockholm 1750), 825; Lyttkens, a. a., 79.

⁴¹ Sigurd Fries, *Svenska växtnamn i riksspråk och dialekter. Umeå studies in Humanities* 5. (Umeå 1975), 92; Hjalmar Lindroth, *Ölands folkmål 1. Inledning, källöversikt, vokaler i starkton* (Göteborg 1926), 220.

⁴² Sten-Bertil Vide, *Sydsvenska växtnamn* (Lund 1966), 267.

⁴³ Herbert Gustavson, *Gotländsk ordbok 2* (Uppsala 1945), 888, 1225; Herbert

Gustavson, *Gotländska växtnamn* (Visby 1947), 2; Sigfrid Larsson, "Gotländska växtnamn", *Från Gutabygd* 1980, 53.

⁴⁴ Gust. Ericsson, *Folklivet i Åkers och Rekarne härader 1. Arbete och redskap. Anteckningar för 1830- 1840-talen* (Uppsala 1989), 191; Hans Rydberg & Hans-Erik Wanntorp, *Sörmlands flora* (Stockholm 2001), 547.

⁴⁵ Johan Lange, *Ordbog over Danmarks Plantenavne 2* (København 1960), 587.

⁴⁶ Kjell Georgson, *Hallands flora* (Lund 1997), 610.

⁴⁷ Lars Montin, "Förteckning på de i Halland vildt växande Örtor som äro sällsynte i Sverige, eller ock där ej til förene blifvit fundne", *Kongl. Vetenskaps Academics Handlingar* 27 (1766), 242.

⁴⁸ Johan Lindwall, "Berättelse om Ängsskärens ymnoga växt i Blekinge Län", *Hushållnings-Journal För September 1776*, 39–41.

⁴⁹ F. W. Areschoug, *Skånes flora* (Lund 1881), 23; Henning Weimarck *Skånes flora* (Lund 1963), 648.

⁵⁰ C. A. Gosselman, *Blekinges flora eller systematisk förteckning på de i Blekinge vildt växande fanerogamer och bräkenväxter* (Lund 1865), 141.

⁵¹ M. G. Sjöstrand, *Calmar läns och Ölands flora* (Calmar 1863), 269–270.

⁵² C. E. Nyman, *Utkast till svenska växternas naturhistoria eller Sveriges fanerogamer 1* (Örebro 1867), 47.

⁵³ N. C. Kindberg, *Östgöta flora* (Linköping 1880), 242.

⁵⁴ C. A. M. Lindman, *Bilder ur Nordens flora 3* (Stockholm 1905), 8.

⁵⁵ Erik Almquist, *Upplands vegetation och flora*. Acta Phytogeographica Suecica 1 (Uppsala 1929), 602.

⁵⁶ G. Casten Aspegren, *Försök till en blekingska flora* (Carlskrona 1823), 59; Liljelblad, a. a., 352.

⁵⁷ Linnaeus, a. a., 1742, 27

⁵⁸ Linnaeus, a. a., 1745, 24

⁵⁹ Carl Linnaeus, *Wästgöta-Resa På Rikens*

Högloflige Ständers Befallning Förrättad år 1746 (Stockholm 1747), 110.

⁶⁰ Linnaeus, a. a., 1751, 284.

⁶¹ Sixten Belfrage, "Linnés resesällskap under skånska resan", *Svenska Linné-Sällskapet Årsskrift* 32(1949), 55.

⁶² Carl Hårleman, *Dag-bok öfver en ifrån Stockholm igenom åtskillige rikets landskaper gjord resa, år 1749* (Stockholm), 60.

⁶³ Kjellberg, a. a., 1943, 442.

⁶⁴ Andes Jahan Retzius, *Försök til en Flora Oeconomica Svecicae Eller Svenska Växters Nytt och Skada i hushållningen* (Lund 1806), 676.

⁶⁵ Cajsa Warg, *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber* (Stockholm 1755), 725.

⁶⁶ Nils Lilja, *Skånes flora* (Lund 1838), 350.

⁶⁷ Johann Paulli, *Dansk oekonomisk Urte-Bog, hvori endee vilde Vaexter og Urter beskrives og deres Nytte vises* (København 1761), 385.

⁶⁸ V. J. Brøndegaard "En bornholms farveplante", *Jul på Bornholm* 1980, 28.

⁶⁹ V. J. Brøndegaard, *Folk og flora 4* (København 1979), 247.

⁷⁰ Henning Frederik Feilberg, *Dansk Bondeliv saaledes som det i Mands Minde Fortes navnlig i Vestjylland* (København 1910), 122.

¹ Alice Peeters, "Les plantes dans l'économie du Vaucluse au XIXe siècle", *Etudes Rurales* 60 (1975), 41–54; Claude Andary, Annick Gargadenne & Dominique Cardon, "Plantes méditerranéennes à teinture jaune, d'importance historique", i *Polyphenols communications 1* (Bordeaux 1996), 21.

² Heinrich Marzell, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen 4* (Stuttgart 1977), 289

³ Friedrich Sauerhoff, *Pflanzennamen im Vergleich* (Stuttgart 2001), 114; Al. Borza, *Dictionar etnobotanic cuprinzind denumirile populare românești si în alte limbi ale plantelor din România* (București 1968), 159.

⁴ Diego Rivera Nuñez & Concepcion Obon de Castro, *La guía de incafo de las plantas útiles y venenosas de la Península Ibérica y Baleares (excluidas medicinales)* (Madrid 1991), 1003.

⁵ Geoffrey Grigson, *The Englishman's Flora*

(London 1987), 391.

⁷⁶ John Cannon & Margaret Cannon, *Dye Plants and Dyeing* (Kew 1994), 100.

⁷⁷ Ingeborg Hauenschild, *Türksprachigen Volksnamen für Kräuter und Stauden* (Wiesbaden 1989), 148; Ingeborg Hauenschild, "Krimtatarische Pflanzennamen", *Uralaltaische Jahrbücher* N.F., 12 (1993), 171.

⁷⁸ Ingeborg Hauenschild, *Tiermetaphoren in türksprachigen Pflanzennamen* (Wiesbaden 1996), 120.

⁷⁹ Johan Linder, *Swenska färg-konst, med inländske örter, gräs, blommor, blad, löf, barkar, rötter, wexter, och mineralier* (Stockholm 1720), 86; Pehr Adrian Gadd, "Försök med Färg-stofter, som vid Manufacturer nyttjas til gul färg, och i synnerhet om *Solidago Canadensis*", *KVAH* 1767, 137 ff. *En Danska Farve-Bog til Almindelig Nytte* (Kiøbenhavn 1768), 106 f; Chr. Lingblom, *Samlaren uti Ekonomiska Ämnen* (Stockholm 1804), 95; Einar Lönnberg, "Något om färgning för 100 år sedan", *Fataburen* 1907, 224, 227.

⁸⁰ Linnaeus, a. a., 1742, 27.

⁸¹ Rothof, a. a., 708–709.

⁸² Charlotte von Schéele, *Färgväxter. Nyttiga växter 2* (Stockholm 1907), 13.

⁸³ Carl Roselli, *Afhandling om mera än 300 Swenska Växters nytta och användbarhet såväl i medicinskt afseende, som i hushållningen och näringarne* (Stockholm 1858), 72.

⁸⁴ Lindman, a. a., 8.

⁸⁵ Linnacus, a. a., 1742, 25.

⁸⁶ Rothof, a. a., 709.

⁸⁷ C. U. Ekström, *Beskrifning öfver Mörkö socken i Södermanland* (Stockholm 1828), 132

⁸⁸ Ericsson, a. a., 130.

⁸⁹ Lilja, a. a., 350

⁹⁰ B. Jönsson & Herman G. Simmons, *Gagnväxter* (Lund 1935), 469.

⁹¹ Beda Larsson *Hemfärgning med växtämnen: råd och anvisningar* (Mora 1913), 20.

⁹² Ebba Billing, *Växtfärgning för skånsk konstväfnad: några anvisningar till hemmets tjänst* (Stockholm 1913), 57–58.

⁹³ Gösta Sandberg & Carl Siselsky, *Växtfärgning* (Stockholm 1980), 13, 99.

⁹⁴ Vivi Laurent-Täckholm & Saima Stenlid, *Husmoderns blomsterlexikon 2* (Stockholm 1947), 447.

⁹⁵ Rothof, a. a., 709.

⁹⁶ Retzius, a. a., 676.

⁹⁷ Grigson, a. a., 391.

⁹⁸ Marzell, a. a., 290.

⁹⁹ Borza, a. a., 159; Valer Butura, *Enciclopedie de etnobotanica romaneasca* (Bucuresti 1979), 105; Rudolph Krebel, *Volksmedizin und Volksmittel verschiedener Völkerstämme Russlands* (Leipzig 1958), 187.

¹⁰⁰ D. Rudel, M. Bathori, J. Gharbi, J. P. Girault, I. Racz, K. Melis, K. Szendrei & R. Lafont, "New Ecdysteroids from *Serratula tinctoria*", *Planta Medica* 58 (1992), 358–364; N. Mondy, C. Caissa, N. Pitoizet, J. P. Delbecque & M. F. Corio-Costet, "Effects of the Ingestion of *Serratula tinctoria* Extracts, a Plant containing Phytoecdysteroids, on the Development of the Vineyard Pest *Lobesia botrana* (Lepidoptera, Tortricidae)", *Archives of Insect Biochemistry and Physiology* 35 (1997), 227–235.

Summary:

The Saw-Wort (*Serratula tinctoria*) as a Dye Plant in 18th Century Europe

By Ingvar Svanberg

The objective of modern ethnobiology is to study plants and animals in a human context. Its scope could therefore be defined as the study of biocultural domains that develop in the activity contexts between a human being and another biological organism in the surrounding environment. It includes the use, designations, beliefs as well as traditional ways and views based on experience. The scope of ethnobiology also includes the study of human manipulation of the biological resources, such as domestication, cultivation and other ways to increase the production. The borders between wild and cultivated species are sometimes hard to draw, due to the impact of human activity in the management of other species.

The saw-wort (*Serratula tinctoria*) played an important role as a dye plant in Sweden and Denmark in the 17th and 18th centuries. It was not only used within the peasant household for dyeing yellow and green, but also by professional dyers. Copenhagen seems to have been a centre for the trade with saw-wort. The plant, which obviously was very common in the southern parts of Sweden, as well as in Bornholm and other parts of Denmark, such as Falster and Lolland, was gathered by poor people and sold to traders. Women seem to have played an important part in this gathering and trade. In some parts of Sweden and Denmark peasant women got their income in cash from trading of saw-wort.

It has also been used as a dye plant in other parts of Europe, but the documentation is still rather scarce. The saw-wort is also mentioned as a medicinal plant in the 16th and 17th century herbals. In some parts of Europe it also played a minor role in folk medicine.

Författarens adress:

Fil. lic. Ingvar Svanberg, Institutionen för östeuropastudier, Box 514, 751 20 Uppsala, e-post: Ingvar.Svanberg@east.uu.se

PER STOBÆUS

Satyrion och sömntorn

Orkidéerna och sömntornen i kulturhistorien

S:t Laurentii dag (10 augusti) år 1586 var Jakob Norrbys i Hall på norra Gotland stämd inför generalkapitlet i Visby. Länsmannen på ön Mogens Gøye (Gjøe) anklagade honom för ett brott av märkligt slag. Närvarande vid detta tillfälle var också den nye biskopen (även benämnd superintendenten) över Gotlands stift Peder Hansen, ”menige präster” från hela ”landet” Gotland samt stadens borgmästare och råd. Kapitlet var den församling som hade hand om den kyrkliga rättskipningen och dömde bland annat i äktenskapsmål och vid klagomål på prästerna. Länsmannen (även kallad landsherren, länsherren eller hövitsmannen) uppträdde regelbundet som åklagare både mot präster och lekmän.¹ Denna dag gällde det ett ovanligare fall av vidskepelse och prästerna fick anledning att friska upp sina botaniska kunskaper. Protokollet berättar:

I lige maade tilltaled eilig oc welbyrdig Mogens Gøye Jacob Norbyss paa Haldt, for thet handt haffuer begangen en vtilbørlig oc vchristelig handell, baade imodt Gudt ij himmelen oc hans hellige ordts forargelse oc onde exempell, vdi thet att handh haffuer vnderstaedt sig oc opgraffuedh en vrdt, kaldis satirion, oc en søffnethæne, oc lagdt vnder itt altarklede vdi Haldss kircke, vdi then mening, ther som samme vrter bleffue beliggendis vdi kircken vnder alterklædet till saa lenge tre misser theroffuer war holdet, att handt siden vilde begaa all sijn ondtskab oc onde willie med quindtfolck, huilken hannem løstede, effter som hans egen bekiendelse væridt haffuer att en suenske hannem saadan lærdt haffde. Oc sette der fore Mogens Gøye ij retthe huadh hans straff ther fore skall være. Jacob Norby herimodt bekiende sig att haffue giordt vdaff vforstandighedh oc badt om naaden oc icke om retthen.

Herpaa er saa affsagdt for retthe att for:ne Jacob Norbyss for sijn store forargelse skyldt skall staa obenbare shriftt, oc siden være ij øffrighedens minde therfore.²

För sin vidskepliga och hädiska handling dömdes Jakob Norrbys alltså att stå uppenbar skrift och sedan ”vara i överhetens minne”, det vill säga länsmannen skulle göra upp med honom om straffet. Under altarklädet (antependiet) hade mannen lagt en rot av örten ”satirion” och en ”søffnethæne”, för att prästen däröver skulle hålla tre mässor. En svensk hade lärt honom att med dessa hjälpmedel kan den som är på jakt efter kvinnor infånga vemhelst honom lyster. Jakob Norrbys sade urskuldande att det var av oförstånd han hade gjort

som svensken sade. Man kan ju fundera över varför han inför sin danska överhet skylldes på just en svensk. Intressant är också hans magiska syn på prästens handlingar i mässan. I det följande skall emellertid historien bakom orden satyrion och sömntorn och därmed besläktade växtnamn utredas. Jag återkommer nedan till Jakob Norrbys och till växtnamnsskicket på Gotland.

Sömntorn

Sömntorn är i fornnordisk litteratur en tagg som orsakar att man faller i sömn om man sticker sig på den.³ I den poetiska Eddans sång om Sigrdriva berättas det att Oden stack valkyrian Sigrdriva med en sömntorn som hämnd för att hon dödat Hjalmgunnar. Men Sigurd Fafnesbane trängde in i valkyrians borg, fann henne sovande och väckte henne ur trollsömn. Motivet återkommer i sagan om Törnrosa, där huvudpersonen sticker sig på en slända, varefter hon somnar in. Jag skulle tro att bröderna Grimms version är en sammansmältning av den nordiska sagan, där förtrollningen orsakas av en törnrostagg, och en liknande historia som finns bland annat i *Tusen och en natt*. Flickan i den sistnämnda sagosamlingen är känslig som prinsessan på ärten och dånar därför att hon råkar få in en skäva under nageln när hon skall lära sig att spinna lin. Hon tros vara död, och den prins, som älskar henne, lyfter sörjande hennes hand för att kyssa henne farväl. Han upptäcker då det onda i handen, drar ut det, och flickan vaknar. Det hela slutar som det brukar i sagor.⁴

I svenskt språkbruk betecknar sömntorn däremot en mossliknande rödaktig utväxt på nyponbuskar, en så kallad gallbildning, orsakad av sömntornstekelns larver. Sömntornar lades förr under huvudkudden och troddes ge god sömn, särskilt åt barn. Seden var vanlig också i Tyskland, där sömntornen kallas Schlafapfel.⁵ Enligt *Gotländsk ordbok* är den gotländska formen av sömntorn svämntyne och en sådan svämntyne kunde bindas på ett barn, om man ville att det skulle somna.⁶ Det är detta som är det ovan nämnda protokollets ”søffnethæne”.

Sömntorn ingick förr också i apotekens medikamenter, men hade här en helt annan användning än den ovan nämnda. Det officinella namnet var bedeguar och den håriga bollen ansågs verksam dels mot skallighet, dels mot blåssten och gallsten. Carl von Linné antecknade under en resa i Södermanland i maj att njuponbuskarna – som han kallade dem – ”hade på sig en myckenhet av sömntorn eller apotekarnes bedegvar, i vilka lågo ännu matkar, som ej förbytt sig uti *ichneumones* [steklar].”⁷

Satyrion och orchis

Satyrion nämns av några grekiska och romerska författare, bland annat av romaren Plinius d.ä. (ca 23–79 e. Kr.) i hans *Naturalhistoria* (26:62–3) och av hans samtida, den grekiske botanisten och läkaren Dioskorides, i den medicinska handboken *Om medicinskt material* (3:126–8). Ordet betecknar olika örter som används som afrodisiakum, framför allt ett par orkidéarter. Namnet *satyrion* anspelar på satyrernas liderlighet, liksom på att den färska orkidéroten eller blomman luktar bock, kanske också på att blommorna hos vissa arter liknar bockansikten med skägg och horn – en satyr är ju en blandning av människa och bock.⁸ Andra arter har blommor som liknar små människor, apor eller insekter och det har ytterligare bidragit till fantasibildningen kring orkidésläktet.

Vad Plinius och Dioskorides berättar om *satyrion* är till stor del hämtat från Theofrastos, Aristoteles lärjunge och den västerländska botanikens grundläggare, som i sin bok *Forskning om växter* (9:18) beskriver orkidéernas medicinska användning. Hos denne författare nämns växtnamnet *orchis* för första gången i litteraturen. Ordet betyder egentligen testikel och somliga orkidéarter har rotknölar som liknar ett par testiklar (den ena knölen är fjolårets rot och den andra årets). Föreställningarna om dessa rötter är ett tidigt exempel på den så kallade signaturläran. En dryck beredd av bergsgetmjölk och den större av tvillingknölar har enligt Theofrastos kraftigt stärkande inverkan på mannens könsdrift, medan den mindre knölen ger motsatt effekt.

Med namnet *satyrion* kunde man under antiken avse också andra växter med knöl- eller lökformade rötter. En art är enligt Plinius av kvinnligt kön, men har en rot med formen av en manslem. En annan art har en sådan verkan att det räcker med att hålla roten i handen, påstår han. Verkan förstärks om man låter roten dra i surt vin. Drycken ges även åt baggar och bockar som är ovilliga till parning. Sarmaterna brukar enligt Plinius ge den för samma ändamål åt hästar, som blivit utmattade av hårt arbete. Ett hiskligt recept på afrodisiakum som Plinius återger (28:30) har som ingredienser vitt vin, nosen och benen av en afrikansk ödla, *satyrion*, senap och peppar.

Plinius (27:42) och Dioskorides (3:126) berättar om orkidén *cynosorchis* eller *testiculus canis* (bägge namnen betyder hundtestikel) att dess rötter kan kokas och ätas som lök. Om en man äter den större roten får han en son och om en kvinna äter den mindre får hon en dotter. Andra orkidénamn som nämns i den antika litteraturen är *serapias* (uppkallad efter den egyptiska fruktbarnhets-

guden Serapis), *priapiskos* (uppkallad efter den grekiska vin- och fruktbarhetsguden Priapos), *panion* (efter Pan) och *testiculus leporis* (hartestikel).⁹

Antika orkidénamn i senare botanisk litteratur

I gamla tider var botaniken en gren av läkekonsten. Kunskapen om växternas medicinska användning spreds till allmogen och den var internationell liksom åtskilliga av de gamla folkliga växtnamnen. En del av den traditionella växtmedicinens metoder och många av de vetenskapliga växtnamnen härrör från de antika auktoriteterna. Dessa auktoriteter var kända och lästa av medeltidens och renässansens lärde. Särskilt föreställningar kring orkidéerna har en tydlig kontinuitet från antiken. Dessa blommor tycks ha fascinerat i alla tider. När man slår upp ett botaniskt verk från 1500- eller 1600-talet kan man fortfarande se rester av orkidéblommor som någon för länge sedan plockat med sig för att examinera med hjälp av bilderna och beskrivningarna i boken.

En på Öland och Gotland förekommande orkidé heter salepsrot, *Anacamptis pyramidalis*. Ordet salep har inkommit i europeiska språk via turkiskan från arabiskans salab, som betyder rävtestiklar. Det vittnar om att man även i den muslimska världen förde den antika botaniken och medicinen vidare under medeltiden. Så kallad salep bereds av ett flertal orkidéers rotknölar och innehåller stärkelse och gelämnar. Drogen har använts som afrodisiakum, förtjockningsmedel i matlagning, medel mot diarré, eller som allmänt stärkande och närande medicin. Linné upptar i sin läkebok *Materia medica* salep bland afrodisiaka, jämte *satyrium* och den amerikanska orkidén vanilj. Salep kommer enligt honom från S:t Persnyckeln, medan *satyrium* bereds av nattviolens rot. I det senare fallet följer Linné förmodligen sin föregångare i Uppsala Johan Franck, som kallar nattviolen *Satyrium bifolium magnum*. Linné betraktade tydligen nattviolen som den förnämsta av orkidéerna, eftersom den står först i hans uppräkningslista. Enligt Linnés *Flora Svecica* däremot är *Satyræi radix* farmakopéns benämning på göknycklarnas rot.¹⁰ *Satyrium* och salep är uppenbarligen olika namn på ungefär samma drog, vari kunde ingå rötter från flera orkidéarter.

I medeltidens läkeböcker, som byggde på antika förebilder, var *Satyrium* en allmän beteckning på orkidéer.¹¹ Arter med handlika rötter kallades *Palma Christi* (Kristi hand). Under renässansen började man indela orkidéerna i släkten och återupptog då fler av de antika namnen, som inte sällan överflyttades till nya växter. Den berömde tyske läkaren Leonhart Fuchs (1501–66) iden-

tifierade den växt som Plinius kallar *Ophrys* med tvåblad, men blev motsagd av sin kollega, den flamländske läkaren Rembert Dodoens (1517–1585).¹² Hur som helst fortfor man att använda *Ophrys* som namn på tvåblad och så småningom på en hel grupp av orkidéer. Linné utsträckte användningen till flugblomstret, den art som fortfarande bär namnet. (Under en tidigare period hade Linné märkligt nog fört flugblomstret till släktet *Cypripedium*.)¹³ *Triorchis*, som hos Plinius (25:32) är ett annat namn på *centauris* (en art av arun), gjordes även det av Fuchs till ett orkidénamn.¹⁴ Med detta som förebild konstruerade man sedan nya ord som *monorchis*, *pseudorchis*, *chamorchis*, *tragorchis* etc.

Dodoens gjorde *Satyrium* till samlingsnamn för arterna med handlika rötter, medan de med runda knölar av honom kallades *Cynosorchis* eller *Orchis*. Nattviol kallade han *Orchis Serapias primus*. Professorn i Basel Gaspard Bauhin (1550–1624) valde emellertid att föra större delen av de handlika till släktet *Orchis* och så gjorde även Linné i hans efterföljd.¹⁵ Linné lät *Satyrium* bli släktnamn för de arter som har kort, punglikt nektargömme (grönkulla, brunkulla, vityxne, knärot).¹⁶ Orkidéfamiljens indelning i släkten har varit en svår nöt att knäcka för botanisterna och det görs fortfarande ständigt revideringar. I vår tid har man återgått till en uppdelning baserad på rötternas form. Namnet *Dactylorhiza* (fingerrot) skapades av tysken De Necker 1790, men etablerades först på 1900-talet som namn på orkidésläktet med handlika rötter.¹⁷ Numera finns det tyvärr ingen europeisk orkidé som heter *Satyrium*. I dagens vetenskapliga nomenklatur betecknar *Satyrium* dels ett orkidésläkte i Afrika och Indien, dels ett fjärilssläkte.

Linné hämtade många av de latinska orkidénamnen från just Bauhin och dessa återfinns därför också i moderna floror. I Sverige hade redan Olof Rudbeck byggt sitt praktverk *Campi Elysii* på Gaspard Bauhin. Detta är en illustrerad utgåva av Bauhins *Pinax theatri botanici* och det andra bandet innehåller bland annat en stor mängd avbildningar av såväl europeiska som tropiska orkidéer.

Dodoens kallade de varandra närstående arterna S:t Pers nycklar och göknycklar *Testiculus morionis mas* respektive *Testiculus morionis femina*.¹⁸ Mellanledet *morionis* är hämtat från Dioskorides (3:126), hos vilken det finns ett grekiskt orkidénamn, som med latinska bokstäver skrivs *morion*. Ordet betyder egentligen kroppsdel, särskilt genitalier, och är alltså en synonym till *orchis*. Det förväxlades av 1500-talets botanister med ett annat grekiskt lånord i latinet: *morío*, som betyder dumbom, narr, dåre. Härtill bidrog att man tyckte

att göknycklarnas blomma liknade en narmössa med åsneöron och tupp-kam. Den engelske botanisten John Gerarde (1545–1612) skriver att göknycklarnas blomma är ”in shape like to a fooles hood, or a cocks combe”.¹⁹ Tysken J.T. Tabernaemontanus (ca 1520–1590), som kallar arten *Cynosorchis morio*, skriver att dess blommor har utväxter ”gleich wie Ohren an einer Narrenkappen”.²⁰ Ytterligare en anledning till förväxlingen kan vara att *morio* dessutom existerar i den antika botaniska litteraturen som en biform till ett annat växtnamn *morion*. Detta senare *morion* kan översättas med dårört, och är inte ett orkidénamn, utan en benämning på narkotiska örter inom potatisfamiljen (Dioskorides 4:75, Plinius 1:21, 21:105, 25:94) – särskilt alruna, varav det enligt Plinius finns en manlig och en kvinnlig sort.

Andra orkidénamn som syftar på blommornas form är de krigiska *Orchis strateumatica*, *Orchis stratiotes* och *Orchis militaris*. Tabernaemontanus skriver att blomman hos orkidéer som bär dessa namn liknar en liten människa med armar och ben och hjälm på huvudet.²¹ Epitetet *militaris*, som tillhört olika orkidéer, reserverades av Linné för Johannesnycklarna, som har sådana blommor, men egentligen passar det ännu bättre till arten spökyxne, *Aceras anthropophorum*. *Militaris* och *stratiotes* är namn hämtade från Plinius (24:104–5), men betecknar hos honom inte orkidéer, utan ett par växter som användes för att hela soldaters sår. Båda orden betyder soldat.

Guckusko, skogsknipprot och skogslilja är växter som före Linné inte betraktades som orkidéer. Rembert Dodoens kallade skogsknipprot *helleborine* (vilket betyder lik nysroten) eller *epipactis* och sammanförde arten med nysrot och julros (*helleborus*).²² Namnet *Epipactis helleborine*, som fortfarande bärs av skogsknipprot, är antikt, men det är ovisst vilken nysrotsliknande växt det ursprungligen tillhört. Botanisten och läkaren i Prag och Leiden Carolus Clusius (1535–1609) förde även guckusko och skogslilja till släktet *Helleborine*, som han i sin flora placerade efter orkidéerna.²³ Det var också vanligt att botanisterna i anslutning till orkidésläktet placerade de orkidéliknande arterna hundtandslilja, *Erythronium dens-canis* (i vår tid odlad som trädgårdsväxt i Sverige), och snyltrot, *Orobanch*.²⁴ *Erythronion* (rödaktig) är enligt Dioskorides namnet på en sorts *satyrion*. Plinius beskrivning av den växt han kallar *orobanche* (18:44, 22:80) passar till viss del in på snyltrot, eftersom han talar om en klorofylllös växt, men det kan också vara ett slags snärja som parasiterar på ärtväxter. Arten kallas även *cynomorion* – ett ord som har samma betydelse som *cynosorchis*.

Plinius behandlar *orchis* eller snarare sammansättningen *orchis herba* som

ett feminint ord. I grekiskan (hos Theofrastos) är *orchis* däremot maskulint och det betyder ju också egentligen testikel. Ordet böjs i grekiskan på samma sätt som *polis* (stad), *kannabis* (hampa) och *kapparis* (kapis) och har pluralformen *orcheis* (på latin *orches*). Hos Carolus Clusius finns emellertid pluralformen *orchides*, bildad i analogi med de flesta andra grekiska växtnamn som slutar på -is, t.ex. *anthemis*, *anthyllis*, *epipactis*, *hesperis*, *klematis*, *lychnis*, *myosotis*, *myrrhis*, *oxalis*. Växtnamn som redan i antiken kunde böjas på två sätt är *pteris* (ormbunke), *iris* och *isatis*. Av formen *orchides* bildade Linné *Orchideae* (orkidéväxter) och den har också givit upphov till det nuvarande familjenamnet *Orchidaceae* och det svenska ordet orkidé.²⁵

Manliga och kvinnliga orkidéer

De antika författarna har som ovan nämnts uppfattningen att det finns manliga och kvinnliga orkidéer och orkidérötter. Denna föreställning har levt vidare långt fram i tiden. I Zedlers *Grosses vollständiges Universal-Lexikon* läser man i en artikel från 1737:

Es ist herbey zu merken, daß unter denen Geschlechten des Knaben-Krauts, ein Männlein und Weiblein sey, welche stets beysamen wachsen, und wenn das eine von dem andern geschieden oder ausgerottet wird, das andere zur Stunde zu verwelcken und allmählig zu vergehen beginne.²⁶

Carl von Linné skriver att den gamla uppfattningen att det hos växterna finns skilda hon- och hanindivider har fog för sig i vissa fall; han nämner bl.a. enen och skogsbingeln som exempel. Men när det gäller orkidéerna är denna uppfattning helt felaktig, enligt Linné.²⁷ Tvärtom är det så att ståndare och pistill är sammanväxta i varje orkidéblomma och i Linnés sexualsystem tillhör orkidéfamiljen därför klassen *Gynandria*, tvåkönade växter (av *gynandros*, tvåkönad). I de förinneanska botaniska verken däremot är beteckningarna manlig (*mas*) och kvinnlig (*femina*) vanliga. Leonhart Fuchs kallar de kraftigare orkidéerna *Orchis mas* och de spensligare *Orchis femina*. *Satyrium basilicum mas* är hos Fuchs namnet på brudsporre, hos Dodoens majnycklar. *Satyrium basilicum femina* betecknar Jungfru Marie nycklar.²⁸ I Gaspard Bauhins flora finner man under rubriken *Orchis morio* arterna *Orchis morio mas* (S:t Pers nycklar) och *Orchis morio femina* (göknycklar). Linné valde att reservera namnet *Orchis morio* för göknycklar, en art som är ovanlig i Skandinavien, men vars utbredningsområde har en nordlig utpost på Öland och

Gotland. S:t Pers nycklar kallade han *Orchis mascula*, vilket är en kortform av *Orchis morio mas*.²⁹ Han behöll alltså en rest av den gamla klassificeringen. *Mascula* är diminutiv till *mas* och båda orden betyder manlig. Grammatiskt sett har *mascula* däremot feminin form, vilket beror på att huvudordet *orchis* i latinet är feminint.

Föreställningen att det finns orkidéer av olika kön ligger bakom exempelvis Adam och Eva, ett passande namn för *Dactylorhiza sambucina*, som ju förekommer i en gul och en röd form. Frågan är dock hur länge namnet använts i Sverige för just denna art; det äldsta belägg Lyttkens anger är från 1888 års upplaga av Krok & Almquists flora. I äldre floror bär orkidén namn som fläderorkis och fläderyxne, vilka är översättningar av *sambucina*.³⁰ Denna latinska beteckning går tillbaka på Bauhin, som kallar arten *Orchis palmata sambuci odore* (handlik *orchis* med fläderdoft).³¹

Namnet Adam och Eva har emellertid kunnat avse även andra orkidéarter. På Färöarna har den vita formen av *Dactylorhiza maculata* kallats Eva, den röda Adam. Det engelska Adam and Eve har nyttjats på motsvarande sätt om *Orchis mascula*, men namnet har också kunnat syfta på rotens bägge rotknölar. I det tyska språkområdet har Adam und Eva haft denna senare innebörd. Det finska namnet Aatamin ja Eevan kämmen (Adams och Evas hand) har paralleller i tyska och italienska, vilket visar vilken spridning blomsternamn kan ha.³²

Arterna inom släktet *Dactylorhiza* har djupt flikiga rotknölar, som ser ut som händer. Namn som Jungfru Marie hand och Skams hand eller Guds hand och Djävulens hand (Gotteshand, Teufelshand),³³ syftar på de båda rötterna, varav en är frisk och en skrumpen. Vor Herres finger og fandens kløer är en av flera danska benämningar.³⁴ Det enkla Jungfru Marie hand har också varit vanligt i Norden, men detta, liksom Vår Herres händer och andra sådana namn, har förvirrande nog även kunnat beteckna arter med runda rotknölar.³⁵ Det gotländska S:t Pers hjärta och pukens hjärta syftar på en art av den sistnämnda typen.³⁶

Linné upptecknade under sina resor i Sverige dessutom varianterna Jungfru Marie bröst, Jungfru Marie förkläde och Jungfru Marie rock, varav det förstnämnda har paralleller bland annat i norskans Marijuver, danskans Maries Ko och i finskans lehmänutarheinä, som betyder kojjuvergräs. Orkidérotten har använts som medel för att öka mjölkproduktionen hos djuren.³⁷ Att man associerat till Maria i detta fall beror förmodligen på att det under medeltiden fanns en känd helbrägdagörande relik som kallades Jungfru Marie mjölk.³⁸

Det är ovisst hur länge orkidénamnet Jungfru Marie hand varit i bruk i Sverige. Det äldsta belägget finns hos 1600-talsbotanisten Johan Franck. Det enda Marianamn Th. M. Fries upptar i sin förteckning över medeltida svenska växtamn är det i flera länder bekanta Jungfru Marie sänghalm, vilket betecknar väldoftande örter som gulmåra och backtimjan.³⁹

Ofelias orkidéer

William Shakespeare, som nämner åtskilliga växter i sina dramer, ger i Hamlet ett par exempel på gamla engelska orkidénamn.⁴⁰ Det sker i scenen där man berättar att Ofelia har drunknat i strömmen, när hon skulle fästa blomsterkransar i pilträdet grenar:

Therewith fantastic garlands did she make
Of crowsflowers, nettles, daisies, and long purples,
That liberal sheperds give a grosser name,
But our cold maids do dead-men's-fingers call them.

”Long purples” är orkidéns långa blomax. Oblyga herdar använder grövre namn, säger Shakespeare utan att ge exempel. Kyska jungfrur däremot kallar växten *dead-men's-fingers*, ett namn som syftar på den mörka, vissnade rot-hälften hos *Dactylorhiza*-arterna. Orkidén blir i detta drama en blomma som bringar både kärlek och död.

Gökört

Ett i Danmark vanligt orkidénamn är *gøgeurt*. Detta och andra blomnamn som innehåller ordet *gök* syftar på att blomningstiden infaller då göken gal. *Gøgeurt* är en översättning av tyskans *Kuckucksblume* eller liknande namn, och har introducerats i den danska medicinska litteraturen av den lärde humanisten och teologen Christiern Pedersen (ca 1480–1554).⁴¹ I Skåne har namn som *gökstabbe* och *gökstav* in i modern tid betecknat Jungfru Marie nyck-lar.⁴²

Christiern Pedersen hade ett märkligt levnadsöde. Ursprungligen var han kanik vid Lunds domkyrka. Han tillhörde Christian II:s trogna och följde med honom i landsflykten i Tyskland och Nederländerna. Liksom kungen övergick han till lutherdomen. Det var förmodligen på kontinenten han lärde känna den medicinska litteratur som han sedan byggde på när han skrev *En*

nøttelig Legebog Faar Fattige och Rige Unge och Gamle. Boken trycktes 1533 i Malmö, där Christiern Pedersen så småningom hade fått tillåtelse att slå sig ner, och där den forne kaniken också gifte sig.⁴³

Ett exemplar av Christiern Pedersens *Legebog* ingår i Visby Läroverks boksamling. Boken har flera ägaranteckningar, varav en, från 1625, är gjord av den läs- och skrivkunnige bonden Rasmus Matsson i Ansarve i Stenkumla. Åtminstone sedan dess har boken alltså funnits på Gotland, som ju vid denna tid var danskt.⁴⁴ Kanske var den danska läkeboken känd på ön redan 1586, då Jakob Norrby i Hall stod inför rätta. I fantasin kan man föreställa sig hur kapitlets ledamöter slog i boken för att se efter vad det var för örter som bonden hade använt. Protokollets formulering ”en vrtdt, kaldis satirion” skulle kunna vara hämtad direkt från Christiern Pedersen, som skriver följande i kapitlet ”Ath en Quinde kan bliffue fructsommelig”:

Den som fornemmer ath hwn haffuer nogen brøst [brist, oförmåga], ath hwn kan icke vndfange [bli havande] oc ville dog gerne, da skall hwn tage en vrt (kallis Satirion paa Latine) oc Gøgis vrt paa danske, hwn kallis oc Stat hart aff mange. Oc det er en almindig vrt som voxer alle vegne paa enge, oc haffuer store lange brune [violette] blomster oc tække stackede [kort] stelke. Den skal hwn støde smaa, oc tage den oss [saft] oc smørge sig vel op vnder meth hannem effter sin tid [menstruation]. Manden skal oc smørge sig neden till meth samme oss, thi han hielper dem baade megit naar de ville affle foster til samen. Kyrandus siger ath bruger en quinde denne vrt saa efter sin tid, oc manden met, da fonger hwn foster, en dog ath hwn hagde for lenge verit wfructsommelig, thi samme vrt haffuer en stor kraft til ath hielpe baade quinden oc manden vdi denne maade, och hwn giffuer dem baade stor løst oc begering der til oc ath affle børn tilsammen.⁴⁵

Christiern Pedersens läkebok vann spridning också i Sverige. I en örtabok från 1500-talet i Linköpings stiftsbibliotek ingår en översättning av hans verk, däribland också avsnittet om gökörten (här kallad gökx yrt).⁴⁶ Begreppet gökörten inlånades alltså också i svenskan, där det användes särskilt under 1500- och 1600-talen. I samma bibliotek finns ett exemplar av tysken Dorstenius *Botanicon* från 1540. En småländsk präst har, troligtvis vid mitten av 1500-talet, i denna bok antecknat svenska namn på växterna. Vid rubriken *De Palma Christi* finns namnen Christi hånd och Gudz finger; vid *De Satyrio* Ståndört, Göcksgräs och Kwkabblommor.⁴⁷ Det sistnämnda innehåller ordet kucka, d.v.s. gala (om gök), och motsvarar det danska kukkerblomst.⁴⁸ Antonius Münchenberg, som under sin tid som informator i Vall på Gotland år 1701–2 sammanställde ett herbarium, återger där – säkert efter en dansk förebild – några orkidénamn i försvenskad form: hundenos (nosse = testikel),

gillieört (gilja = fria, förföra), vårs Herres händer, göksört, göksbit och göksgrå.⁴⁹ De danska förebilderna är hundenosse (en översättning av *cynosorchis*), giljeurt, Vorherres hånd, gøgeurt, gøgebid, gøgsgrå (<gøgsgrød <gøgekrud).⁵⁰ Münchenberg upptar i sin förteckning även ett par orkidénamn som sannolikt är gotländska, vilket jag återkommer till.

Den med Christiern Pedersen samtida Malmöhumanisten Henrik Smid skriver också i sina läkeböcker (som utkom 1546 och senare) om gökörstens verkningar. Han anser bland annat att den vissna roten är ett lämpligt kyskhetsmedel för klosterfolk som lever i celibat – en uppfattning som även anförts av Tabernaemontanus.⁵¹

Ålderdomshugnad

I den tidiga svenska botaniska litteraturen finner man många orkidénamn som på 1800-talet ansågs så oanständiga att de rensades ut ur flororna. Den förste Uppsalaprofessorn i botanik Johan Franck (1590–1661) nämner i sitt *Speculum botanicum* följande allmänna namn för arterna inom släktet *Orchis* (d.v.s. de med runda rotknölar): ståndört, knapört (av ”knap”, testikel), ståndpers, gökeört och räfloos (motsvarar det latinska orkidénamnet *Testiculus vulpinus*; loo=lod, testikel?).⁵² Ståndpers är en förvrängd form av det obscena orkidénamnet ståndpes, som är belagt hos Linné.⁵³ Motsvarigheter finns i tyska orkidénamn från senmedeltid och renässans: Knabenkraut, Stendelwurz, Ragwurz, Standhart och Stehauf, av vilka de tre första alltså är i bruk.⁵⁴ I engelskan finns formerna standelwort och ragwort.⁵⁵ För arten nattviol anger Franck följande latinska och svenska benämningar: *Orchis bifolia magna*, *Satyrion bifolium magnum*, *Solamen senum*, Then stoore bredbladige ståndört, olderdomens krafteroot, olderdomens sängietröst.⁵⁶ De båda sistnämnda eller liknande namn, till exempel ålderdomens hugnad, mansstyrka och det spefulla mesört, kunde på 1600- och 1700-talen beteckna även arter som S:t Pers nycklar och brudsporre.⁵⁷

I Växjö skrev gymnasisten Carl Linnæus år 1725 en *Örtabok*. Redan här känner man igen hans karakteristiska stil. Om nattviolen, av Linnæus kallad ålderdomshugnad eller sängetröst, skriver han följande:

Hon luchtar starkt om natten men intet om dagen, hwaraf kan synas hennes embete är att wärka det som skall ske om natten och eij om dagen.

När en ung begärlig och småhl qwina får en gammal later och sener karl, skall hon præparera

dena rott, gifwa den honom [...] sanerligen gör hon en halfdöd man qwik, och han skall wähl bli så wähl liden som en ung, qwik och lustig karl och förskaffa sig en ålderdomströst, eller ung son.⁵⁸

Trettio år senare, när Linné var professor i medicin i Uppsala, betraktade han alltjämt orkidéerna som afrodisiaka. Han tänkte då inte i första hand på nattviolens förföriska doft, utan på rotnölarnas odör. Linné räknade släktet *Orchis*, liksom bland annat *Geranium robertianum* (stinknäva), till det slags växter som har ”bockaktig” lukt. Doften ”retar till älskog och liknar den lukt som finns i könsdelarna” skriver Linné i en avhandling om verkan av olika lukter hos medicinalväxterna.⁵⁹ Det kan inom parentes nämnas att *Geranium robertianum* är ett namn som fanns långt före Linnés tid, och därmed får man tyvärr avfärda de anekdoter som är knutna till det.

Yxnegräs

Orkidéer har som ovan nämnts varit medicin inte bara för människor utan också för djur. Enligt Linné gav man i Dalsland nattviolens rötter åt tjurar. Arten kallades där yxnegräs.⁶⁰ Varianter är öxnegräs och yxnepes, och formen yxsnegräs är känd från norska dialekter. Av botanister har förleden yxne uppfattats som en nominativ och införts som svenskt namn inom flera orkidésläkten. Yxne är emellertid genitiv plural av ordet oxe, som ursprungligen hade den mer allmänna innebörden tjur.⁶¹ Det svenska dialektordet yksen, öksen betyder ”tjurgalen, brunstig”.⁶² Som jämförelse kan nämnas de isländska orkidénamnen graðrót (av graður, ”brunstig”) och brönugras (”brunstgräs”) samt tyskans Geilwurz. Stier- och Ochsenkraut är andra tyska motsvarigheter. Seden att ge korna orkidérötter för att göra dem brunstiga är känd även från andra länder i Europa. I Danmark använde man Guds Haand (den vita roten av Jungfru Marie nycklar) på detta sätt, medan Fandens Haand (den svarta roten) troddes ha dämpande effekt när parningen var över.⁶³ Säkert var man ovetande om att receptet gick tillbaka på Theofrastos och Plinius.

Midsommarmagi

I det tyska språkområdet och angränsande delar av Centraleuropa fanns många traditioner kring orkidéerna. I Böhmen sålde kryddkrämare i gamla tider orkidérötter till giftaslystna ungdomar. Med dessa kunde man locka till sig den man ville ha. Rötterna skulle bäras i armhålan för att dra till sig kroppens

doft. Sedan lade mannen i hemlighet den manliga roten i sin älskades säng, eller kvinnan den kvinnliga i mannens säng. Särskilt vid Johannis, vid midsommar, ansågs rötterna ha stor kraft. En annan sed var att flickan sydde in Johannishändchen, det vill säga handformiga orkidérötter, i kudden. På natten drömde hon sedan om sin tillkommande. I Savoien kunde den som var förälskad vinna den han hade kär om han lade tre blommande brunkullor under hennes huvudkudde.⁶⁴ I Danmark har man kallat *Dactylorhiza maculata* huvendelsegræs ”fordi man, ved at lægge den under sovende folks hovede i sengen, mener at kunne vende deres hu og kærlighed til sig”.⁶⁵ Hugvendel är den norska formen.⁶⁶ Seden att lägga en orkidérot under kudden är känd även från Island.⁶⁷ I Hálfdanar saga Brönufóstra omtalas hur huvudpersonen Hálfdan, som skall bege sig till England för att där uppsöka en vacker konungadotter, av kvinnan Brana får följande råd: ”Här är gräs, som jag vill giva dig. Dem skall du giva konungadottern och då kommer du att få hennes kärlek. På natten, när hon lägger dem under sitt huvud och sover på dem, kommer hon att älska dig som sitt eget liv.” Det är med all sannolikhet orkidéer som åsyftas i denna berättelse.⁶⁸ Föreställningarna kring orkidéerna är ursprunget till den svenska seden att man på midsommarafton plockar sju blommor och lägger dem under huvudkudden för att sedan under natten drömma om sin tillkommande.

Nattviol

Namnen nattviol, nattfiol, nattfela (av tyskans Nachtviole) syftar på att blomman utsänder sin väldoft särskilt på natten för att därmed locka till sig pollinerande nattfjärilar. Det är inte underligt att denna sköna blomma tilldragit sig ett speciellt intresse även hos människor. Blomnamnet viol hänför sig ursprungligen till de väldoftande blommorna luktviole, lövkoja och gyllenlack, men har liksom ros och lilja fått vidare användning och givits åt flera andra örter.⁶⁹ Till saken hör att lilja, ros och viol är tre av de förnämsta Maria-blommorna. *Viola* är, liksom *Rosa* och *Lilium*, ett antikt blomnamn och det har en annan etymologi än instrumentnamnen viola och fiol. På Åland har Adam och Eva kallats röd dagviol.⁷⁰ I Sydsverige har nattviolen även kallats nattlilja och nattpion och ett danskt namn på arten är gøgelilje.⁷¹ Jämför också orkidénamnet skogslilja. Nattviol är dessutom ett namn på en trädgårdsväxt (*Hesperis*) som tillhör en helt annan familj än orkidéerna.

Nattviolen i poesin

Kärt är att råka dig, nattviol,
där blek du står bland gräsen
och suckar ut efter sjunken sol
din doft, ditt innersta väsen.

Ljuft är att höra din sång, du trast,
där högst i granen på spaning
du jublar ut under kvällens rast
om morgonrodnad din aning.

Men lär du mig, nattviol, blek som din
en sorg, när fröjd har gått under!
Trast, lär mig tolka så glad som din
min tro på ljusare stunder!

I den romantiska diktningen har nattviolen en given plats. Den förknippas här emellertid inte med sinnlig älskog; snarare är den symbol för ett hemligt vemod, som i ovanstående rader ur diktsviten ”I skogen” av A.T. Gellerstedt och även i Carl Snoilskys dikt ”Nattviol”, varur ett par strofer citeras här:

Det är här i tystnaden du talar,
vita blomma, och ditt tal är doft.
Vällukt vandrar över bleka dalar
under dunkelt loft

Allt det svärmodstunga, osägbara
i naturen strömmar från din mund.
Vita blomma, du dess tolk vill vara
denna korta strund.

Samma tema återkommer i dikten ”Elegi” av den finlandssvenske författaren Erik Grotenfelt:⁷²

Dofta, dofta nattviol,
sommarnatt är ljum,
ingen oro sjuder.
Och till skogens tysta rum
långt ur fjärran ljuder
vemodsensam bondfiol.

LIBER SECUNDUS, SECTIO SEXTA.

ORCHIS ET EGUS SPECIES.

Fig. III.

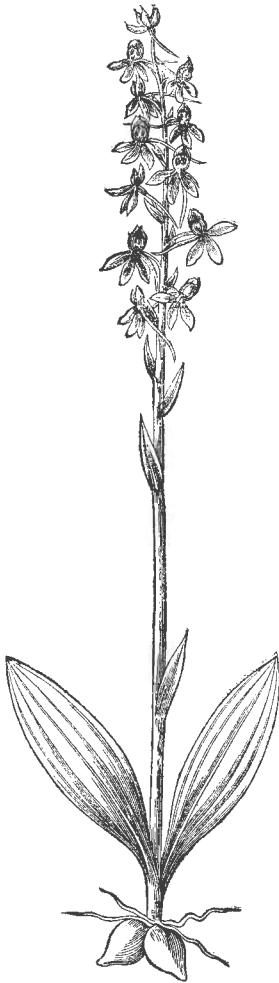
III. ORCHIS alba bifolia minor Calcare oblongo.

Orchis altera Serapias, *Græc.* cat.Orchis altera Satyrion vulgæ, *Ang.*Orchis Serapias, *Bras.* at primus, *Dod. Lugd.*Orchis bifolia, *Cam.* Orchis flore albo minor, *Eylf.* Testiculus bi-Testiculi tertii species prima, *Matth. Lugd.* (folius; *Cord.* hist.Testiculus vulpinus, *Franco.*Testiculus vulpinus primus, *Lob.* latifolius, *Tab.* Satyrium trifolium,Orchis ornithophora, *Ger. ico.*Orchis flore albo, *du Roy.* minor & Testiculus leucanthemos, *Eylf.*

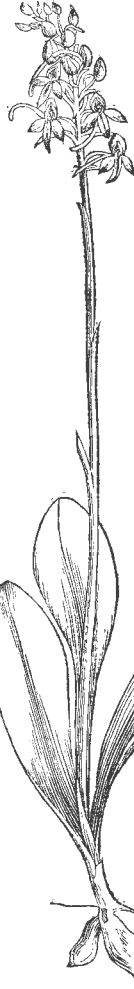
Sedulitate suis æstibus humilis sed affligit spora.

Fig. IV.

IV. ORCHIS trifolia major.

III. Orchis alba latifolia minor calcare oblongo.

IV. Orchis trifolia major.

V. Orchis trifolia minor.

Testiculus sacerdotis, *Ruel.*Orchis undecima species, *Wag.*Testiculus candidus odoratus major, *Cord. hist.*Testiculus vulpis, *Dod. gal. Lugd.*Satyrium trifolium, *Fuch. Tur. Len.* qui tres bulbos adpingit.Trifloris trifolia, *Tab.* & Trifloris major mas, *eid.*Satyrium trifolium, *Am.*

Flores communiter est candido: reperitur & purpureo: si quis

cum precedenti eandem violet. facile assentiatur.

Sunt exaltatis humilis den fleret.

Fig. V.

V. ORCHIS trifolia minor. Calices minores triphyllæ, *Lob. ico.*

Exaltatis humilis den minet.

Orkidéer ur Olof Rudbecks Campi Elysii 2 (1701). Nattviol längst till vänster.

Den gotländske skalden Gustaf Larsson skildrar i dikten ”Midsommarnatt” ungdomarnas glam och skratt under dansen till tonerna av Ringome-Jannes polska.⁷³ Inne i stugan sitter de gamla och lyssnar till ljuden i fjärran:

Men över nystugans mörka loft
smyger en fläkt av nattviolsdoft,
där gårdens gamla
i drömmar famla.

Vad drömde de om? Kanske lockade doften fram minnena av gångna tiders midsommarnätter, då de själva hade varit unga, och då de i hemlighet lade en nattviolsstängel under huvudkudden.

En dikt av Per Daniel Amadeus Atterbom heter ”Nattviolen”. Den innehåller månsken, medeltidsmystik och svävande andar. Orkidén, som kallas ”den lilla nunnan”, växer invid ett kloster. Dess doft som utsänds om natten är en bild för hur människan i drömmen skådar in i evigheten och hur hennes själ i döden stiger upp till Gud.

Då vecklar själen sig ur dufnad knopp,
och strömmar opp
i dofter till de goda makters säten;
de tolka der min oskuld och min tro,
min anings ro
i månans sken bland näktergalars läten.

Erik Axel Karlfeldts ”Nattyxne” (i diktsamlingen *Flora och Pomona*) är säkert inspirerad av Atterboms dikt, men här har örten förlorat sin oskuld. Författaren skriver i en anmärkning att den väldoftande blommans blad och stängel när de bryts avger en frän lukt. Dikten sluttrader lyder:⁷⁴

Djupt i din rot går ett hemligt flöde,
en jordbrygd skum,
Veneris blomma, Satyrium.

Brudsporre

Orkidén brudsporre har väl fått sitt namn av att den som andra orkidéer används som kärleksmedel. Paralleller finns i det isländska orkidénamnet hjónagras (jämför sv. fästehjon, hjonelag), i det danska giljeurt och i tyskans

Heiratsblume, Heiratswurzel.⁷⁵ Sporrar är ju ett manligt attribut och varianten brudgumssporre, som förekommer på somliga håll, är enligt Esaias Tegnér d.y. därför den ursprungliga. Denne språkman skriver också följande om bakgrunden till det lustiga namnet Jungfru Marie brudgran, som bärs av samma växt: ”Med *brudgran* i ordets egentliga betydelse menas en hög stång av gran, avkvistad så när som på toppen och, enligt gammaldags folksed, uppsatt framför ingången till en bröllopgård.”⁷⁶ Formen på denna brudgran är inte olik blomman som fått samma namn. Men varav kommer sammansättningen Jungfru Marie brudgran? Maria själv är Herrens brud, och dessutom har man av den anledningen menat att hon har ett gott öga till brudgum och brud.⁷⁷ Det är kanske därför brudgranen uppkallats efter henne. En blomma med liknande namn är *Filipendula vulgaris*, brudbröd, brudspira, Jungfru Marie bröd.⁷⁸ Den har liksom orkidéerna stärkelserika rotknölar, vilket kan vara en förklaring till namnlikheten. Nämnas kan också att nattviolen har kallats Jungfru Marie topp och Vår Herres björk.⁷⁹

Veneris blomma

Forn- och folkminnesforskaren Richard Dybeck, mannen som skrev texten till ”Du gamla, du fria”, studerade även allmogens växtnamn. I 1850 års nummer av sin tidskrift *Runa* presenterar Dybeck en utförlig förteckning över svenska Mariablomster. Han påpekar där att namnet Jungfru Marie hand verkar ha använts mest i Norden. På kontinenten har istället *Palma Christi* (Kristi hand) varit den vanliga benämningen på *Dactylorhiza maculata*.⁸⁰ Den har sin närmaste svenska motsvarighet i Vår Herres hand. Men namnet Jungfru Marie hand har inte varit så okänt söderut som Dybeck antyder. Tyska exempel är Frauenhändlein,⁸¹ Unser Lieber Frau Hände, Muttergottes Hand, Marienhand. I England har växten kallats Lady’s finger, i Sydtyrolen man de la Madona.⁸² Från Danmark är namn som Mariehånd och Maries finger kända.⁸³

Flera av Mariablomstren bar i antiken Venus namn. Ofta har man antagit att kärleksgudinnan efter kristnandet ersattes av Maria i den folkliga kulten, och därmed också i växtnamnen. Så är emellertid knappast fallet, utan det är snarare fråga om lärda personers kristnande av de hedniska namnen. Dybeck skriver att den antika motsvarigheten till Jungfru Marie hand är *Digitus Veneris* (Venus finger). *Digitus Veneris* återfinns i *Herbarius* (87), en skrift från 300-talet som felaktigt tillskrivits den romerske författaren Apuleius.⁸⁴ Där är det

emellertid ett namn på kalvnos, *Misopates orontium*, en lejongapssläkting, som i Sverige förekommer sällsynt på kulturmark. Namnet syftar inte på rotens form utan på blommornas utseende. Det går alltså inte att helt rekonstruera förbindelselänken mellan antiken och det kristna orkidénamnet Jungfru Marie hand. Det finns också ett annat närbesläktat orkidénamn hos Dioskorides (3:128): *molorticulum Veneris*, som sägs vara den romerska motsvarigheten till *satyrion* och *morion*. Ordet *molorticulum* är kanske sammansatt av *molo* (eg. ”mala”, här med obscen innebörd) och *articulus*, en latinsk synonym till grekiskans *morion* (båda betyder lem, kroppsdel). Inte heller detta kan vara föregångaren till Jungfru Marie hand.

Digitus Veneris har snarare sina närmaste efterföljare i några namn på gullviva, käringtand och fingerborgsblomma, vilka alla har fingerlika blommor. Lady's finger, som ovan angavs som ett orkidénamn, har i England även betecknat käringtand och gullviva. Käringtand har också benämnts devil's claws, Frauenfingerkraut och Vor Herres fingre. Gullviva har kallats Handschuhblumen och Frauenhäntscheli. Fingerborgsblomma (*Digitalis*) har burit namn som Herrgottsfinger, Unser Frauen Handschuh, ditale della Madonna och Vor Frues handske.⁸⁵ Kanske har dessa namn överflyttats till orkidéerna och då istället fått syftning på rotknölarnas utseende.

När det gäller de nordiska Mariablomstren har det varit en vanlig föreställning att dessa i hednisk tid varit helgade inte åt Venus utan åt de inhemska fruktbarhetsgudinnorna Freja och Frigg.⁸⁶ På Island finns nämligen flera sådana namn belagda. En släkting till nattviol heter sålunda Friggjargras (Friggs gräs). Denna föreställning ifrågasätts emellertid av Torsten Wickbom i en artikel från 1997. Ordet Friggjargras är bara känt från Island och de äldsta beläggen är, som Wickbom påpekar, inte äldre än från 1700-talet.⁸⁷ En troligare teori är att Freja- och Friggnamnen är bildade av lärda personer i kristen tid, med Venusnamnen (eller Marianamnen?) som förebild – jämför fredag, Friggs dag, som ju är en översättning av *Veneris dies*, Venus dag. Seden att lägga orkidérötter under huvudkudden var ju som vi sett känd på Island under medeltiden. Den allmäneuropeiska traditionen kring orkidéerna fanns alltså även här och namnet Friggjargras skall ses som en del i denna.

Det finns som sagt fler Venusnamn i antika skrifter och jag skall nämna några exempel. Det isländska ormbunksnamnet Freyju hár (Frejas hår) har paralleller i det tyska Frauenhaar (Vår Frus hår) och det latinska *Adiantum capillus-veneris*, vilka betecknar en sirlig ormbunke som idag ofta används vid blomsterbindning. Namnet *capillus Veneris* (Venus hår) finns i den nämnda

skriften *Herbarius* (47). Plinius (24:114) nämner *pecten Veneris* (Venus kam), ett namn som fortfarande används om nålkörvel, *Scandix pecten-veneris*. Denna art förekommer sällsynt på Öland och Gotland och har på svenska även kallats jungfrukam.⁸⁸ Dioskorides (4:36) och *Herbarius* (89) nämner *supercilium Veneris* (Venus ögonbryn) som en romersk beteckning på rölleka. (Kanske är *ophrys*, det grekiska växtnamnet med betydelsen ögonbryn, förebilden till detta namn.) *Supercilium Veneris* är särskilt intressant då det påminner om det omdiskuterade nordiska växtnamnet baldersbrå, som betyder Balders ögonbryn. Detta ord förekommer i hela Norden och har tagits som bevis för att Balderskulten i hedisk tid var utbredd även i Sverige. Men baldersbrå är förmodligen en lärd omtydning av ett äldre ballerbrå (sammansatt av ord som betyder boll respektive bräm). Ordet baldersbrå påträffas redan hos Snorre Sturlasson, som eventuellt själv är upphovsmannen.⁸⁹ Kanske har det bildats i anslutning till de antika läkeböckernas *supercilium Veneris*. Som ovan nämnts kan man misstänka att Friggjargras kommit till på motsvarande sätt, det vill säga som en lärd konstruktion under kristen tid.

En parallell finns i fornengelskan. Ett par engelska handskrifter från 900- och 1000-talen upptar växten "fornetes folm" som ett afrodisiakum. Ordet betyder Fornet's hand och betecknar en orkidérot. Fornet är en mindre känd germansk elementgudomlighet, som på isländska heter Fornjotr. Mats Rydén anser det otroligt att namnet fornetes folm har kommit till i kristen tid.⁹⁰ Men en möjlighet är att det är en variant av det från senare tider välkända Djävulens hand.

Linné förordade en utrensning av namn som Jungfru Marie sänghalm, Jungfru Marie nycklar och Jungfru Marie sko. Han skriver: "Vi vörda Skaparens allmakt och Hans höga mysterier i växterna; dessa religiösa namn kan vi emellertid inte tillåta."⁹¹ Däremot kunde han uppenbarligen acceptera antika gudanamn. Venus-Afrodites grekiska binamn Kypris ingår som förled i guckuskons vetenskapliga namn *Cypripedium*. Linné bildade det sannolikt efter mönster från växtnamnet *vertipedium* (växten som vänder på foten) i *Herbarius* (3) (jfr också grek. *pedilon*, sko eller sandal). *Cypripedium* är en antikisering av det medeltida *calceolus Mariae* – på svenska Jungfru Marie sko (eller tofflor) och på tyska Frauenschuh. Dessa namn har f.ö. även kunnat beteckna käringtand.⁹² Den engelska motsvarigheten är Our lady's slipper, den gotländska tyffelblåmmar rätt och slätt.⁹³

Det svenska namn på *Cypripedium calceolus* som kommit att bli vanligast är guckusko, förmodligen för att Linné nämner det i sin svenska flora.⁹⁴

”Gucku” betyder gök och som tidigare nämnts har flera orkidéer blivit uppkallade efter den fågeln. Esaias Tegnér d.y. kommenterar det besynnerliga namnet: ”Den heliga jungfrun, forntidens Venus och våra skogars gökar tävla alltså om äganderätten till dessa skor, och gökarna ha segrat.”⁹⁵

Nyckelblomster

Jungfru Marie nycklar är ett begrepp som förekommer i gamla folkliga böner, barnrim och besvärjelser från Skandinavien. Jungfru Maria ansågs med sina nycklar kunna öppna moderlivet vid barnsbörd och låsa för sjukdom, vilddjur och annat ont. Framför allt hade Maria makt att låsa upp himmelens port. Det är Petrus som i Matt. 16:19 får nycklarna till himmelriket, men också Jungfru Maria har alltsedan fornkyrkan ansetts bära dem i egenskap av förbedjerska. Dessutom har nyckelknippan i allmänhet varit ett kvinnligt attribut.⁹⁶

Jungfru Marie nycklar är också en välkänd benämning på orkidén *Dactylorhiza maculata*. En dansk variant är Marienøgle, som lär ha använts lokalt på Jylland.⁹⁷ Det kan tyckas märkligt att Maria förknippas just med det fläckiga nyckelblomstret. Hon anses ju vara obefläckad, *immaculata*. Men legenden berättar att de svarta fläckarna på bladen är Marias tårar och i Tyskland har växten kallats bland annat Muttergottestränen.⁹⁸ Även den lilla skalbaggen nyckelpiga, som i Sverige förknippats med Jungfru Maria, har sju svarta punkter och de har ansetts symbolisera bland annat Marias sju smärtor.⁹⁹ Som orkidénamn förekommer kombinationen Jungfru Marie nycklar nog bara i Norden och huvudsakligen i Sverige. Däremot har namn som Himmelschlüssel, Peterschlüssel, Frauenschlüssel i Tyskland varit vanliga benämningar på gullviva, en blomma som egentligen mera påminner om en nyckelknippa än orkidéerna.¹⁰⁰ I ett arioso i Bachs *Johannespassion* beskrivs hur man för sin inre blick kan se att det ur törnena som sargar Jesu panna växer ”Himmelschlüsselblumen” – en ganska vacker bild för hur Jesus genom sitt lidande öppnar porten till himmelen. Gullviva har även i Sverige burit namnen himmelsnycklar, Jungfru Marie nycklar, Jungfru Marie nyckelknippa, majnycklar eller S:t Pers nycklar. Dessa gullvivenamn har sedan spritts till andra blommor som liknats vid en nyckelknippa. Förutom orkidén har humleblomster, jungfrulin, käringtand och oxtunga kallats Jungfru Marie nycklar.¹⁰¹ I Sydtykland och Schweiz har Himmelsschlüssel kunnat beteckna inte bara gullviva utan också orkidéarter, käringtand, gentiana med flera blom-

LIBER SECUNDUS, SECTIO SEXTA.

ORCHIS ET EJUS SPECIES.

ORCHIS PALMATA.

Fig. I.

I. ORCHIS palmata pratensis latifolia longis calcaribus.

Palma Christi major, Matth. del. Franco.

Palma Christi altera, Cord. lult.

Palma Christi & Serapias mas laevi folio, Lob.

Palma Christi mas, Ad. Ger. prima. Tab. Satyrium basilicum, Coru.

Satyrium basilicum mas, Gef. Col. Dod. Lon. descript.

Satyrium basilicum majus recentiorum, Lugd. descript.

Satyrium recentiorum Graecorum, & Basilicum mas latifolium al-

Palma Christi erecta variegata, Eysl.

(terum, Eysl.)

Satyrion five palma Christi, Swert.

Flores saturate rosei, maculis purpureis insigniti.

Örebroblad. Handtånd med långa spårer uti löffliga blommor med purpur

Öfverst handtånd med brotorna blommor. (Häcker.)

Fig. II.

II. ORCHIS palmata pratensis angustifolia major, quæ

Palma Christi j. Eysl.

6. in prod.

Smalbladig Handtånd.

Fig. III.

III. ORCHIS palmata pratensis maculata.

Orchis foemina altera, Trag.

Satyrium basilicum Graecor. & offic. Christi palma, Ruel.

Satyri genus, basilicum Graecum, Gef. cat.

Satyrium basilicum foemina, Gef. Col. Lon. Dod.

Palma Christi, Ann. Cord. lult. Gef. Palma Christi foemina,

Palma Christi maculata, Tab. Franco. Eysl. (Ad. Ger.)

Palma Christi, Serapias foemina pratensis, Lob.

Satyrium foemina foliis maculatis, Thail.

Serapias foemina pratensis, Lugd.

Satyrion foemina, Swert. du Bry.

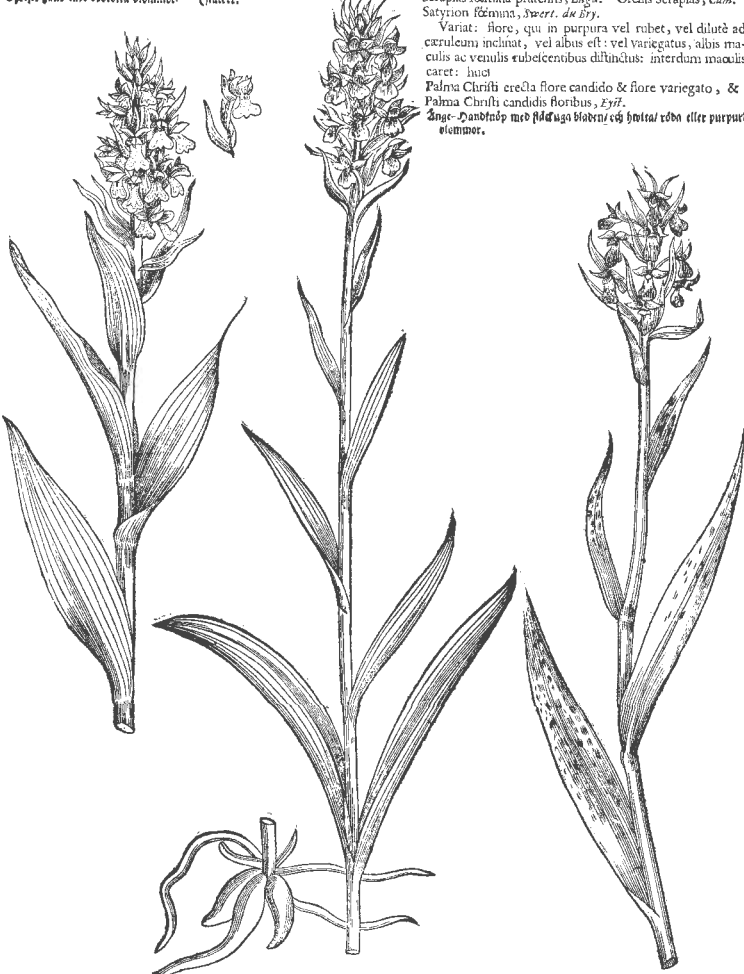
Variat: flore, qui in purpura vel rubet, vel dilute ad
ceruleum inclinat, vel albus est: vel variegatus, albis ma-
culis ac venulis rubescentibus distinctus: interdum maculis
caret: luct.

Palma Christi erecta flore candido & flore variegato, &

Palma Christi candidis floribus, Eysl.

Änge-Handtånd med blååga blomen/ och hvala/ röda eller purpura

element.

I. Orchis palmata pratensis lati-
folia longis calcaribus.II. Orchis palmata pratensis angustifolia
major.

D d 2

III. Orchis palmata pratensis
maculata.

Orkidéer ur Olof Rudbecks Campi Elysii 2 (1701). Till höger Jungfru Marie nycklar.

mor.¹⁰² En senare tolkning av dessa nyckelnamn är att blommorna öppnar för sommaren – och en sommaräng är ju som en förgård till himmelen.¹⁰³

Gullvivan har kanske uppfattats som en orkidé. Den bär också namnet oxlägg, yxlägg och på Gotland har den benämnts gaukblomä (gökbomma, ett namn som nämns av Münchenberg och Linné).¹⁰⁴ De erinrar om orkidénamn som yxnegräs och gökör. Gaukblomä har motsvarigheter i andra språks benämningar på gullviva: Kuckucksblume, kukkerblomst, fleur de coucou.¹⁰⁵ Enligt Linné hette *Orchis militaris* på Öland gulltuppa, gulltuppor – ett föga adekvat namn kan det tyckas, men det hör kanske rätteligen till gullviva. Det snarlika gunniltuppor har i Dalarna varit ett namn på gullviva. ”Tuppor” är ett folkligt uttryck för växter med blommorna samlade i stängelns topp.¹⁰⁶

Gotländska orkidénamn

”Bönderne kallade här alla *Orchides* S. Johannisnycklar” skriver Linné i sin skildring av den gotländska resan 1741. I hans *Flora Svecica* anges Johannesnycklar som ett gotländskt namn på *Orchis militaris*.¹⁰⁷ Varianter av detta namn – S:t Hans nycklar och missåmmasnycklar – har enligt gutamålsforskaren Herbert Gustavson under en senare tid betecknat brudsporre (raudä) och nattviol (väitä).¹⁰⁸ Båda arterna har väldoftande blommor med långa sporrar, varför de tydligen uppfattats som nära släktingar (jämför röd nattviol, som på fastlandet varit ett namn på brudsporre eller Jungfru Marie nycklar).¹⁰⁹ Benämningarna kommer av att de blommor kring midsommar, Johannes döparens eller S:t Hans dag. Motsvarigheter verkar inte ha funnits på svenska fastlandet; jämför däremot det ovannämnda tyska orkidénamnet Johannishand.¹¹⁰ Gustaf Larsson har i en sång diktat om flickan Gardru, som på midsommardagen band in nattviol, ”veitä Sankt Hans nycklar”, i sin önskekrans. Hennes situation erinrar på sätt och vis om Jakob Norrbys’ i Hall:

Gardru gar ei marki Sankt Hans dag,
pluckar eilä veitä Sankt Hans nycklar.
Pluckar gras av mangä, mangä slag.
Vaim jär дәu sum star pa läur u gycklar?
Kum, mein leilä vän så ska vöir ta ein dans.
Kum mein leilä vän ska vöir ta ein dans,
mens vöir pluckar eilä veitä nycklar.

Gardru bindedä sin ynskekrans.
 Vinden aimedä ei Koprä ängar.
 Dagen kom men ingen Sigurds Hans,
 han, den gildaste av allä drängar.
 Kummar da mein vännen aldri mair igän,
 kummar da mein vännen aldri mair igän,
 han, den gildaste av allä drängar?¹¹¹

Namnet Jungfru Marie nycklar verkar inte ha varit i bruk på Gotland.¹¹² Enligt Carl Sæve och Richard Dybeck har rödblommiga orkidéer på Gotland istället benämnts S:t Pers nycklar (Santä Pärs Nyckel). Mathias Klintbergs sagesman Jakob Karlsson i Lau tillämpade följande uppdelning av orkidéerna: "Sant Pers nycklar jär de raude u Sant Hans nycklar de väitä".¹¹³ I den ovan nämnde prästen Antonius Münchenbergs gotländska herbarium från 1701–2 anges S. Padersnycklar eller S: Padersnyckel som namn på både *Orchis militaris* och *Orchis mascula*. Det är först Krok & Almquists flora som reserverar namnet för den sistnämnda arten (upplagan från 1900).¹¹⁴ Ursprungligen har namnet S:t Pers nycklar kanske tillhört *Dactylorhiza maculata*, under vars blomningstid persmäss infaller, den 29 juni. I Danmark (Ålborgstrakten) har denna kallats S:t Peders urt och i sydvästra Finland Petri nycklar. Även Elias Fries nämner Petri nycklar som ett namn på *Dactylorhiza maculata*. C.F. Nyman skriver att St. Pehrs Nycklar är ett av svenska allmogens vanligaste namn på orkidéer.¹¹⁵

S:t Per och S:t Hans var alltså de helgon som på Gotland förknippades med orkidéer. Man kommer osökt att tänka på tvillingkyrkorna med samma namn i Visby. Men var det de enda orkidénamnen? Det motsäger Linné med några ofta citerade ord lite längre fram i reseskildringen:

Bondbotaniken är intet alltid till att förakta, och hava böndren, åtminstone här på landet, sina egne namn mest på alla örter. Jag tog en beskedlig bonde med mig ut på ängen, som där kände långt flere örter än jag någonsin förmodat, och hans namn på dem hade merendels sina artige originer. Här kallades *Monorchis* desmansblomma, av rotens form och blommans lukt...¹¹⁶

Den orkidéart Linné åsyftar är det lilla honungsblomstret, *Herminium monorchis*. *Monorchis* är en beteckning som återfinns redan i Gerard Bauhins flora. Ett alternativt namn som Bauhin anför är *Orchis odorata moschata*, vilket betyder den myskdoftande orkidén.¹¹⁷ Det sistnämnda är förmodligen ytterst förebilden till det av Linné nämnda gotländska namnet, liksom till

varianten desmansknopp, som han också upptecknade på Gotland.¹¹⁸ Desman är nämligen ett annat ord för mysk, ett doftämne som framställs ur en körtel hos myskhjortar. Desmer-gøgsurt, desmergräs och desmerknap (knap = testikel) är danska namn som påminner om de gotländska.¹¹⁹ Honungsblomma är ytterligare ett namn på arten, och det förekom enligt Linné på Gotland och i Roslagen.¹²⁰ Honungsblomster – den form som används idag – introducerades av Krok & Almquist 1903.¹²¹

Krutbrännare är ett uttrycksfullt namn som Linné upptecknade på Öland.¹²² Blomman med sin krutstänkt topp har liknats vid en krutarbetare. Kohlebrenner är en näraliggande tysk beteckning. Ett annat öländskt namn på arten är nat' å da', som också syftar på blommans färg. På Bornholm har den hetat brandsurt, och märkligt finns motsvarande namn, brändli, i Alperna, där arten har ett större sammanhängande utbredningsområde.¹²³ På Gotland har arten haft flera originella beteckningar: bräunsnäutå, brännsnäutå (av snyta, "näsa"), bräunnackar, svartnackä, svartkullor, svartlasse, bräunnäbbar, böiagåssar och böisårkar.¹²⁴ De två sistnämnda, som betyder stadspojkar, syftar nog på de svarta skolmössor som gossarna bar.¹²⁵ Det senare ledet, -gåssar och -sårkar, har en motsvarighet i tyskans Knabenkraut. Nämnas kan också att *Dactylorhiza maculata* på fastlandet ibland kallats junkrar.¹²⁶

Arvid Ohlsson nämner ytterligare ett par gotländska nyckelnamn.¹²⁷ Den sena varianten av brudsporre har benämnts S:t Oles nyckel, eftersom den blommar vid olofsmäss den 29 juli (jämför det danska guckuskonamnet Olafs eller Oles bolle), medan den tidiga ju kallades S:t Hans nycklar.¹²⁸ Den norska helgonkungen har varit särskilt populär på Gotland. *Orchis mascula* kallas ormnycklar, enligt Ohlsson för att dess oangenäma doft erinrar om det sekret en flyende snok avsöndrar. Staffan Rosvall nämner att det är i maj, när orkidén blommar, som ormarna börjar visa sig.¹²⁹ På Gotland har ormen varit förknippad även med guckuskon, som där enligt Linné med flera benämnts ormskalle.¹³⁰ I tyskan finns orkidénamnet Schlangenkraut.¹³¹ I Danmark har *Dactylorhiza maculata* kallats ormeogräs, eftersom man där trott att ormen kan läka sig med denna ört när den blivit slagen och sårad.¹³² Överhuvudtaget har orkidéer ansetts äga en helande och undergörande kraft.¹³³ Ett annat gotländskt namn på *Orchis mascula* är kattnyckar, som också har med doften att göra (jfr dock det tyska orkidénamnet Katzenschwanz).¹³⁴ Det snarlika kattballar (jfr *cynosorchis*) är ett namn som på Gotland använts om humleblomster och fältsippa, men som passar bättre in på orkidén och därför troligen har överflyttats från denna art.¹³⁵ Det är i så fall åter ett exempel på

att humleblomster och orkidéer har gemensamma namn. Ormnycklar och kattnycklar har på Gotland även kunnat beteckna Adam och Eva med flera illaluktande arter.¹³⁶ I Danmark har man på vissa håll haft uppfattningen att orkidéer växer ”hvor Kattene har pisset” och Kattepis har varit ett orkidénamn.¹³⁷ Märkligt nog finns motsvarigheter till dessa namn även i den franskspråkiga delen av Schweiz. Ett allmänt orkidénamn där är *dameta* (liten dam). Jungfru Marie nycklar har kallats *dameta de cherpin* [*damette de serpin*] och krutbrännare *dameta de tsa* [*damette de chat*]. I Schweiz är förklaringen till det sistnämnda namnet att katterna dras till blommans lukt.¹³⁸

Det ståtligaste gotländska orkidénamnet är kung Salomos jauskronå, Salomos kronå, som betecknar vit skogslilja. Gustaf Larsson nämner det i sin dikt ”Svärdssysslå”.¹³⁹ Ett snarlikt namn är Salomos ljustake, känt både från Gotland och övriga Norden som ett namn på den sällsynta fältkrassing.¹⁴⁰ Flera växter har uppkallats efter Salomo, vilket kan bero på att denne vise kung enligt 1 Kungaboken 4:33 hade stor kunskap om både träd och örter. På titelbladen till flera av de ovannämnda 15- och 1600-talsbotanisternas verk finns ett kopparstick föreställande Adam (mannen som namngav allt levande), kung Salomo och grekerna Theofrastos och Dioskorides.

Det för gotlänningar välkända ordet salmbär, som nämns av Linné (psalmbär) och före honom av Münchenberg (salmbärsört), är en sammandragning av salomonbär (salmunabär).¹⁴¹ Namnet är känt endast från Gotland, men växten är ju ganska vanlig även på fastlandet, där den kallas blåhallon. Det äldsta av Salomonnamnen är Salomons sigill, ett nordiskt och tyskt namn på getrams, vars rot lär ha sigillliknande märken.¹⁴² Namnet har samband med en vida spridd legend, som berättar att kung Salomos signetring hade magisk kraft och makt över andarna.

Satyria och sömntorn

En sömntorn och en orkidérot var alltså vad Jakob Norrby i Hall beväpnade sig med i sin älskogsjakt. Kanske tänkte han lägga dem under huvudkudden hos den kvinna han åtrådde, kanske var orkidéroten ämnad för honom själv. I varje fall blev hans planer korsade av länsmannen på Visborg. Nog är det märkligt att vad Plinius och Dioskorides skrev om orkidéer vid vår tideräknings början gällde som sanning på 1500-talets gotländska landsbygd och långt därefter. Gotlänningarnas orkidénamn har flera förbindelselänkar till Danmark och kontinenten, vilket ju inte förvånar. De nordiska växtnamnen

rymmer en salig blandning av antik botanik och medicin, antik och nordisk mytologi, samt Marias och andra helgons namn. Som vi sett är inte minst Carl von Linné själv en källa till kunskap om de gamla folkliga växtnamnen. Orkidéernas användning i gamla tider speglar hur människor velat få makt över något som man inte kan råda över: känslorna hos den man är förälskad i, fruktsamheten, könet på de barn man sätter till världen... Metoderna är välbeprövade men bedrägliga och illa gick det även för Jakob Norrbys. Förhoppningsvis fick han till slut ändå den han ville ha. Men läsaren bör ta varning av hans exempel och inte ta sig före att gräva upp orkidérötter. De är fridlysta och torde – trots vad antika auktoriteter säger – inte ha någon som helst verkan.

Noter

¹ Om den kyrkliga rättskipningen på Gotland under öns dansktid se Hjalmar Jansson, "Visby kapitel under den danska tiden (1586–1645)", *Historiska studier tillägnade Professor Harald Hjärne* (Uppsala & Stockholm, 1908), 11–36.

² Landsarkivet i Visby, Domkapitlets i Visby stift arkiv, A I a:1 Domkapitlets prorokoll, 10 aug. 1586. Historien om Jakob Norrbys refereras i O. W. Lemke, *Visby stifts herdaminne* (Örebro 1868), 20. Jämför A I a:5, fol. 22. 1644 anklagades två kvinnor i Sproge för att ha plägat gömma en vaxkaka under altarklädet i tron att mässan skulle ge kakan kraft att bota kreatur. De uppgav att de lärt seden av en svensk kvinna.

³ Om sömntornens kulturhistoria se Nils von Hofsten, "Bedeguar och spina alba. Ett bidrag till 'sömntornets' historia", *Lychnos* 1953, 101–141; dens., *Eddadikternas djur och växter* (Uppsala, 1957), 90–95; Ingvar Svanberg, "Duvogråt och sömntorn", *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige I* (Stockholm, 2001), 57 f.

⁴ "The Tale of Al-Malik Baibars and his Captains of Police: The Ninth Captain's Tale", *The Book of the Thousand Nights and One*

Night Rendered into English from the Literal and Complete French Translation of dr. J.C. Mardrus by Powys Mathers IV (London, 1986), 390–394.

⁵ Jacob & Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch* (Leipzig 1854–1971), "Schlafapfel".

⁶ Herbert Gustavson (red.), *Gotländsk ordbok på grundval av C. och P.A. Säves samlingar* (Visby 1991), 1060.

⁷ Linné, Carl von, *Carl Linnaei öländska och gotländska resa år 1741* (ny uppl.), Stockholm, 1991, 16.

⁸ Jens Corneliussen, *Växternas namn. Vetenskapliga växtnamns etymologi. Språkligt ursprung och kulturell bakgrund* (2:a uppl., Stockholm 2000), "Satýrium".

⁹ Jacques André, *Lexique des termes de botanique en latin/Études et commentaires XXIII* (Paris, 1956).

¹⁰ Linné, *Materia medica, Liber I: De plantis* (Stockholm, 1749), 145 f; dens., *Svensk flora: Flora Svecica. Översättningar från latin av Helge Erickson och Åke Ohlmarks*; fackgranskning av Gunnar Broberg (Stockholm, 1986), 272 f.

¹¹ V J Brøndegaard, "Gøgeurter som afrodisiaka", *Danske studier* 1956, 60 f.

- ¹² Leonhart Fuchs, *Den nieuwen herbarius* (Basel, 1543), kap. 214; Rembert Dodoens, *Striptium historiae pemptades sex sive libri XXX* (Antwerpen, 1616), 242.
- ¹³ Linné 1986, 278–280; Linné 1991, 55.
- ¹⁴ Leonhart Fuchs, *Primi de stirpium historia commentariorum tomi vivae imagines* (Basel, 1545), 322.
- ¹⁵ Dodoens, s. 234–242; Linné 1986, 275–78; Gaspard Bauhin, *Pinax theatri botanici* (Basilcae, 1671), 84–86.
- ¹⁶ Linné, 1986, 277; dens., *Flora Lapponica exhibens plantas per Lapponiam crescentes* (1733; Stockholm, 1977), 246.
- ¹⁷ Cecilia Holmstedt-Kessler & Anton Kessler, "Dactylorhiza kontra Dactylorchis", *Rindi. Tidskrift för gotländsk botanik*, 1982:2, 12.
- ¹⁸ Dodoens, 236.
- ¹⁹ John Gerarde, *The Herball or Generall Histoire of Plantes* (London, 1633), 208.
- ²⁰ J. T. Tabernaemontanus, *Neuw vollkommentlich Kreuterbuch* (Frankfurt am Main, 1625), 350.
- ²¹ Bauhin, 81; Tabernaemontanus, 354 f.
- ²² Dodoens, 383–385.
- ²³ Carolus Clusius, *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen, 1601), 271–273. Se även Gerarde, 440–443; Tabernaemontanus, 396–401; Bauhin, 185 ff.
- ²⁴ T.ex. Clusius, 267, 270.
- ²⁵ Clusius, s. 267; Linné, *Philosophia botanica* (Coloniae Allobrogum, 1787), 27, 501.
- ²⁶ Johan Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexikon* 15 (Leipzig & Halle, 1732–1754; faksimil Graz 1961–1964), "Knaben-Kraut".
- ²⁷ Linné 1787, 505–507.
- ²⁸ Fuchs 1543, kap. 210, 271; Dodoens, 240.
- ²⁹ Bauhin, 81 f., 85; Linné, 1986, 273–5.
- ³⁰ Aug. Lyttkens, *Svenska växtnamn I–II* (1904–06; Lund, 1981), 1255.
- ³¹ Bauhin, 86.
- ³² Heinrich Marzell, "'Adam und Eva' als volkstümliche Pflanzennamen", *Zeitschrift für Mundartforschung* 1955, 117–121; *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3 (Leipzig, 1937–1979), 426 f; H. Jenssen-Tusch, *Plantenavne i forskellige evropæiske sprog. 1. Nordiske Plantenavne*, (Köpenhamn, 1867), 322; Theodor Hjelmqvist, *Bibliska personers namn med sekundär användning i nysvenskan. Samlingar och studier* (Lund, 1901), 246.
- ³³ Marzell, "Knabenkräuter (Orchideen)", *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* IV (Berlin & Leipzig, 1931–2), 1558.
- ³⁴ Jenssen-Tusch, 156.
- ³⁵ Lyttkens, 1254; Bengt Pettersson, "Antonius Münchenbergs herbarium vivum", *Botaniska notiser* 1948, 233.
- ³⁶ *Gotländsk ordbok*, 805–6; Ulla Ekvall, *Gotländska växtnamn. Tradition och förnyelse i ett lokalt vätnamnsskick* (Stockholm, 1990), 59.
- ³⁷ Linné 1986, 275; Brøndegaard, 92 f.
- ³⁸ *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 11 (2:a uppl., Köpenhamn, 1981), 368 f.
- ³⁹ Lyttkens, 1256; Th. M. Fries, "Svenska växtnamn. 1. Under medeltiden", *Arkiv för botanik* 3:14 (1904), 26.
- ⁴⁰ Mats Rydén, *Shakespearean Plant Names. Identifications and Interpretations* (Stockholm, 1978), 58 f.
- ⁴¹ Brøndegaard, 75 f.
- ⁴² Sven-Bertil Vide, *Sydsvenska växtnamn* (Lund, 1966), 102.
- ⁴³ *Christiern Pedersens Lægebog* (1533; faksimiluppl. Köpenhamn, 1933), 8–14.
- ⁴⁴ Åke Åberg, "Böcker på Gotland under 1600-talet", *Bibliotekshistorie* 2 (Köpenhamn, 1988), 10; Jens Lerbom, *Mellan två rikén. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700* (Lund, 2003), 133 f.
- ⁴⁵ *Christiern Pedersens Lægebog* kap 94.
- ⁴⁶ *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid utgifna af G. E. Klemming* (Stockholm, 1883–1886); *Christiern Pedersens Lægebog* (P. Haubergs inledning), 22.
- ⁴⁷ Elias Wessén, "Svenska växtnamn från 1500-talet ur ett botaniskt arbete i Linköpings stiftsbibliotek", *Linköpings biblioteks handlingar, ny serie* 4 (1924), 77, 80.

⁴⁸ Johan Lange, *Ordbog over Danmarks plantenavne 2* (Köpenhamn, 1960), 146.

⁴⁹ Pettersson, 233.

⁵⁰ Lange, 2, 145–150.

⁵¹ Brøndegaard, 79; Tabernaemontanus, 352.

⁵² Johan Franck, *Speculum botanicum* (1659; Stockholm, 1973); Gerarde, 211 f.; Brøndegaard, 62.

⁵³ Linné, "Professor Linnæi upsats på de Medicinalväxter som i Apotequen bewaras, och hos oss i Fäderneslandet wäxa", *KVAH 1741*, 87.

⁵⁴ Brøndegaard, 62.

⁵⁵ Rydén 1978, 59.

⁵⁶ Urgår.

⁵⁷ Olof Rudbeck d.ä. & d.y., *Campi Elysii 2* (Uppsala, 1701–02), 191; Lyttkens, 1259–63.

⁵⁸ Linné, *Örtabok: 1725* (Uppsala, 1957), 217.

⁵⁹ Linné, *Läkemedlens lukt (Odores medicamentorum). Akademisk avhandling under Linnés præsidium* (1752; Ekenäs, 1954), 14.

⁶⁰ Linné 1986, 273.

⁶¹ Mats Rydén, "On Swedish orchid names in yxne", *The Nordic Flora – Towards the Twenty-first Century. Studies i Honour of Bengt Jonsell* (Uppsala, 1996), 27–32; Hjalmar Sejersted Falk & Alf Torp, *Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg, 1910–1911), 698.

⁶² J. E. Rietz, *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket* (Lund, 1962), 778.

⁶³ Brøndegaard, 58, 68.

⁶⁴ Marzell 1931–2, 1559 f.

⁶⁵ Jenssen-Tusch, 322.

⁶⁶ Falk & Torp, 698.

⁶⁷ Mayer, Elard Hugo, *Germanische Mythologie* (Berlin, 1891), 270.

⁶⁸ Valdimar Ásmundarson (utg.), *Fornaldar-sögur norðrlanda 3* (Reykjavik, 1889), 448 (min övers.); Dybeck, Richard, *Runa. Läsning för fäderneslandets fornvänner 1849*, 22.

⁶⁹ André, 330 f.

⁷⁰ P. Hj. Olsson, "Svenska växtnamn i sydvästra Finland", *Botaniska Notiser 1896*, 8.

⁷¹ Vide, 206 f.

⁷² Erik Grotenfelt, *Det röda vinets barn. Dikter* (Borgå, 1915), 17 f.

⁷³ Gustaf Larsson, *Låga stränder. Dikter i urval* (Visby, 1964), 14.

⁷⁴ Atterboms och Karlfeldts dikter om nattviolen jämförts också i Mats Rydén, "Växternas namn", *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1* (Stockholm, 2001), 45–54.

⁷⁵ *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, 439; Lange 2, 149.

⁷⁶ Esaias Tegnér d.y., *Strödda uppsatser* (Lund, 1930), 118.

⁷⁷ E. Louis Backman, *Jungfru Maria nyckelpiga* (Stockholm, 1947), 225–234.

⁷⁸ Lyttkens, 831, 1259–60.

⁷⁹ Rietz, 745, 832; Lars Steensland, *Älvdalska växtnamn förr och nu* (Uppsala, 1994), 47, 31.

⁸⁰ Dybeck, *Runa 1850*, 7.

⁸¹ Grimm, "Frauenhändlein".

⁸² *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, sp. 424 f.

⁸³ Jenssen-Tusch, 156.

⁸⁴ Pseudo-Apuleius, "Pseudo-Apulei herbarius", *Corpus medicorum Latinorum IV* (Berlin & Leipzig, 1927), 13–225.

⁸⁵ *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 2, 131 f., 1406, *ibid* 3, 1060.

⁸⁶ Hjelmqvist, 176; Marzell 1931–2, 1557.

⁸⁷ Torsten Wickbom, "Några svenska orkidéanin och deras bakgrund", *Ortnamns-sällskapets i Uppsala årsskrift 1997*, 69–74.

⁸⁸ Tegnér, 95–7.

⁸⁹ Johan Palmér, "Baldersbrå", *Arkiv för nordisk filologi* 34, ny följd bd 30, 1917–1918, 138–147.

⁹⁰ Mats Rydén, "Two Old English names for orchids", *Essays on English Language i Honour of Bertil Sundby* (Oslo, 1989), 277–288.

⁹¹ Linné 1787, 373 f.

- ⁹² Lyttkens, 678–80, 1272 f.
- ⁹³ Herbert Gustavson, *Gotländska växtnamn* (Visby, 1947), 16.
- ⁹⁴ Linné 1986, 281.
- ⁹⁵ Tegnér, 90.
- ⁹⁶ Backman, 167–171, 194–198.
- ⁹⁷ Lange 2, 152.
- ⁹⁸ Marzell, 1931–2, 1563.
- ⁹⁹ Backman, 180.
- ¹⁰⁰ *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, 1053–7.
- ¹⁰¹ Lyttkens, 613, 627, 631, 680, 1689.
- ¹⁰² Rolf Nordhagen, "Forsök til en konkret rydning av svenske Orchis-navn med endelsen nycklar. Botaniske bidrag til læsens og nøkkelens kulturhistorie", *Nysvenska studier* 1963, 164; *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 2, 643, 1410, *Ibid* 3, 1054.
- ¹⁰³ Backman, 186 f.
- ¹⁰⁴ Lyttkens, 397–402; *Gotländsk ordbok*, 305; Pettersson, 241; Linné, 1986, 326.
- ¹⁰⁵ *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, 1069 f.
- ¹⁰⁶ Linné 1986, 274; Linné 1991, 116; Lyttkens, 402.
- ¹⁰⁷ Linné 1991, 167; Linné 1986, 274.
- ¹⁰⁸ *Gotländsk ordbok*, 805; Gustavson, 16.
- ¹⁰⁹ Vide, 249; Lyttkens, 1257.
- ¹¹⁰ Jenssen-Tusch, 157; *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, 425.
- ¹¹¹ Bengt Ekedahl, *Sjung var du går! Gotländska sånger i körarrangemang för blandad kör* (Visby) 1979, 15.
- ¹¹² Ekvall, 82.
- ¹¹³ Dybeck, *Runa 1845*, 76; Lyttkens, 1254, 1257; *Gotländsk ordbok*, 805–6; Ekvall, 162; Cit. ur Staffan Rosvall, "Äldre källor till gotländska växtnamn", *Rindi. Tidskrift för gotländsk botanik* 1987:1, 9.
- ¹¹⁴ Pettersson, 233; Rosvall 1987.
- ¹¹⁵ Jenssen-Tusch, 156; Olsson, 8; Elias Fries, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen* (Stockholm 1880), 166; C.F. Nyman, *Utkast till svenska växternas naturhistoria eller Sveriges fanerogamer* 2 (Örebro, 1867–1868), 316.
- ¹¹⁶ Linné 1991, 219.
- ¹¹⁷ Bauhin, 84.
- ¹¹⁸ Linné 1986, 278.
- ¹¹⁹ Lyttkens, 1266; Lange 1, 703.
- ¹²⁰ Linné 1986, 278; Linné 1991, 326.
- ¹²¹ Lyttkens, 1266.
- ¹²² Linné 1991, 116.
- ¹²³ *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, 430, 446 f.; Vide, 207.
- ¹²⁴ *Gotländsk ordbok*, 104; Mathias Klintberg, *Ordbok över laumålet på Gotland* (Uppsala, 1972–86), 82; Ekvall, 129, 162; Gustavson, 16; Pettersson, 233; Rosvall 1987.
- ¹²⁵ Harriet Hjorth, *Blomstervandringar* (Stockholm, 1969), 152.
- ¹²⁶ Rietz, 299.
- ¹²⁷ Arvid Ohlsson, *Svenska orkidéer* (Stockholm, 1967), 30, 83.
- ¹²⁸ Gustavson, 16; Jenssen-Tusch, 70; Staffan Rosvall & Bengt Pettersson, *Gotlands orkidéer* (Stockholm, 1951), 68.
- ¹²⁹ Staffan Rosvall, *Fagningsros och jordsyren och andra gotländska växter* (Stockholm, 1976), 71.
- ¹³⁰ Linné 1986, 281; Lyttkens, 1273.
- ¹³¹ Nordhagen, 163.
- ¹³² Jenssen-Tusch, 322.
- ¹³³ Marzell 1931–2, 1532.
- ¹³⁴ Gustavson, 16; *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, 427.
- ¹³⁵ Rosvall & Pettersson 1951, 21.
- ¹³⁶ Gustavson, 16.
- ¹³⁷ Brøndegaard, 76; Lange 2, 153.
- ¹³⁸ *Glossaire des patios de la Suisse romande* (Neuchâtel & Paris, 1924–), "damette".
- ¹³⁹ Gustavson, 16; Larsson, 15.
- ¹⁴⁰ Lyttkens, 952; Hjelmqvist, 109 f.; Gustavson, 8.
- ¹⁴¹ Linné 1991, 326; Pettersson, 238, Gustavson, 11.
- ¹⁴² Lyttkens, 1323 f.; Hjelmqvist, 109 f.

Summary:

Orchids and Bedeguar in Cultural History

by Per Stobaeus

In 1586 the peasant Jakob Norrbys on northern Gotland was accused before the chapter of Visby because he had hidden an orchid root, called *satyrion*, and a bedeguar under the altar cloth in the church. What annoyed the chapter was the intent of his deed. By using the magic power of the root Jakob Norrbys wished to allure women. The bedeguar would make the woman sleep when he had placed it under her pillow.

This story makes a starting-point of my investigation of orchids and bedeguar in cultural history. In Scandinavia the magic which in the Edda had been ascribed to the sleep-thorn was transferred to the bedeguar (in Swedish called *sömntorn*). The source of the knowledge of orchids on Gotland 1586 can be traced to the Danish humanist Christiern Pedersen's medical book from 1533. Scientists during the Middle Ages and the Renaissance got their knowledge of orchids used as aphrodisiac from the ancient botanists Pliny the Elder and Dioscurides. Botanists of the 16th century reintroduced several of the ancient plant names, but sometimes they put the wrong interpretations or transferred old names to new species, for instance *Ophrys*, *Orchis militaris* and *Orchis morio*. The ideas of orchids was spread also to the people, as the case of Jakob Norrbys shows. Particularly orchid names on Gotland, recorded by Carl von Linné and others, have interesting parallels to Denmark, Germany and even Switzerland, which reflects the international contacts of Gotland.

Several popular orchid names have ancient origin. Names like Adam and Eve derive from the ancient idea of male and female orchids. The Scandinavian name Jungfru Marie hand ("Our Lady's Hand") and the Islandic Friggjargras are probably learned reinterpretations of ancient plant names, which contain the name of Venus. One can also observe that many orchid names (such as Jungfru Marie nycklar, "Our Lady's Keys") originally have belonged to cowslip.

Orchids were considered to have the power of rousing love particularly on Midsummer Eve. Still young Swedes on this day put seven flowers (albeit no longer orchids) under the pillow, hoping to dream of a future fellow. In poetry of the romanticism the erotic association of orchids disappeared. Instead the butterfly orchid (witch smells at night) became a symbol of yearning and secret sadness.

Författarens adress:

Fil. mag. Per Stobaeus, Historiska institutionen, Lunds universitet, box 220 02 Lund.

Rekonstruktionen av Tycho Brahes renässansträdgård på Ven

KJELL LUNDQUIST
ANNA JAKOBSSON
KENNETH LORENTZON

Rekonstruktionen av Tycho Brahes trädgård

Ön Ven i Öresund, mellan Skåne och Själland, har under innevarande år besökts av i runda tal 150 000 personer. Cirka 25 procent av dessa, 36–37 000, har besökt Tycho Braheminna Uraniborg och Stjärneborg på öns höjdpunkt och mitt, och också betalat entré för ett besök i den partiellt rekonstruerade renässanssträdgården. Uraniborg är ett besöksmål av rang. Förutom den astronomiska och biografiska bakgrunden, med bidrag till formandet av vår moderna världsbild, utgör trädgården och växterna i denna det huvudsakliga och åtminstone fysiskt mest påtagliga besöksmålet.¹ Men, vad är det egentligen för en trädgård som besökarna får se innanför de resta jordvallarna på den norra sidan av landsvägen?

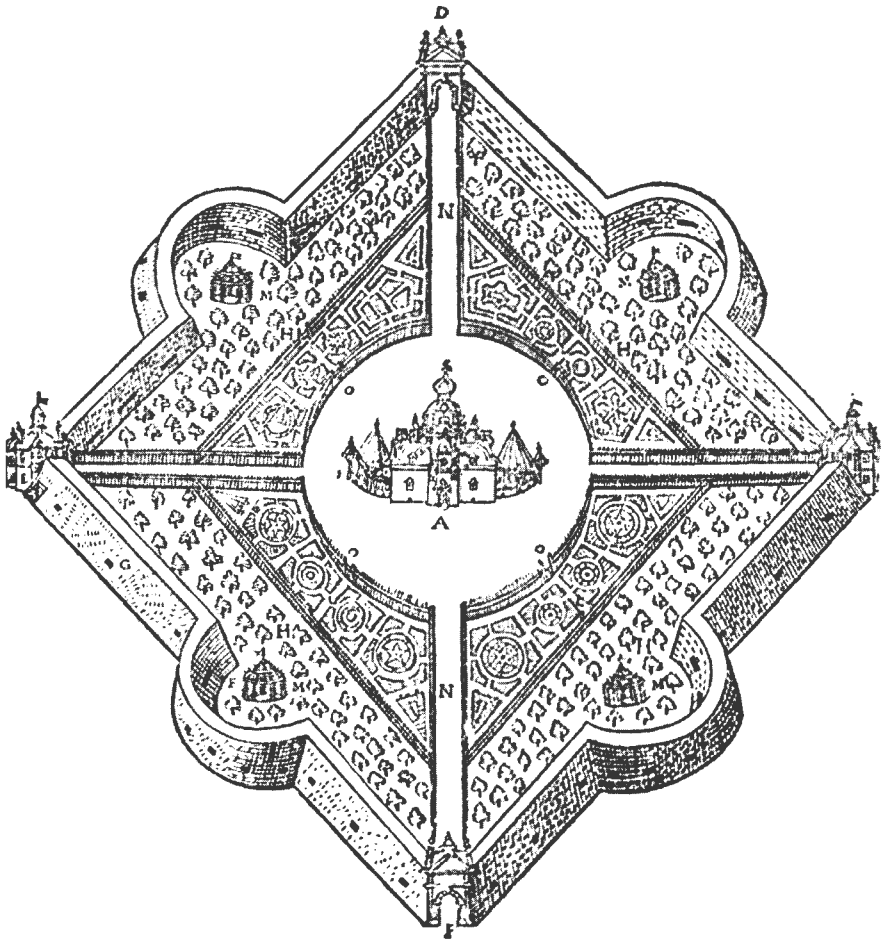
De möter en del av den store danske astronomen Tycho Brahes (1546–1601) rekonstruerade trädgård, närmare bestämt en kvartil av den ursprungligt kvadratiska anläggningen. En örtagård inom ett trästaket med infattningshäckar av buxbom och en fruktträdgård med ett centralt beläget lusthus, begränsad av jordvallar med stenskoning och halvcirkelformade bastioner. Det italienskt renässansinspirerade slottet, korresponderande mot Andrea Palladios (1508–1580) Villa Rotunda i Vicenza, i rött tegel och i flera våningar, får de däremot inte se, blott dess grundformer på marken markerade av en klippt oxelhäck. Hade vissa ivrare fått som del velat skulle även en replik av denna tillfälliga gäst på den venska slätten, eller en metallkonstruktion för att åtminstone markera den tredje dimensionen, på nytt ha brutit horisontlinjen på ön. Den skulle än tydligare ha skvallrat om att det hållits möten mellan himmel och jord på just denna plats, sådana som man bör lyssna till. Ty så har hela Uraniborg karakteriserats, som ”en kosmisk projektion på jorden av himmelska lagbundenheter”. Geometrin och dess former sågs vid tiden, och så också av Tycho och hans främste lärjunge Johannes Kepler, såsom en länk mellan det gudomliga och det mänskliga.²

Men frågan kvarstår, vad är det egentligen besökaren möter idag på platsen för den renässansgenialiske adelsmannen Tycho Brahes tjugoåriga astronomiska, alkemiska, matematiska och meteorologiska multiartisteri? Ett arrangemang av krydd- och läkeväxter, rosor och prydnadsväxter i balanserade geometriska former och en lund av bärande träd, med en dominans av nordeuropeiska äppelsorter från 1500-talet närmast vallarna. Men, hur vet vi att det såg ut just så här? Vad har vi för belägg? Varför är inte bäddarna satta med träplank, fruktträden lika många som i Tychos avbildningar och alla 1590-talets

160

TYCHONIS BRAHE LIB. 1.

ARGIS VRANIBVRGI QVO AD TOTAM
CAPACITATEM DESIGNATIO.

De

Anläggningen Uraniborg med slott, övriga byggnader och trädgårdar, "en kosmisk projektion på jorden av himmelska lagbundenheter". Träsnitt ur Tycho Brahes *Epistolarum Astronomicarum Libri* (1596).

introducerade trädgårdsväxter och brukade 'vilda' växter representerade?

Alla dessa frågor är mer än berättigade, och de blir än fler om vi koncentrerar oss på urvalet av växter i den rekonstruerade trädgården. Varför buxbom, men inte pil eller vinbär? Varför ålandsrot men inte pestskräp? Varför hyacint men inte kejsarkrona eller tulpan? Den partiella rekonstruktionen av trädgården till Tycho Brahes Uraniborg aktualiserar i ett slag alla trädgårdsrestaureringskonstens dilemman. Vad är det egentligen besökaren möter på Uraniborg och vad är det som de ansvariga under rekonstruktionens gång har velat visa? En jättelik "planterad hypotes", en addition av blommande sannolikheter, en realiteternas kompromiss.³ En soppa verkar ha kokts på några 1500-talsträsnitt. Men kan man verkligen ta betalt för att bjuda på en sådan?

I år är det redan 11 år sedan den partiellt rekonstruerade trädgården återinvigdes, den 3 juli 1992, på dagen 400 år efter kronprins Christians (Christan IV) berömda besök på ön. Rekonstruktionens förhistoria är lika lång som spännande, liksom för övrigt hela det praktiska restaureringsarbetet.⁴ 1985 initierades restaureringen, en arbetsgrupp bildades 1986, arkeologiska undersökningar och grävningar genomfördes 1988–92. I februari 1991 hölls ett seminarium på Alnarp, "Uraniborgs renässansträdgård. Renässansens växtmaterial", vilket både betjänade professor Sven-Ingvar Andersson förslags- och ritningsarbete inför rekonstruktionen, och kom att ligga till grund för det arbete som har bedrivits beträffande växtmaterialet i trädgården efter återinvigningen.

Seminariets utgångspunkt kan sammanfattas i frågorna: "Vilka trädgårdsväxter fanns i 1580-talets Danmark? Vilka arter, och i vilka arrangemang, kan på goda grunder antas ha funnits i Uraniborgs trädgård?"⁵ Frågorna var aktuella inför och under seminariet och är om möjligt än mer angelägna idag. De är lätta att ställa men svåra att besvara. Ja, till och med svårare ju mer man lär sig om Tycho och renässanstiden och om samtidens trädgårdskonst, hortikultur och växtmaterial.

För tio år sedan, 1993, initierades det samarbetsprojekt mellan Kulturförvaltningen i Landskrona och Sveriges lantbruksuniversitet i Alnarp, vilket fortfarande pågår, med det långsiktiga målet att med en 'laborativ metod' till såväl växtmaterial som planteringsmönster och former, komma så nära de ursprungliga uttrycken i trädgården som möjligt. Arbetet går framåt, steg för steg, med att för varje art som preliminärt planterades i trädgården 1992, liksom ur det möjliga 1580–90-talssortimentet i Danmark, försöka belägga och

dokumentera en möjlig förekomst på Ven eller i Danmark. Vidare, och detta må vara det unika, eftersträvas ett dokumenterat 1500-talsursprung – och helst också en näraliggande källa – för de exemplar av respektive art som nyintroduceras i anläggningen. Projektet tar tid och får ta tid, långsamheten och försiktigheten har snarast blivit dygder, men är förstås också betingat av begränsade ekonomiska resurser.⁶

På vad skall man då basera en rekonstruktion av en 400 år gammal trädgårdsanläggning, vilken både medvetet raserats och naturligt eroderats, år efter år, sekel efter sekel? Hur väcker man en trädgård som bokstavligen är utplånad, och inte bara slumrar i sin törnrosasömn, till liv? På vilka stumma 1500-talsfragment bygger man en blommande, doftande och levande trädgård, en sådan som Tycho och hans kvinnor – 'hustrun' Kirsten, systern Sophie Brahe och hushållerskan Live Larsdotter – kan förmodas ha planerat, anlagt, skött och nyttjat? Vilka växter kan tänkas ha funnits i Tycho Brahes trädgårdar till Uraniborg? Vilka växter fanns överhuvudtaget introducerade i Danmark vid den här tidpunkten; vilka sorter av frukt och bär, och hur odlades de? Frågorna är nästan oräkneliga.

Det är alltså inte på en stor mängd uppgifter och belägg som arbetet med Uraniborgs trädgårdar har bedrivits. Tvärtom. Det är med en skriande brist på evidens av vad trädgårdarna faktiskt har innehållit som alla i projektets olika faser arbetat. Men detta är också det intressanta. Utblottade på belägg av vad som verkligen odlades för 425 år sedan i trädgården blir det möjligt att ödmjukt laborera med sannolikheter; pröva, ifrågasätta, korrigera och så pröva igen. Målet är förvisso ett uttryck som önskas ligga verkligheten så nära som möjligt, men det är vägen dit som gör det arbetet såväl meningsfullt, som vetenskapligt och konstnärligt. I så måtto korresponderar det väl till Tychos egen hållning på den berömda inskriften till det halvt underjordiska näraliggande observatoriet Stjärneborg: *Nec fasces, nec opes, sola artis sceptraperennant* (Varken makt eller rikedom, endast konstens och vetenskapens välde består).⁷ Rekonstruktionen av delar av Uraniborgs trädgård kan liknas vid att koka soppa på några träsnitt. Men även det är som vi skall finna en konst. Ingredienserna är inte godtyckligt valda.

Uraniborg blev en av de första svenska trädgårdsanläggningar som grävdes ut inför en restaurering.⁸ Stora förhoppningar fästes också till denna. Arkeologin hjälpte till med vallar och yttre begränsningslinjer, gångar, grundstenar, stolphål och brunn. Inga prover för pollenanalyser, mikrofossilstudier, gipsavlagringar av rotavtryck eller möjliga reliktväxtlokaler säkrades dock i detta

skede, varför inte de mer närgångna frågorna beträffande trädgårdens växtmaterial kunde besvaras?

Vid seminariet på Alnarp (1991) presenterade professor emeritus, dr phil. Johan Lange vid Landbohøjskolen i Köpenhamn hur ett systematiskt närmande till frågeställningarna kunde göras. Det var ur följande fem kategorier av källmaterial (i prioritetsordning) som växterna till den första planterade hypotesen borde införas, menade han.⁹

1. Tycho Brahes (direkta) egna anteckningar och tryckta skrifter
2. Tycho Brahes läkemedelsnamn
3. Reliktväxter på Ven
4. Arkivalier från samtiden, framförallt växtlistor och trädgårdsbeskrivningar
5. Tryckt samtida litteratur om använda växter, speciellt läkeböcker

Det skulle här föra alldeles för långt att redovisa Johan Langes alla rön. Ett exempel må dock ges ur den första kategorin, ett prov på hur en planterad hypotes kan växa fram ur en skriftmening och ett träsnitt. I Tycho Brahes meteorologiska dagbok skriver han det året trädgården lades om, den 6 april 1591, att ”de første stiklinger sat”. På friland vid den tiden på året kan det bara ha varit frågan om vedartade sticklingar, eller rotade tidigare stuckna småplantor, vilket begränsar urvalet. 1590-talets sortiment begränsar urvalet ytterligare, till 8–10 olika arter. Frågan blir vilken funktion dessa sticklingar skulle kunna ha; till lähagn (*Salix alba*, *Populus nigra*), till prydnadsbuskar eller infattningshäckar (*Buxus sempervirens*, *Lavendula angustifolia*, *Taxus baccata*, *Ligustrum vulgare*) eller till bärbuskar (*Ribes* spp., *Vitis vinifera*, *Sambucus nigra*). Eller var det sticklingar i bädd till vidare kultur?

Ett belägg för att Tycho troligen känt till buxbom som kantväxt ges i träsnittet över den stora träkvadranten som stod uppställd i rådmannen Paul Hainzels trädgård utanför Kassel i ett av Tychos egna astronomiska verk. Det visar en låg och klippt infattningshäck, åtminstone till förväxling lik buxbom. Sven-Ingvar Anderssons tolkning blev också buxbom, och buxbom infattar idag alla bäddarna i Uraniborgs rekonstruerade kvartil.

Men tänk om Tycho inte menade buxbom utan vinbär till produktion för vin och sylt i fruktträdgårdsdelen, då stämmer ju ingenting. Då har det aldrig sett ut på Uraniborg som det gör idag! Alla bäddar var kanske också upphöjda och satta med grovt ekplank, så som vi känner dem från Peter Brueghel den

Den stora träkvadranten, "Quadrans Maximus Qvalem", byggd av Tycho Brahe 1570 och uppställd i rådmann Paul Hainzels trädgård i Göggingen. Träsnittet ur *Astronomiae Instauratae Mechanica* (1598) skvallrar om en låg och klippt kantväxt, en indikation på att Tycho Brahe kan ha varit bekant med buxbom. Vidare anas tysksiris i hörnen och möjligen en ros eller bondpion i bäddens mitt.

äldres berömda målning och kopparstick från 1570-talet. Kanske satte Tycho sticklingar av pil och poppel för att senare plantera ut runt sin ”fågelbur” på den sydöstra delen av Ven eller till ett tidigt energiskogsbruk till bränsle på den vedfattiga ön. Tänk om det faktiskt handlade om sticklingar till äkta vin i en nordisk vingård! Vi lär aldrig få veta. Veta bör vi dock att respektera komplexiteten i trädgårdsrestaureringskonsten, erkänna behovet av samarbete över disciplingränserna och att vara ödmjuka inför tolkningsalternativen. Tvärsäkerheten har vi lämnat för längesedan. Beträffande hypotesen om buxbom som kantväxt så har vi valt att både bekräfta den ytterligare och att ifrågasätta den (se Anna Jakobssons och Kenneth Lorentzons respektive artiklar nedan).

Målet är att i alla delar som rör växtmaterialet förfina den planterade hypotes som såg dagens ljus i juli 1992, genom att utesluta eller bekräfta det växtmaterial som då planterades. För varje accepterad art vill vi härfter också finna en så tidsautentisk proveniens som möjligt. Genom fallstudier av de olika arternas ursprung och introduktion vill vi vinna både en generell kunskap om det historiska växtmaterialet under den skandinaviska renässansen, och finna dessa 1580-90-talsväxter i så autentiska typer som möjligt.¹⁰

1500-talet, inte bara 1300-talet, handlade mycket om pesten. Johan Langes andra kategori gäller namnen på läkemedel som ända tills för några år sedan såldes på danska apotek. Historierna om Tychos pestelixirer för kejsar Rudolf II i Prag, till vilken Tycho reste efter fördrivningen från Ven 1597, är fascinerande. De lämnade så småningom farmakopéerna men bevarade sitt anseende i folkmedicinen. Langes analys av namnen och läkemedlen har gett oss följande arter: *Acorus calamus*, *Angelica archangelica*, *Artemisia absinthium*, *Cnicus benedictus*, *Crocus sativus*, *Gentiana lutea* eller *G. purpurea*, *Inula helenium*, *Juniperus communis*, *Poterium sanguisorba* eller *Sanguisorba officinalis*, *Prunella grandiflora*, *Rheum officinale* och *Valeriana phu*. Alla dessa kommer också att föras till trädgården.¹¹

Redan 1996 kompletterades den vanliga fjällkvannen (*Angelica archangelica*) med den märgfyllda fjällkvannen (*A. archangelica* ssp. *maiorum*) från Vosse-området i Norge, den kvannetyper som redan under vikingatiden användes som grönsak i fjälltrakterna i Norden.¹² Ålandsroten (*Inula helenium*) fördes till trädgården 1997, från ett bestånd vid Citadellet i Landskrona, upptäckt i samband med muddringen av vallgraven. Den utgör en möjlig reliktförekomst från det forna karmeliterklostret på platsen. Kattvänderoten (*Valeriana phu*), vilken många botanister och trädgårdsodlare kän-

Uraniborg. Del av den rekonstruerade trädgårdskvartilen, med örtagården i förgrunden och trädgården med lusthuset i absiden innanför vallen. Foto: författaren.

Svart mullbär, Nordens förmodat äldsta kvarstående exemplar vid Christian IV:s proviantgård vid Rigsarkivet i Köpenhamn. Sticklingar skars första gången 1997, senare har ympnis tagits för ympning på Morus alba. Foto: författaren.

ner föga till och med ett ursprung och namnsättning som försvinner in i historiens dimmor, fördes till trädgården 1998 från ett bestånd i Köpenhamns botaniska trädgård.¹³ Introduktionen inom denna kategori fortsätter, senast med fröplantor av vanlig en (*Juniperus communis*) från Tychos födelseplats, Knutstorps gods i Skåne. Likaså fortsätter utbytet mot mer troliga provenienser.

Johan Langes tredje kategori handlar om reliktväxterna på Ven. Med reliktväxter förstås de växter som 'står kvar' på eller i anslutning till den ursprungliga odlingsplatsen. Det kan handla om ett rent vegetativt kvarstående, i den första generationen, som hos lökväxter och några perenner. Dessa kan i princip leva oavbrutet då de föryngrar sig själv, lökarna från sin inre tillväxtpunkt och perennerna i skottspetsarna. Vanligare är dock ett kvarstående i populationer, inrymmande individer ur ett flertal frösådda generationer. Ett reliktväxtstudium kan hjälpa till att med yttersta försiktighet dra slutsatser om en tidigare odling.

Det gäller att ha klart för sig, vilket Johan Lange entydigt framhåller, att de eventuella reliktväxter som inventaren finner kan härröra från en mycket senare odling än den han önskar dokumentera. Uraniborg som ligger längs landsvägen mellan Bäckviken och Kyrkbacken har utgjort passage, rastställe och besöksmål sedan länge. Detta kan komplicera iakttagelserna enormt. Att direkt hänföra fynd av naturaliserade växter i diken, ägogränser eller vallar som rymlingar från Tychos trädgård hade därför varit direkt felaktigt eller åtminstone mycket vanskligt!

En reliktväxtlista från Ven av Arvid Nilsson upptar 32 arter vilka alla introducerats före år 1600 i Skandinavien.¹⁴ De allra flesta har ingen närmare geografisk koppling till Uraniborg med omgivningarna idag. Av dessa har därför blott gyllenlack (*Cheiranthus cheiri*) och madonnalilja (*Lilium candidum*) från Kyrkbackens backafall förts in i trädgården, liksom luktviooler (*Viola odorata*) från Kungsgården söder om Uraniborg. En annan kollekt av den sistnämnda kommer från gräsmarken just utanför kyrkogårdsmuren söder om S:t Ibbs medeltidskyrka ovanför Kyrkbackens samhälle. Blommande luktviooler insamlades här under våren 1996 av kulturchefen i Landskrona, Christin Nielsen, och stadsträdgårdsmästare Magnus Landtblom.

Luktviooler, liksom aklejor (*Aquilegia vulgaris*), kommer också från Ulfåsa herrgård invid sjön Boren i Östergötland. Violerna insamlades 1996 av Agneta von Essen, öster om den befintliga herrgården på den plats som rubriceras som "Lilla trädgården" på den äldsta kartan från 1635 och där de växer ymnigt.

Violerna på Ulfåsa är med stor sannolikhet äldre eller t.o.m. mycket äldre än så. På 1580-talet stod den nya herrgården av greve Hogenskild Bielke färdig, på en då ny plats. Hans hustru, Anna Sture, dotter till greve Svante Sture, hade redan som barn fått lära sig örtläkekonsten. I dokumentära belägg framgår att hon själv samlade hälsobringande örter, skickligt tillredde olika läkemedel av dem och samlade dem i förråd. Vid sina sjukbesök främst till kvinnor på landet tvättade hon själv sår, smorde med salvor och lade förband. Hon fick ofta gå långt och sparade knappast sig själv i sin strävan att rädda liv och lindra smärta. Troligtvis övertog Hogenskild Bielke och Anna Sture vid sin ankomst till Ulfåsa den gamla trädgård som redan fanns på platsen och som hade hört till Vadstena kloster. Denna är belagd redan ca 1447 i klostrets jordebok. Luktviolen från Ulfåsa kan alltså mycket väl ha medeltida anor och ha stått reliktpå denna plats sedan dess. Aklejer från ett annat förmodat reliktväxtbestånd, vallarna runt den mycket avlägsne Brahe-släktingen Per Brahes Visingsborg på Visingsö i Vättern, planterades på Uraniborg 1997.

Det är ur kategorin reliktväxter och från reliktväxtbestånd på andra platser i Norden som flera växter förts till trädgården. Förutom de redan nämnda har snöklöcka (*Leucojum vernalis*) från Munkträdgården i Vadstena och påsklilja (*Narcissus pseudonarcissus*) från Barsø på Sønderjylland kommit till Uraniborg. Vildinsamlingar, eller insamlingar från äldre kulturbestånd har gjorts av Mariatistel (*Silybum marianum*) från Beit Sahour utanför Betlehem i Palestina, tyskiris (*Iris germanica*) från Kaiserstuhl i sydvästra Tyskland och från Hieropolis i Turkiet, violrot (*Iris germanica* 'Florentina') från Toscana och vildkaprifol (*Lonicera pereclymenum*) från Saxtorp söder om Landskrona. Äldre sorter av några lökväxter och perenner, såsom trädgårdsnejlika (*Dianthus caryophyllus* 'Painted Beauty'), pingstlilja (*Narcissus poeticus* var. *recurvus* och *N. poeticus* 'Plenus') har införskaffats från specialplantskolor i England respektive Holland. Ännu har en stor del av sortimentet inhandlats från vanliga plantskolor i väntan på egna utredningar. Alla växter med sina härkomster och bakgrunder i övrigt kommer att föras in i det växtregister som håller på att upprättas och sedan löpande och dagboksmässigt à jour hållas.

Langes fjärde kategori handlar om "Arkivalier från samtiden, framförallt växtlistor och trädgårdsbeskrivningar". Till denna hör framförallt den danske kungens och Tychos store mecenat, Fredrik II, växtbeställningar, bland annat till Skanderborg slott från 1560–80-talen. Mest handlar det i arkivalierna och räkenskaperna om fruktträd, humle och köksväxtfrön. Beträffande de förra

har arbetet utgått från Allan Gunnarssons uppsats ”Något om fruktträden i renässansens trädgårdar och särskilt i Uraniborgs” (1993).

En nödvändig omläggning av fruktträdgården genomfördes 1998. Markkompakteringen bröts och jorden bearbetades i hela trädgården mellan örtagården och vallarna. Trädgården tolkades också friare till en trädgård med alla tillgängliga arter och sorter i tiden av bärande träd utifrån Tychos egen korta beskrivning i sitt verk *Epistolarum Astronomicarum Libri* (1596): *Horti arborum varij generis numero circiter trecentarum*. Under träden etablerades en ängsmark med hö från det ursprungliga Uraniborgs vallar, kompletterad med ursprungsmaterial från Vens backafall.

Landbohøjskolen Pometum i Tåstrup utanför Köpenhamn hjälpte praktiskt till med förökningen av de valda sorterna av äpplen och päron, liksom med anskaffandet av ympris. 1995 ympades de gamla äpplesorterna 'Borgherre', Borsdorfer', 'Järnäpple', 'Kaniker', 'Old Nonpareil', 'Röd kortstilk', 'Röd vinterkalvill', 'Vit vinterkalvill' och 'Vitgylling', liksom päronsorterna 'Blodpäron' och Munkpäron (från Munkträdgården i Vadstena) på äldre typer av grundstammar. Krikon (*Prunus insititia*) liksom surkörsbär (*Prunus cerasus*) anskaffades parallellt som rotskott från Øm kloster på Fyn, medan sötkörsbär/fågelbär (*Prunus avium*) hämtades från den Olanderska lergraven på Ven. Äkta valnöt (*Juglans regia*) valdes och förökades från nötter från Vens största valnötsträd i Norrebro. Ympris av svart mullbär (*Morus nigra*) skars från Nordens troligtvis äldsta exemplar vid Christian IV:s proviantgård vid Rigsarkivet och Kungliga Biblioteket i Köpenhamn, och sticklingar av fikon (*Ficus carica*) kunde anskaffas från två av Bornholms största och äldsta exemplar, från Rønne respektive Svaneke. Äkta kvitten (*Cydonia oblonga*) med ett förmodat klosterursprung, nådde oss från Ribe kloster på Jylland. Ett äldre plommon av typen ”Gult äggplommon” återfanns vid Kyrkbacken på ön och erhöll också hemortsrätt i trädgården. Ännu väntar flera bärande träd och buskar som persika (*Prunus persica*), äkta kastanj (*Castanea sativa*), fläder (*Sambucus nigra*), hassel (*Corylus avellana*), hagtorn (*Crataegus* spp.), slån (*Prunus spinosa*) med flera arter på platser i den befintliga trädgården eller i den del som är under utveckling, kanske till och med i dess växthus.

”For at finde tidsrigtige kulturplanter til en rekonstrueret 1500-tals-have er der en god, omend ikke 100% sikker mulighed, nemlig den at konsultere tidens trykte bøger, der nævner planter, det er næsten kun lægebøger”, skriver Johan Lange, som inledning till sin femte kategori ”Tryckt samtida litteratur

om använda växter, speciellt läkeböcker”. Det är självklart inte så att alla de arter som kan beläggas introducerade i Danmark vid tiden för Tychos trädgårdsbygge också nödvändigtvis fanns planterade på Uraniborg, men det går med en viss sannolikhet att snegla på sortimentet, menar Lange.

Hur många trädgårdsväxter fanns då ungefärligen introducerade i Danmark vid tiden för förläningen av hela Ven till Tycho år 1576 och under de två följande decennierna? Lange tar sin utgångspunkt i läkaren Henrik Smids olika verk, liksom i Malmöläkaren Christiern Pedersens läkebok.¹⁵ Lange supplerar också med arter ur en rad anonyma läkehandskrifter och arkeologiska fynd och når i storleksordningen fram till ett 160-tal möjliga trädgårdsväxter. Vid medeltidens slut hade ett drygt 180-tal olika kulturväxter nått södra Skandinavien, alla jordbruksgrödor inkluderade. Inkluderar vi även de 'inhemska' eller 'vilda' växterna, vilka finns identifierade som brukade i medeltidskällorna, når vi en siffra om ett 270-tal olika arter som varit i människans tjänst; till mat, läkedom, kryddning, färgning, bränsle, prydnad och med större eller mindre symbolisk betydelse. Det saknas alltså inte arter att plantera hypoteser med.

I rekonstruktionsarbetet med Uraniborgs trädgård händer det allt oftare att tanken svindlar inför det vetenskapliga och konstnärliga allkonstverk som hela ön Ven utgjorde under Tychos tid och i hans händer. Det går inte att stanna kvar i trädgården, hela landskapet kallar.

På Ven, på Uraniborg och bland dessa växter lades en grund till vår moderna världsbild. Det spelar då en roll om det var bland almar, ekar och pilar som Tycho och hans följen vandrade, eller om det var i en nyplanterad vingård; om den ovidianske poeten mediterade bland rosor, liljor och violer eller företrädesvis skördade i bäddarna för sina paracelsiskt inspirerade dekokter. Det spelar en roll vad vi sentida lärningar gör med platsen, och hur vi tolkar de bristfälliga källorna. Det går alltså att koka en soppa på några träsnitt och ett par latinska strofer. Utan recept behöver man bara vara än mer noggrann med ingredienserna. Vi blir inte färdiga, och det är som det skall ...¹⁶

Noter

¹ För en allmän bakgrundsbeskrivning av ön Ven, Tycho Brahe och minnena efter honom, hänvisas till den officiella hemsidan (Lands-

krona kommun), www.tychobrahe.com. För en utförlig sammanställning av Tychos liv och verksamhet i tiden, hänvisas till John Robert

Christianson, *On Tycho's Island. Tycho Brahe, Science and Culture in the Sixteenth Century* (Cambridge, 2003).

² Jfr Claudia Lazzaro, *The Italian Renaissance Garden* (1990), f.f.a. kap. 1, 8 f.

³ Uttrycket "planterad hypotes" är myntat av den restaureringsansvarige landskapsarkitekten, professor Sven-Ingvar Andersson.

⁴ Se t.ex. uppsatserna av Klas Hyltén-Cavallius, "Tycho Brahe och forskningsanläggningen på Ven" och Sven-Ingvar Andersson, "Uraniborgs renässansträdgård. Restaureringsprojektets förutsättningar och hypoteser", i Kjell Lundquist (red.), *Uraniborgs renässansträdgård. Renässansens växtmaterial. Stencil 93:7*, Inst. för landskapsplanering, SLU, Alnarp.

⁵ Seminariet redovisas i Lundquist (red.) 1993, jfr not 4.

⁶ För en utförligare projektpresentation och fylligare bakgrundsteckning beträffande inspirationer och bakgrunder till Uraniborgs-trädgården hänvisas till uppsatserna "Kulturväxter i Tycho Brahes trädgårdar" av Kjell Lundquist, 109–146, och "Plantjakt" av Kenneth Lorentzon, 147–169 i *Tycho Brahe. Stjärnornas Herre* (Landskrona, 1996).

⁷ Översättning till svenska av Birger Bergh.

⁸ Se vidare Anders Ödman, "Arkeologi i Tycho Brahe-lämningarna" i *Tycho Brahe. Stjärnornas Herre* (Landskrona, 1996), 170–180 och Richard Bradshaw, "The use of pollen and seed analysis to reconstruct a historic garden", i Lundquist, K., (red.) *Uraniborgs renässansträdgård. Renässansens växtmaterial. Stencil 93:7*, Inst. för landskapsplanering, SLU, Alnarp, 35–40.

⁹ Jfr Johan Lange, "Hortikulturellt plantemateriale i 1500-tallets Danmark med speciellt hensyn til Uraniborg-haven", i Lundquist, K., (red.) a. a., 21–34.

¹⁰ Det är projektets ambition att löpande upprätta innehållsrika faktablad om de växter av dokumenterat äldre ursprung som löpande förts till Uraniborg och som dessutom förökats i tillräckligt antal för försäljning. För närvarande kan följande växter och faktablad erbjudas: gyllenlack (*Cheiranthus cheiri*), ålandsrot (*Inula helenium*), luktkviol (*Viola odorata*) och trädgårdsnejlika (*Dianthus caryophyllus*). Kommande faktablad handlar om buxbom (*Buxus sempervirens*), kattvänderot (*Valeriana phu*) och madonnalilja (*Lilium candidum*).

¹¹ Beträffande Tycho Brahe som kemist och hans pestmediciner, se Torkil Morsing, "Kemikeren" i *Tycho Brahe. Stjärnornas Herre*, 87–93.

¹² Se Knut Fægri, "Kvanngården – en parkhistorisk relikt", *Lustgården 1950–51*, 5–17.

¹³ I England är den dock allmänt känd i sin gula form, *Valeriana phu* 'Aurea'.

¹⁴ Se Arvid Nilsson, *Hven. Vegetation och flora* (Malmö, 1963), *Skrifter utgivna av Landskronatraktens Natur IV*.

¹⁵ Smid, *En Skön lystig ny Urtegaardt* (Malmö, 1546/1577) och Rostock (1599); Pedersen, *En nøttelig Lægebog for fattige og rige, unge og gamle*, (Malmö, 1533).

¹⁶ Varje år uppdateras växtförteckningen för trädgården. En aktuell växtförteckning för 2003 jämte en kortfattad sammanfattning av projektet – Kjell Lundquist, *Tycho Brahe Trädgården, Växtförteckning 2003*, Landskrona kommun 2003 – kan beställas av Landskrona kommun. Avslutningsmeningen är hämtad från Tomas Tranströmers nästan sonderälskade dikt "Romanska bågar", jfr Maria Bergom Larssons recension av Magnus Ringgrens bok *Stjärnhimlen genom avloppsgallret* i Aftonbladet 2001-12-13.

Kjell Lundquist

Fler hypoteser prövas i en utbyggnad av rekonstruktionen

Under våren 2003 sattes spaden i jorden inför rekonstruktionen av ytterligare en kvartil i Tycho Brahes renässansträdgård vid Uraniborg på Ven. Det är med utgångspunkt i den kunskap som framkommit under åren 1992-2003 om introducerade växtarter och möjliga material i trädgårdsgångar samt i växtbäddskanter som förslaget till utbyggnaden och innehållet i denna nästa "planterade hypotes" har fortskridit. För det skall betonas att arbetet endast handlar, och endast kan handla, om hypoteser. Ett utrymme för förändring, med ökad kunskap, och uppvisandet av ett pågående arbete är den nya kvartilens kännetecknande karaktärer. Detta inkluderar en uppförökning av de växter som redan finns utplanterade i rekonstruktionen från 1992, som till exempel gyllenlack (*Cheiranthus cheiri*). Till detta kommer den viktigaste funktionen för denna "nya del"; ett försök att tillsammans med den befintliga trädgården samla Danmarks trädgårdsväxsortiment under 1590-talet.

Motiven till att ytterligare en fjärdedel av Uraniborgs trädgård anläggs är flera, men syftar lika mycket till att pedagogiskt visa hur trädgårdsanläggningen kan ha sett ut, som att ge en tydligare rumslig upplevelse av anläggningens skala och yttre form av en kvadrat. Samtidigt med utbyggnaden av trädgården har andra tillbyggnader skett vid Uraniborg och Stjärneborg, bland annat med nya utställningsdelar och ett nytt café. Förslaget till utbyggnad har utarbetats av Statens fastighetsverk och Landskrona kommun. Idéplanen för trädgårdens karaktär, disposition och innehåll, presenterad i januari 2003, har utarbetats av undertecknad vid Institutionen för landskapsplanering Alnarp, Sveriges Lantbruksuniversitet, på uppdrag av Christin Nielsen, kulturförvaltningen Landskrona kommun. Förutom arbetet med den nya trädgårdsdelen har också en registrering, med efterföljande databasuppläggning av växtmaterialet påbörjats under 2003.

Huvudprincipen för utformningen av den nya rekonstruktionen bredvid den gamla är: starka ramar med varierat innehåll. Med starka ramar menas att trädgårdsdelen ska ha en fast geometrisk grundstruktur, i ett beständigt material, som medger att innehållet kan varieras med de nya hypoteser som ska prövas. De starka ramarna utgörs framför allt av växtbäddarnas former och inramning, ett utplacerat växthus/lusthus samt gångstigarna. Växtbäddarna formas med inspiration från träsnittet från 1596 (jämför illustrationen på s. 31).

Om innehållet i trädgårdsdelen från 1992 fokuseras på växterna och deras tidsautenticitet, så kommer den nya trädgårdsdelens innehåll att göra det-

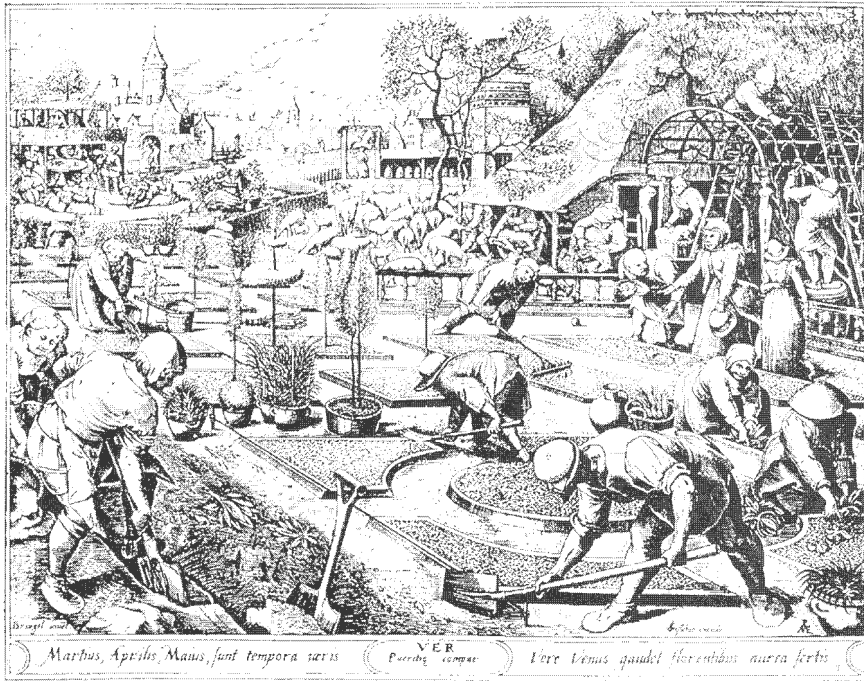
samma, men dessutom visa på alternativa markmaterial och material till växtbäddskanter. En del av trädgården avsätts till tillfälliga utställningar av till exempel tidens trädgårdsredskap eller växter för olika ändamål, som medicin-tillverkning och matlagning vid tiden för Tycho Brahe. Den nya delen som helhet kommer att vara beroende av den hittills uppbringade kunskapen om Uraniborgs trädgård, kunskapen om renässansens trädgårdar i stort samt kunskapen om det introducerade växtmaterialet i Danmark ca 1590 (eller egentligen 1597, då Tycho Brahe lämnade Ven).

Det pågående trädgårdsarbetet får vara synligt i trädgården likt i kopparsticket efter en teckning av Pieter Breughel ca 1570, om än med något färre människor. Arbetet med trädgården blir synligt i och med att vissa växter byter plats, att en växtart kan förekomma i flera storlekar samtidigt, att vissa ytor ligger tomma och att vissa ytor är under uppbyggnad. Redskapens plats i anläggningen är också av vikt.

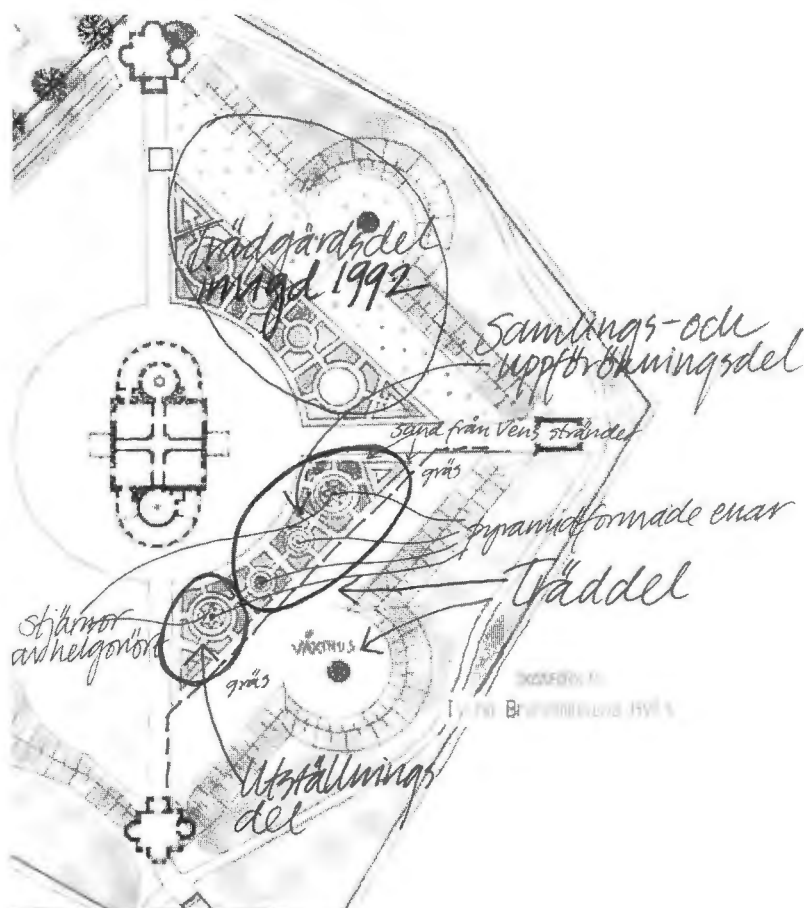
Trädgårdsdelen kommer att vara indelad i olika funktioner. Norra delens växtbäddar kommer att fungera som samlings- och uppförkningsdel och södra delens växtbäddar kommer utnyttjas för utställningar under besöks-säsongen. Östra delen av trädgården kommer utgöras av en trädplantering/plantskola som dessutom kommer inhysa ett växthus/lusthus.

Efter presentationen av förslaget på den nyanlagda delens disposition har nyuppmätningar gjorts av trädgårdskvarteret, med utgångspunkt i slottets mitt, varför växtbäddarnas form inte överensstämmer helt med principskissen på s. 46. Växtbäddarnas form har anpassats efter gångstigen som leder mot lusthuset och eftersom den inte helt delar trädgården i två lika delar så blir trädgården asymmetrisk. I rekonstruktioner/"översättningar" av perspektivistiska snitt till planversioner över Uraniborg har det visat sig att anläggningen inte heller är så symmetrisk som den ser ut att vara. När anläggningen inte varit symmetrisk i plan, så stämmer det mer att en rekonstruerad del av trädgården inte heller är symmetrisk. Åtminstone så bör det provas i en hypotes, likt den som nu anläggs. Principen för utformningen av de nya växtbäddsyrtorna, med de olika geometriska formerna i en tolkning av träsnittet från 1596, är dock desamma som i trädgårdsdelen från 1992.

Det varierade innehållet i den geometriska ram som växtbäddarna utgör kommer i första hand fungera som uppförkning och samling av det växtmaterial som var introducerat i Danmark ca 1590 (se exempel på växtmaterial i textens slut) och vara uppförkningsytor till de växter som finns i delen från 1992.

Kopparstick efter teckning av Pieter Breughel den äldre från ca 1570, där trädgården är satt i ständig förvandling av alla omvårdande händer. Bilden visar också på de material och tekniker som kunde användas i en trädgård vid samma tid.

Principskiss av författaren som visar idén till den nya trädgårdsdelen disposition.
Underlag: Skiss från Projekt Innovation AB i Lund.

Växter som är konstanta i anläggningen är två stjärnor av grå helgonört (*Santolina chamaecyparissus*), vilken introducerades i Danmark under perioden 1500-1550, samtida med påsklilja (*Narcissus pseudonarcissus*). Konstanta är även fyra enar (*Juniperus communis*) i pyramidform. Dessa enar kommer utgöras av fröplantor från Tycho Brahes födelsegods Knutstorp i Skåne. Både stjärnorna och "pyramiderna" finns i trädgårdsdelen från 1992, men där utgörs de av buxbom (*Buxus sempervirens*) respektive idegran (*Taxus baccata*). De växtbäddar som kan komma att stå tomma i väntan på att bli uppförningsytor ska till en början att besås med ringblomma (*Calendula officinalis*) som introducerades i Danmark på 1300-talet.

Träramar placeras runt växtbäddarna istället för buxbom som använts i den första trädgårdsdelen. Träramarna kommer hålla jorden på plats i exakta geometriska former, likt kopparsticket efter Pieter Breughels teckning. Till detta kommer ekplank att användas, ett beständigt material som mycket väl kan ha importerats från fastlandet av Tycho Brahe. Planken, ca 2–3 tum ovan jord, kommer formböjas i växtbäddarnas rundade former, likt de på kopparsticket, och inga spik kommer användas. Även andra växtbäddsinramningsmaterial kan komma att prövas framöver, för ekplanken är, liksom hela trädgården, en hypotes.

Gångstigs materialet, som även det ska testas, kommer till en början utgöras av sand från Vens stränder. Detta istället för krossade blåmusselskal som i den förra delen. Växthuset/lusthuset uppförs i moderna material men med inspiration av det lusthus som uppförts i den äldre trädgården. I lusthuset kommer en småskalig försäljning av det uppförökade växtmaterialet bedrivas.

Utställningsdelen kommer vara permanent, men med tillfälliga utställningar som till exempel kan visa på olika växter Tycho Brahe använde i sina alkemiska experiment eller i sitt arbete med att hitta botemedel för pesten. Ytan för trädplantering/plantskola kommer till en början att inrymma markeringar av tegel i marken. På dessa platser kommer bärande lignoser (i betydelsen träd eller buskar som bär frukt) så småningom planteras eller krukor med frostkänsligt växtmaterial placeras. Om Tycho Brahe lät plantera endast träd är osäkert, därför kommer även buskar att prövas i den nya trädgården. Eftersom det i något av träsnitten är inritat 75 trädliknande plantor är det detta antalet träd, buskar eller krukor som kommer planteras/placeras i ytan. De utlandsresor Tycho Brahe gjorde bland annat till Padua i Italien leder tankarna till att han även hade växter av mer exotiskt slag, som måste förvaras frostfritt under vintern. Den teorin är, liksom flera andra, en teori för intressant för att inte prövas i denna utbyggnad av rekonstruktionen från 1992.

Exempel på växter som kan komma att planteras i den nya trädgårdsdelen, som exempel på kulturväxter/trädgårdsväxter introducerade i Danmark före 1597:

NYA TRÄDGÅRDENS NORRA DEL

Allium sativum (vitlök)

Althaea officinalis (läkermalva)

Anethum graveolens (dill)

Cichorium intybus (cikoria/vägvårda)
Malva moschata (myskmalva)
Nepeta cataria (kattmynta)

ARTER FRÅN DEN FÖRSTA TRÄDGÅRDEN SOM KAN KOMMA ATT UPPFÖRÖKA
I NYA TRÄDGÅRDENS NORRA DEL

Leucojum vernum (snökllocka/klosterlilja)
Narcissus pseudonarcissus (påsklilja)
Cheiranthus cheiri (gyllenlack)
Inula helenium (åländsrot)
Viola odorata (luktsviol)
Aquilegia vulgaris (akleja)

NYA TRÄDGÅRDENS SÖDRA DEL/UTSTÄLLNINGSDEL

Cannabis sativa (hampa)
Linum usitatissimum (lin)
Papaver somniferum (opiumvallmo)
Petasites hybridus (pestskräp)
Tagetes patula (tagetes/sammetsblomma), föremål för en pågående utredning (Kjell Lundquist)

NYA TRÄDGÅRDENS TRÄDDEL/PLANTSKOLA

Castanea sativa (äka kastanj)
Daphne mezereum (tåbast)
Rosa rubiginosa (äppelros)
Sambucus nigra (fläder)
Vitis vinifera (äka vin), föremål för en pågående utredning (Kenneth Lorentzon)

ARTER PLACERADE I TRÄDDELEN PÅ SOMMAREN OCH FROSTFRITT UNDER VINTERN (I KRUKA)

Laurus nobilis (äka lager)
Myrtus communis (myrten), föremål för en pågående utredning (Anna Jakobsson)
Citrus aurantium (pomerans)

Anna Jakobsson

Buxbom i Tycho Brahes Uraniborg

Det första skriftliga belägget om buxbom är när den danske mångsysslarren Christiern Pedersen i Paris 1510 publicerar *Vocabularium ad usum Dacorum*. Detta visar bara på att buxbom var känd uppe i den ”höga norden”, inte att man verkligen odlade den. I detta finns dilemmat med tidiga publikationer, man vet inte om plantan verkligen odlades eller om den bara var känd från andra böcker eller mött plantan till exempel vid besök utomlands. Pedersens breda intressen och publicerande kan föra till en misstanke om att plantorna inte fanns i odling utan bara var kända och då bla för sina medicinska effekter snarare än sitt prydnadsvärde. Nästa välkända belägg är i Henrik Smids *En skön nyttelig laegebog* 1577. Vid den här tiden torde dock buxbom vara i odling och använd enligt den italienska renässansens stilideal som stammar redan från Plinius tid runt Kristi födelse. Plinius den yngre skrev om sin Appeninska villa som skall ha legat vid Tiberns övre dalgång i det första århundradet efter Kristus mera om hur hans *topiarius* (trädgårdsmästare) klippte sina häckar och enskilda buxbomsplantor i mönster och figurer än som rena infattningshäckar. Att använda buxbom som klippta avgränsningar av trädgårdsbäddar i norra Europa är inte känt förrän mot slutet av medeltiden och då troligen i Nederländerna, även om belägg saknas före 1500.¹

Den klassiska beskrivningen av buxbom i Sverige är i Carl Linnaeus *Skånska resa 1749* över de häckar med kägelspel som växte på Vrams Gunnarstorp.² Detta slott som han besöker två gånger (både den 12 och den 22 juli), den första för att bese trädgården och den andra för att bese så kallade ekonomiska inrättningar. Från besöket den 12 juli beskrev han sålunda buxbomen: ”Buxbomshäcken sågs här i trädgården så präktig, att jag aldrig sett den härligare, så vida jag någonsin rest, och kan han väl räknas för ett av Sveriges sällsamma ting, som giver det tydligaste prov av Skånes härliga klimat. Han var klippt av *Buxus arborescens*, 3 alnar hög och 3 alnar bred, alltså i fyrkant, men mycket lång och var dessutom så tät, att icke den minsta öppning fanns därpå.”³ Häcken betecknas här av Linné som ”han”, idag hade det mer neutralt den använts.

Slottet byggdes 1633–43 av den danske amiralen Johan Wildt för att användas av honom som sommarhus. Vid Linnés tid skulle alltså buxbomen vara drygt hundra år om man kan förutsätta att den planterats strax efter slot-

tets färdigställande. Gården har dock anor ytterligare ett par hundra år tillbaka. Denna buxbomsplantering är vad man idag vet nordens äldsta med ca femtio år tillgodo på Fana Herrgård på Store Milde utanför Bergen i Norge.⁴ Antagandet att häcken är drygt hundra år gammal vid Linnés besök kan byggas på ett par antaganden. Det ena är att det är rimligt med tanke på en normal tillväxthastighet och att uppbyggnaden av en så pass hög häck med en sådan uttalad täthet som Linné skriver kräver bortåt 100 år. På en så pass lång tid brukar också några hårda vintrar som lätt kan skada exotiska växter förevara, dessa kan leda till skador och att ha satt tillbaka vitaliteten. Dessa skador kan till och med göra att plantorna blir tätare då topparna på alla skott skadas och flera sk bryt kommer våren därpå.

Häckarna på Vrams Gunnarstorp är idag vackert homogena och ensartade i sitt uppträdande och dryga 3,5 meter höga. Detta har lett till att plantmaterialet inte bara har ett värde som historiskt autentiskt växtmaterial som är Sveriges äldsta dokumenterade buxbom och som vuxit här i mer än 350 år utan också som en planta för dagens trädgårdsodling. I det förstnämnda fallet är det en viktig planta vid olika restaureringsarbeten där man önskar använda ett så gammalt material som möjligt med svenskt ursprung och odlingserfarenhet som till exempel vid Uraniborg. För det andra så sammanfaller delvis dessa önskemål med de som finns vid användning av buxbom idag, då ett ofta enhetligt material eftersöks med ett säkert uppförande och uttalad hårdighet. Plantmaterial från Vrams Gunnarstorp utgör en klon och kan därför ges ett sortnamn så att en förväxling inte kan ske i odling. Idag finns plantmaterial tillgängligt i plantskolehandeln från Vrams dock ännu utan sortnamn.⁵

Under dryga tio år har en arbetsgrupp med bland andra Kjell Lundquist och Kenneth Lorentzon arbetat med att systematiskt byta ut växtmaterialet mot ett mera autentiskt material. Det är inte alltid som man kan hitta växter som ligger helt korrekt till tidsmässigt och med ett känt ursprung. Vi har då valt att komma så nära som möjligt för att eventuellt senare byta ut det mot ett helt tidstypiskt material allt enligt den gamla skånska devisen om att det bästa inte skall vara det godas fiende. Ett annat alternativ är att i en del fall använda sig av vildinsamlat växtmaterial från den ursprungliga naturliga växtplatsen.⁶

Uraniborg är, som bland annat Anna Jakobsson och Kjell Lundquist konstaterat i det föregående, en planterad hypotes där inget material är så starkt

fredat att det inte kan bytas ut då ett mera autentiskt material dyker upp. Detta gör det till ett i högsta grad levande forskningsarbete där redan långsamheten och tålmodet blir en dygd, något som idag annars är ovanligt. Valet föll på den buxbom av den typ som finns på Vrams Gunnarstorp. Detta gör att det endast saknas ca 50 år för att uppnå full autenticitet.

Att välja buxbom som kantväxt var ingen självklarhet då det vid denna tid kan ha funnits flera alternativ som tex brädkantning. Av vad man kan utläsa av träsnitt som finns utav trädgården så är buxbom här ett självklart val särskilt som man också tar i beaktande att Tycho Brahe befann sig i fronten på allt annat som han gjorde så är buxbom ett skäligen naturligt val.

Under år 2000 beslöts att buxbomsinfattningarna samt -stjärnan skulle bytas ut under en treårsperiod. Häckarna, som redan fanns där, var i utmärkt skick men av okänd modern holländsk plantskoletyp och vi menade att ett utbyte mot plantor från Vrams Gunnarstorp skulle bidra till projektets trovärdighet. De befintliga plantorna såldes ut till Venbor och bekostade i sin tur de nya plantorna och arbetet med etableringen.

Under de tre påföljande våren grävdes en tredjedel av buxbomen upp varje vår och jorden bearbetades med bla krossade musselskal i botten som ger en bra säkrad kalkhalt framdeles samt en förbättrad dränering. Nya plantor planterades av en så kallad p9-kvalité, vilket innebär att en ettårig rotad planta krukas upp i en fyrkantig 9 cm stor kruka och odlas en säsong i denna. Detta är då en tvåårig väletablerad krukplanta med en samlad rotklump och en höjd på ca 10–15 cm. Detta ger en liten planta med stor vitalitet och då denna typ från Vrams Gunnarstorp är bland de mest vitala, växer den också till snabbare än andra jämförbara sorter. En annan fördel är att man kan plantera dessa plantor tätare än vanligt för att få en jämnare häck från början. De vanliga stora häckplantorna som man hanterar i handeln ger den färdiga häcken ett septerat utseende under många år. 1 200 plantor sattes ut första året, alltså totalt 3 600 under dessa tre år och etableringen är utomordentlig tack vare minutiös skötsel och en noggrant förberedd växtbädd.⁷

Noter

¹ För en god orientering om buxbumens historia och användning i hortikulturen se Kjell Lundquist, "Buxus", Candice Shoemaker (utg.), *Encyclopedia of Gardens:*

History and Design (Chicago, 2001), 177–180.

² Kägelspelet är idag inte ursprungligt utan har planterats om vid flera tillfällen och har

enligt beskrivningar alltid saknat den så kallade kungskäglan, den som används till att slå ned de andra käglorna med. Den branta sluttningen är både solig och extremt torr och kan därför ha bidragit till att plantorna omkommit. Det är inte sällan att de under torra somrar antar den för buxbom så välkända orange-gul-gröna färg som lidande plantor får antingen det gäller kalla vintrar, torra somrar eller bristande näring.

⁵ *Buxus arborescens* är synonymt med det idag använda namnet *B. sempervirens*. Det Linné avsåg var den hög- och kraftigvuxna formen av buxbom som på Vrams Gunnarstorp har gett dessa magnifika häckar. Vid Linnés tid var inga andra arter eller sorter namngivna. Idag räknar man med att det är i runda tal ca 500 olika sorter namngivna.

⁶ Dagfinn Moe, *Buksbom – Buxus sempervirens- og et eksisterande renaissance – hageanlaegg på Flana Herrgård, Store Milde* (Bergen, 1991).

⁵ Plantor förökas idag exklusivt av Lindhults Plantskola i Långås utanför Falkenberg, på licens efter avtal med familjen Tornerhjelm. Varje stickling tas enbart på plantorna på Vrams Gunnarstorp, detta för att så långt det är möjligt minimera förväxlingsrisken och att bibehålla autenticiteten, utan att drabbas av de ”glidande förändringar” som man kan drabbas utav vid ett intensivt förökande då det tas stickling på stickling. Varje rotad stickling lämnar ett ekonomiskt bidrag till den kostsamma skötsel som planteringen åsamkar ägarfamiljen. Den regelbundna skötseln har sedan 1999 övertagits av Örestad Farmartjänst, Mörap.

⁶ Se Kjell Lundquist, ”Kulturväxter i Tycho Brahes trädgårdar” & Kenneth Lorentzon, ”Plantjakt”, i Johanna Erlandsson (utg.), *Tycho Brahe. Stjärnornas herre* (Landskrona, 1996), 109–146 resp. 147–170.

⁷ En mera utförlig referensförteckning finns att läsa i *Lustgården 1998*.

Kenneth Lorentzon

Författarnas adress:

Universitetsadjunkt Kjell Lundquist, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, box 58, 230 53 Alnarp, e-post: kjell.lundquist@lpal.slu.se

Landskapsarkitekt Anna Jakobsson, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, box 58, 230 53 Alnarp, e-post: Anna.Jakobsson@lpal.slu.se

Forskare Kenneth Lorentzon, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, box 58, 230 53 Alnarp, e-post: Kenneth.Lorentzon@lpal.slu.se

DAVID DUNÉR

En gråsten från Ohs och en blå safir från Ceylon

På en herrgård långt inne i Småland finns en stensamling som består av tre stora skåp fulla av stenar och mineraler från alla världens hörn, alltifrån en gråsten från Ohs till en blå safir från Ceylon. Det är ett praktiskt taget okänt och aldrig undersökt, autentiskt mineraliekabinett från 1800-talets början. Samlingen i Ohs bruk har en gång tillhört bergsrådet och brukspatronen på Ohs, Johan Lorentz Aschan (1772–1856), som i det lilla brukssamhället vid sjön Rusken utvann järn ur sjömalm och lät tillverka en del gjutjärnsprodukter. Det finns också en tradition som säger att stensamlingen har anknytning till Jöns Jacob Berzelius, den kände kemisten som bl.a. införde de moderna bokstavsbeteckningarna inom kemin, såsom att H står för väte och O för syre och så vidare. Men hur har stensamlingen hamnat i Ohs och finns det någon rimlighet i antagandet att Berzelius är inblandad?

En gåva från Berzelius?

Till att börja med måste vi ta reda på vad traditionen säger. I stensamlingen finner man ett brev inkastat i en låda bland stenar och prover. Det är ett brev avsänt vintern 1934 från bibliotekarien Arne Holmberg vid Kungliga Vetenskapsakademien till dåvarande bruksägaren Erik Berglund (1884–1950).¹ Assistenten vid Naturhistoriska riksmuseets mineralogiska avdelning, Dr Nils Zenzén (1883–1959), hade via hörsägen fått vetskap om att det i Ohs skulle finnas ett slags "byrålådor" med mineraler och bestick efter bergsrådet Aschan och Berzelius. De frågade om det också fanns handskrivna anteckningar av Berzelius eller andra handlingar rörande hans liv och forskning. Vad hade de hört? I en minnesteckning från 1935 över Bröt-Anund på Ohs, det vill säga över brukspatron Nils Nilsson Aschan (1802–1888), står det att samlingen "har tillhört ingen mindre än den frejdade vetenskapsmannen Johan Jacob Berzelius".² Berzelius skulle sedan skänkt den till Johan Lorentz Aschan och via sonen Nils Nilsson Aschan skulle den ha hamnat på Ohs herrgård. Genom den Berglundska släkten finns det en liknande muntlig tradi-

tion, såsom den siste enskilde bruksägaren Stig Berglund (1916–1995) formulerar det i ett brev skulle det ”ha varit en lärjunge till Berzelius, som på Aschans uppdrag ställt i ordning mineralsamlingen”.³ Slutligen står det i en bok om den Aschanska släkten att bergsrådet hade ett levande intresse för geologi. Hans stensamling som ännu finns på Ohs bruk vittnar om detta, och det antas, att den skulle ha tillkommit tack vare Berzelius.⁴

Det första man tänker på när man tar del av dessa uppgifter, är hur Berzelius och Aschan kunde känna varandra. Det visar sig nämligen vid en närmare granskning att de var mycket goda vänner och förde en tidvis intensiv brevväxling. Närmare 80 brev från åren 1832–1846 finns bevarade dem emellan på Kungliga Vetenskapsakademien. Aschan var medicinare i grunden, hade studerat i Uppsala och disputerat i botanik 1793.⁵ Fyra år senare disputerade han även i medicin för Johan Gustaf Acrel (1741–1801) med en avhandling om inflammationer i levern, *De hepatitis ejusque per ptyalismum curatione*. Det var som brunnsläkare vid Loka hälsobrunn hans vänskap och samarbete med Berzelius inleddes. År 1800 hjälpte Berzelius honom med att analysera några vatten- och gyttejprover från Loka.⁶ Genom Aschans giftermål med Katarina Nilsson (1782–1849), dotter till den förmögne bergsbruksidkaren Nils Nilsson i Grythytted i Närke, blev han en rik man och kunde inte bara inköpa Lessebo bruk 1802 utan också understödja sin vän Berzelius med lån vid ekonomiska bekymmer.⁷ Ännu idag finns det ett ”Stipendium Berzelianum” till kemister som grundar sig på pengar efter Johan Lorentz Aschan.

Det var på Berzelius inrådan som Aschan 1826 inledde försök med att utvinna koppar ur kopparkis ur Kleva gruva i Alseda socken i Småland. Men resultatet blev inte det förväntade. Han undrade vad det var för fel och skickade prover till Berzelius för kemisk analys. Berzelius kom fram till att kopparen var förorenad av nickel och tillsammans med några kollegor utarbetade han en metod för att tillgodogöra sig nickeln istället.⁸ Det kom att dröja många år innan nickelproduktionen blev lönande. Berzelius fick också möjlighet att besöka Kleva på en genomresa 1840.⁹ Många brev dem emellan handlar om denna gruva och om de där förekommande fynden av koppar och nickel. Aschan berättar för Berzelius att han hade rest till Ohs på våren 1841 för att övertala sin son att hjälpa honom med nickelutvinningen: ”Nils-son åtogo sig Klefva bekymmråd”.¹⁰ En kort tid därefter skickar han till Berzelius prover innehållande ”Nickel från min äldste son – den är utdragen på våta vägen, ej Ren”.¹¹ Berzelius svarade och erkände att han inte kunde göra

någon bestämd analys: "Glaset var vid ankomsten söndersplittradt och innehålllet kringströdt. Det synes mig hafva varit oren nickeloxid."¹²

I bruksarkivet i Ohs förvaras ytterligare några handlingar från 1853 angående Kleva nickelgruva. Dessutom finns där ett antal böcker av Berzelius, såsom *Afhandlingar i fysik, kemi och mineralogi* (1806–1810), *Föreläsningar i djurkemien* (1808), *Årsberättelser om vetenskapernas framsteg* (1822), *Lärbok i kemien* (1822–1828) och *Årsberättelse om framstegen i fysik och kemi* (1832–1834) med både Johan Lorentz och Nils Nilsson Aschans namnteckningar. Vidare finns där årsberättelser och handlingar utgivna av Kungliga Vetenskapsakademien, i vilken Johan Lorentz blev ledamot 1853.

I breven mellan Aschan och Berzelius utväxlas tankar i kemi och järnhantering. Aschan rapporterar om sädesproduktionen på Ohs, om pappers-tillverkningen på Lessebo bruk och berättar om epidemier som härjar i trakten. Men deras utbyte var inte bara på ett professionellt plan. De skrev och berättade om sin personliga hälsa och diskuterade nykterheten och rusdryckernas skadliga inverkan. Båda var starkt engagerade i nykterhetsfrågan. Berzelius var vice ordförande i Svenska nykterhetssällskapet och Aschan predikade nykterhetens lov hemma i Lessebo. Personliga tankar om prästerskapet förekom också. Aschan var ingen större beundrare av präster. Till Berzelius skriver han angående biskop Esaias Tegnér och det om andra sorters stenar än de som finns i Ohs: "Vår vän Esaias blir nog snart frisk, så fort han hinner kräkas upp sina poetiska gallstenar."¹³

Om svalors vinterläge i vatten

Nils Nilsson Aschan hade, till skillnad från sin far, inte samma expansiva vetenskapliga framåtanda. Visserligen var han utbildad i bergsbruk och erhållit en bergsexamen 1824.¹⁴ Som ledamot i Kungliga Lantbruksakademien hade han också vissa framgångar i att bryta ny odlingsmark, torrlägga mossar, bygga vägar och uppresat stenmurar på sina bruksägor. Som näringsidkare hade han valspråket: "Den är en mensklighetens välgörare, som kommer två strån att växa, der förut blott växte ett."¹⁵ Johan Lorentz Aschan ryckte verkligen upp järnbruket ur sin slummer under sin tid. Men sonen lyckades aldrig riktigt ställa om bruket inför den kommande industriella revolutionen mot slutet av 1800-talet. Snarare än att prisa industrialismens förträfflighet omhuldade han många idéer som gick i motvals med den moderna tiden. Till exempel hade denne patriarkaliske brukspatron sin egen tideräkning vid sitt bruk i Ohs.

När den svenska normaltiden skulle införas 1878, framtvingat av järnvägarnas utbredning, så vägrade han gå med på dessa nymodigheter och höll kvar vid den gamla tideräkningen. Den fungerade ju utmärkt så länge man höll sig inom brukets ägor – och det skulle bruksarbetarna göra. Klockorna i Ohs gick därför en halvtimme före den ordinarie rikstiden. ”Ohsatiden” tickade på ända till 1940-talet, då den moderna tidsordningen kom ikapp. Detta var Aschans revolt mot den moderna tiden.

Hans ”främsta” forskarinsats i de vetenskapliga hävderna, och det med en linneansk anknytning, var annars ett brev infört i Vetenskapsakademiens handlingar. År 1849 läste Nils Nilsson Aschan en notis i Kungliga Vetenskapsakademiens översikt.¹⁶ Den tog upp frågan om vart svalorna (*Hirundo*, L. [*Hirundinidae*]) tar vägen under hösten. Övervintrade de måhända nedfrusna bland gytta och sjögräs på botten av grunda insjöar? Församlingen av Sveriges främsta vetenskapsmän var kritiska. De ansåg att detta vara lika omöjligt som att bygga en evighetsmaskin och att det var en lika orimlig saga som andra myter om havsormar och sjöodjur. Men man ville i alla fall pröva frågan vetenskapligt och efterlyste uppgifter kring svalornas vinterdvala. Aschan svarade på denna uppmaning. I december skickade han in en berättelse som han ansåg vara ett bevis för att svalorna övervintrade under isen. Som ställföreträdande brukspatron på Lessebo för sin sjuklige far hade han fått höra en historia av en arbetare vid bruket. Denne Christian Åberg berättade, att han för några år sedan hade dragit isnot på sjön Yen. I noten fann han bland fisk och dyjord två nedfrusna svalor. Han tog hem svalorna, lade dem i fönstret och lät tina upp dem i den varma stugan. Efter en stund kvicknade plötsligt den ena svalan till och började flaxa runt i rummet, för att sedan falla ned död på golvet.

Aschans brev kom att publiceras i *Öfversigt af Kongl. Vetenskapsakademiens förhandlingar* för år 1850 under rubriken ”Om svalans hibernation”.¹⁷ Sveriges vid den tiden främste ornitolog, Carl Jacob Sundevall, ställde sig skeptisk till uppgifterna. Han tvivlade inte på uppgiftslämnarens hederlighet, men ansåg att händelsen låg alltför långt bak i tiden. Visserligen kunde det ske underverk i naturen, men aldrig sker det enastående fenomen som strider mot naturlagarna. Sundevall var övertygad om att svalorna flyttar till Afrika på hösten. Fast kanske finns det en liten, liten möjlighet att några få individer övervintrar i vattnet? För att få svar på den frågan utlyste Vetenskapsakademien en prissumma åt dem som kunde skicka in bindande bevis för eller mot svalornas vinterdvala på sjöbotten. Lundazoologen Sven

Nilsson nämner denna fråga i samband med ladusvalan (*Hirundo rustica*, L.) i sin *Skandinavisk fauna* (3:e uppl., 1858) och säger kort och gott: ”Jag känner ingen fulare orimligare dikt”.¹⁸ Senare kom Sundevall fram till att de nedfrusna svalorna som hittades om vintern antagligen kunde vara av en helt annan art, nämligen strömstaren (*Cinclus aquaticus*, Bechst. [*Cinclus cinclus*]).¹⁹ Om Aschan kvarhöll vid sin ståndpunkt framgår inte, men han var i gott sällskap. Självaste Carl von Linné trodde livet ut att svalorna sov på sjöarnas botten om vintern.²⁰

Spillror av en äldre samling

Nu gäller frågan om stensamlingen hade byggts upp av Johan Lorentz Aschan själv eller om Berzelius i själva verket på något sätt var inblandad i det hela. Att Aschan var intresserad av mineralogi står helt klart. För sina patriotiska förtjänster erhöll han bergsrådstiteln 1814. Även om detta inte behöver betyda några djupare kunskaper i ämnet, så var han i vart fall en framgångsrik järnbrukspatron och gruvägare. Men kanske skulle man kunna anta att en samlare som med stor möda och med personligt intresse bygger upp en stensamling under lång tid också skulle noggrant anteckna båda plats och datum för sina fynd. Så är det inte med samlingen i Ohs. Stenarna ligger visserligen i små pappplådor och till varje objekt tillhör en handskriven lapp med några få ord om vad det är för någon sorts sten. Men nästan alla lappar saknar uppgifter om datering och exakt fyndort.

Om det nu är så att samlingen har en koppling till Berzelius, hur kunde denne framstående vetenskapsman missa så grundläggande uppgifter i en samling? Berzelius hade till en början inget större intresse för mineralogi. Han ansåg sig vara kemist. Men på 1810-talet ändrade han inställning. En engelsk läkare, William MacMichael (1784–1839), arbetade vid Berzelius laboratorium vintern 1813–1814.²¹ Han var djupt intresserad av mineralogi och lyckades under sin vistelse i Sverige förvärva en mycket stor samling mineraler som hade tillhört Berzelius lärare, den nyligen avlidne kemisten Anders Gustaf Ekeberg.²² När det sedan blev dags att bege sig tillbaka till England blev det för honom omöjligt att ta med sig allt. En stor del lämnade han kvar som gåva till Berzelius. Oordningen i samlingen uppväckte Berzelius systematiska intresse. Hur ska stenriket indelas och samlingen bäst ordnas, frågade han sig. Lösningen blev att skapa ett helt nytt kemiskt mineralsystem och redan 1814 gav han ut en skrift om grunderna för ett sådant vetenskapligt system.²³

Berzelius fick många tillfällen att insamla mineraler i sitt arbete som kemist. Han var bekant med flera brukspatroner i Bergslagen och tog ofta med sina medarbetare dit. Åtskilliga sommarmånader under 1810-talet tillbringade han i Falun där han samlade stenar. Till vännen major Gustaf Brandel (1776–1820) skrev han 1814: ”Jag hemkommer med så mycket stenar, som kunde förslå at stenlägga hela Ladugårdslandstorget [det vill säga Östermalmstorg i Stockholm] med.”²⁴ Kanske hamnade några av dessa stenar i Ohs. Samlingen utgörs troligen av dubletter och överblivet material från främst MacMichaels förvärv, men det är kanske inte heller osannolikt att en del är insamlat av Berzelius själv. Vanligt var också att samlingar byggdes upp med hjälp av inköp av bergartsstuffer från utlandet, t.ex. från olika firmor i Tyskland. En noggrannare undersökning av samlingen skulle kunna utröna ifall den verkligen är ordnad efter Berzelius system och vilken nomenklatur som har använts. Ett första intryck ger att den inte har en given ordning eller nomenklatur.

Järntackor från Ohs och en elastisk sandsten från Brasilien

Samlingen i Ohs består av tre skåp med sammanlagt 60 lådor, vart och ett innehållande tiotals papplådor fulla av tusentals stenar och mineraler, malmprover och metaller, både ädelstenar och gråstenar, koboltmalm, uranit och musselfossil. Där finns farliga ting som asbest och annat som egentligen inte hör hemma i en mineralsamling, såsom en flintkniv från stenåldern, Nils Nilssons gamla isyxa och gulnade kvitton som en dag i slutet av 1800-talet förstrött slängts in i en låda och glömts bort.

Största delen av samlingen utgörs av malmer, mineraler och prover från Sverige, i synnerhet från Bergslagen, från Falun i Dalarna, Långbanshyttan i Värmland, Grythyttan, Lerbäcksbjergslag (1796) och tackjärn från Älvhyttan (1814) i Närke. Men man finner också fynd från andra delar av landet, såsom järnprover i små glaskolvar från Uppsala (1822), fynd från Ignaberga kalkgruva (1852) och bärnsten från Skåne och små runda kulor från Finspång (1808). Småland finns också representerat, däribland prover från Taberg och sjömalmer från Län vid Lessebo. En del material har direkt anknytning till verksamheten vid Kleva nickelgruva. I ett kuvert med Johan Lorentz Aschans sigill från 1843 ligger prover innehållande nickel. I andra lådor ligger ytterligare nickelprover från Kleva daterade 1850, 1851 och 1855. Även Ohs är med på ett hörn. Vid en sprängning av en gråsten 1822 upptäckte man där

inuti en märklig liten sten värd att bevara. Bland järntackor från Ryssland (1821) och Bäckefors i Dalsland har en tacka från järnbruket i Ohs hamnat.

Från våra grannländer finner man ett s.k. ”kattöga” från Island, titan från Norge, bergarter från Färöarna och en porslinskärva belagd med platina av professor Gottfried Becker (1767–1845) i Köpenhamn. Utifrån Europa kommer stenar från Skottland, England och Italien, vackra mineraler från Madrid och Paris, kristalliserad volfram från Böhmen och ett inte ringa antal bergarter från Tyskland. Från främmande kontinenter finner vi bl.a. en vacker blå, genomskinlig sten och en zirkonartad granat från Grönland, kopparhaltig lera och gedigen koppar från Sibirien samt ett fynd från Jekaterinburg i Uralbergen. Även ett mineral, benämnt kort och gott som ”röd topas”, har sitt ursprung i Sibirien. Topaser intresserade för övrigt Berzelius. 1814 gjorde han kemiska analyser av topaser och om dem yttrade han besvärat: ”Topazerna äro svåra barn at döpa.”²⁵

I samlingen finns också stenar med fyndorter på varmare breddgrader, däribland enstaka fynd från Kina, Ceylon och Ostindien. Särskilt en sten drar till sig uppmärksamheten. Det är en ”elastisk sandsten” från Brasilien. På lappen under stenen står det namnet ”Thunberg”. Det bör vara inte mindre än den kände linnélärjungen och professorn i medicin och botanik i Uppsala, Carl Peter Thunberg (1743–1828). Kanske var stenen en gåva från Thunberg? Visserligen hade han aldrig varit i Brasilien, men han var en storsamlare av naturalier, av pressade växter och uppstoppade djur. Från sin långa resa till Sydafrika och Japan hemförde han mängder av växter och djur. Kanske är rent av Ohssamlingens förstenade teakträ från Ostindien och den blå safiren från Ceylon från denna resa. Den 7 december 1777 reste Thunberg från Colombo till det ädelstensrika Mature (Matara) där stenarna eftersöktes i dalar eller vid foten av berg i en blandning av jord och lera. Särskilt öns stenar fångade hans intresse och snart lärde han sig att förhandla fram bättre priser: ”Jag tillhandlade mig utaf Morerne de befintelige forterne, icke allenast slipade, utan äfven rå, för at förvaras ibland andre Samlingar af Mineralier. I början måste jag betala dem ansenligen dyrt, i synnerhet som jag då gjorde urval, men sedan fan jag, at igenom slumpning kunde de erhållas mycket lindrigare.”²⁶ Tillsammans med många andra stenar införskaffade han en mängd blå safirer och skrev ned deras mallabariska namn ”nilem” och singalesiska ”nile” i sin rese-dagbok. Som andra stenar är de blå safirerna mer eller mindre mogna, d.v.s. höglå. De kan vara så bleka att de ser vattniga ut, men han såg också en som var ljusblå i ena änden och mörkblå i den andra. Därtill lyckades han komma

Aschans stensamling på herrgården i Ohs bruk. Foto: författaren.

över en blå safir i storleken av en hasselnöt. Thunberg hade en gång varit Aschans lärare. Det var för honom Aschan disputerade i botanik med en avhandling om lönnträdet, *De acere* (1793). Själv benämnde han sig i ett brev året innan Thunbergs bortgång som dennes "Lydige lärjunge J. L. Aschan".²⁷

Bergsbestick i ett grönt fodral

På ett av skåpen står en apotekslåda med gamla förtorkade och söndervittrade mediciner, bland annat från Värnamo och en viss Dr Danielsson 1842. En besökare fann i lådan 1935 "Esmetia Stomachalis (magdroppar), krossade spanska flugor, 'kräkrotpulver för äldre personer', ympvax och litet av varje."²⁸ Det har antagits att det skulle vara bergsrådets eget apotek. Han var ju utbildad läkare. Men det ligger närmare till hands att anta att det i själva verket är Nils Nilsson Aschans husapotek. Medicinerna kom ju från Värnamo. På ett annat skåp står en kopia av en forntida lerkruka som hade hittats på Ohs bruks ägor. Originalen finns numera på Historiska museet i Stockholm.²⁹ Ett annat föremål, mer av det paleontologiska slaget, är det förstenade älghorn som hade grävts upp ur Björnshults mosse från 11 kvarters djup 1827.

Bland de allra intressantaste föremålen hör ett grönt läderfodral med nästan en komplett instrumentsamling för kemiska analyser och insamlande av mineraler. Till mineralogens utrustning hör lupp, våg, fickkniv, tång, fil, såg, hammare, degel och blåsrör. Där finns sylar, glaskolvar, cylindriska mässingsbehållare, pappersstumpar (med årtalet 1814), kol i tennfodral och glasflaskor med kemikalier, bland annat fosforsalt. En liknande samling med så kallade bergsbestick finns på Trolle-Ljungby slott i Skåne som en gång hade tillhört Berzelius elev Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister.³⁰ Dessa instrument tillverkades av Vetenskapsakademiens instrumentmakare, men var också inköpta utomlands.

Instrumentsamlingen i Ohs har använts vid analyser av mineraler och bergarter. Först kunde man med hjälp av luppen bestämma synliga egenskaper såsom färg och form. Smaksinnet och känslan gav en uppfattning om hårdhet och smak. Med hammare och filar kunde provet bearbetas och med hjälp av balansvågen kunde vikten bestämmas. Slutligen kunde man använda sig av blåsröret. Då kunde man ta reda på vilka beståndsdelar ett prov innehöll genom att med kraftiga blåsningar genom röret förändra lågan som provet utsattes för. Berzelius betonade just blåsrörets betydelse, utvecklade blåsrörstekniken och skrev därtill en lärobok i ämnet.³¹ Men till en fullständig mineralogisk utrustning hörde inte bara verktyg utan också kemikalier. Fosforsaltet, t.ex., kunde komma till användning vid kemiska analyser.

En slutsats

Från vilken tid är samlingen och när kom den till Ohs? Det står helt klart att mineralerna är insamlande under en relativt lång tid. Det äldsta daterade fyndet är från 1796 och det yngsta är från 1855. Flera daterade fynd är från tiden 1808–1809 och 1814. Bortsett från några ytterst få tillägg av Aschan, är samlingen sammanställd av någon annan och det under en kort period, troligen tidigast 1814 eller åren strax därefter. Första Ohsfyndet tillkommer 1822. Eftersom Johan Lorentz Aschan inköpte Ohs bruk 1819, så kan samlingen inte gärna ha kommit till Ohs före detta år. Det senaste daterade fyndet är från 1855. Året därefter dog bergsrådet i Lessebo. I Ohs levde ännu Nils Nilsson Aschan som hade tagit över bruket efter sin far 1830. Men säkerligen hade han inte haft något med samlingens tillkomst att göra.

En möjlig lösning på gåtan om stensamlingens ursprung kan vara denna: grundstommen i Ohssamlingen utgörs resterna av Ekebergs samling. När han

dog 1813 köpte MacMichael den, sorterade ut det han ville ha och gav resten till Berzelius. Han i sin tur använde samlingen för att utveckla sitt kemiska mineralsystem. När han var färdig med detta skänkte han samlingen till bergsrådet Aschan. Gåvan levererades till Ohs någon gång mellan åren 1819 och 1822 då denne befann sig på bruket. Sedan har den fått stå kvar där. Ingen har väl orkat flytta på den. Nu får man hoppas att denna unika samling bevaras med största varsamhet inför framtiden, intakt med sitt nära 200-åriga damm och sina miljonåriga stenar.

Noter

Ett stort tack till Karin Berglund, Ohs, som haft vänligheten att upplåta Aschans stensamling för min nyfikenhet, och till Lars-Erik Gof, Ohs, som hjälpt mig leta mig fram i det labyrintiska, okatalogiserade bruksarkivet.

¹ Ohs bruks herrgård: Arne Holmberg till Erik Berglund, Stockholm 14/12 1934.

² Kåve, "En Bröt-Anund" på bruket i Ohs", *Värnamo Nyheter*, 30/11 1935.

³ Ohs bruks arkiv: Stig Berglund till Nils Lindhagen, Ohs 15/6 1982.

⁴ Anne Riffjerg Lindhagen, *Aschan. En släkthistoria. En skildring av släkten Aschan under 300 år* (Ängelholm, 1995), 24; Se även Nils Aschan, *Släktminnen från småländska bruk och herrgårdar* (Stockholm, 1941), 16.

⁵ Bengt Gustaf Bredberg, "Johan Lorentz Aschan. Bergsråd, bruksegare", i *Lefnadsteckningar öfver Kongl. Svenska Vetenskaps Akademiens efter år 1854 aflidna ledamöter*, bd I, hft 1, (Stockholm, 1869), 59–69; Otto Bergström, *Släkten Aschan. Genealogiska anteckningar* (Stockholm, 1885), 15–18; Sv. Odén, "Aschan, Johan Lorentz", i *SBL* II, (Stockholm, 1920), 327–330.

⁶ Jöns Jacob Berzelius, *Själfbiografiska anteckningar*, Henrik Gustaf Söderbaum

(utg.), (Stockholm, 1901), 26.

⁷ Berzelius 1901, 34, 125.

⁸ "Om nickeltillverkning, och tillgodogörande af nickelhaltig magnetkis från svenska grufvor", i Bengt Gustaf Bredberg, *Metallurgiska anteckningar*, hft 6, (Stockholm, 1868), 7–11.

⁹ Berzelius 1901, 112.

¹⁰ KVA, Stockholm: Ms Brev till Berzelius A., [II:39], Aschan till Berzelius, Lessebo 21/3 1841.

¹¹ *Ibid.*, Aschan till Berzelius, Lessebo 28/3 1841.

¹² KVA, Stockholm: Ms Brev från Berzelius A–Bq.; Jac. Berzelius till Bergsrådet J. L. Aschan. [I:17], Berzelius till Aschan, Stockholm 2/4 1841.

¹³ Cit. ur Johan Alfred Göth, *Bergsrådet på Lessebo och hans underhävande* (Stockholm, 1925), 54.

¹⁴ Johan Axel Almquist, *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637–1857. Administrativa och biografiska anteckningar* (Stockholm, 1909), 165.

¹⁵ Lindhagen 1995, 31.

¹⁶ Carl Jacob Sundevall, "Svalornas hibernation", i *Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1849, (Stockholm,

1850), 181–185.

¹⁷ Carl Jacob Sundevall, "Om svalans hibernation", i *Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1850, (Stockholm, 1851), 7.

¹⁸ Sven Nilsson, *Skandinavisk fauna. En handbok för jägare och zoologer* 2. *Foglarna* (3:e uppl, Lund, 1858), 1: 257.

¹⁹ Carl Jacob Sundevall, *Die Thierarten des Aristoteles von den Klassen der Säugethiere, Vögel, Reptilien und Insekten* (Stockholm, 1863), 123.

²⁰ Carl von Linné, *Migrationes avium*, resp. Carl Danielsson Ekmarck, (Upsaliae, 1757), 35; Sten Lindroth, "Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden", *Lychnos* 1957–1958, 187 f.

²¹ Henrik Gustaf Söderbaum, *Jac. Berzelius. Levnadsteckning* 1 (Stockholm, 1931), 491–493, 516; Hans Krook, *Jacob Berzelius* (Stockholm, 1979), 75.

²² Berzelius till Johan Gottlieb Gahn, Stockholm 28/2 1814, i Henrik Gustaf Söderbaum (utg.), *Jöns Jacob Berzelius, Jac. Berzelius brev. Brevväxling mellan Berzelius och Johan Gottlieb Gahn* 4:2 (Uppsala, 1922), 97 f.; Ekeberg upptäckte bl.a. grundämnet tantal och introducerade de svenska namnen, syre, väte och kväve. Se Anders Lundgren, *Anders Gustaf Ekeberg, the Antiphlogistic Chemistry and the Swedish Scene, Berzelius Society Serie no 5*, (Stockholm,

1997), 3, 6.

²³ Jöns Jacob Berzelius, *Försök, att, genom användandet af den elektrokemiska teorien och de kemiska proportionerna, grundlägga ett rent vetenskapligt system för mineralogien* (Stockholm, 1814).

²⁴ Berzelius till Gustaf Brandel, 8/9 1814. Cit. ur Jan Trofast, *Excellensen och Berzelius. Hans Gabriel Trolle-Wachtmeisters kemiska verksamhet* (Stockholm, 1988), 96.

²⁵ Berzelius till Gahn, Stockholm 10/11 1814, i Berzelius 1922, 111.

²⁶ Carl Peter Thunberg, *Resa uti Europa, Africa, Asia, förattad åren 1770–1779. Fjärde delen, innehållande resan uti kejsaredömet Japan, på Java och Ceilon samt hemresan* (Uppsala, 1793), 221f, se även 224, 229, 237.

²⁷ UUB: J. L. Aschan till C. P. Thunberg, Lessebo bruk 28/3 1827. Det finns även ett tidigare brev från Aschan till Thunberg, Hellefors 14/6 1797.

²⁸ Kåve 1935.

²⁹ Ohs bruks arkiv: Erik Berglund till Riksanstikvarien, Ohs 18/11 1923.

³⁰ Trofast 1988, 143, 152f.

³¹ Jöns Jacob Berzelius, *Om blåsrörets användande i kemien och mineralogien* (Stockholm, 1820); Carl Gustaf Bernhard, *Berzelius. Europaresenären – bland forskare, prostar och poeter* (Höganäs, 1993), 32.

Summary:

A Granite from Ohs and a Blue Sapphire from Ceylon by David Dunér

In a manor-house in Ohs bruk, Småland, Sweden, there is an unknown and authentic stone collection consisting of stones and minerals from all over the world, from a granite from Ohs to a sapphire from Ceylon. The collection once belonged to the mining councillor and foundry proprietor Johan Lorentz Aschan (1772–1856). Legend has it that it has a connection to the Swedish chemist Jöns Jacob Berzelius (1779–1848). But how has it turned

up in Ohs and is it possible that Berzelius is the donor? Aschan and Berzelius were very close friends and had a lively correspondence. Berzelius helped Aschan with chemical examinations and they collaborated in extracting nickel from Kleve mine in Småland. Johan Lorentz Aschan's son, Nils Nilsson Aschan (1802–1888), was less interested in the progressive science. He had his own measurement of time in Ohs and believed that the swallows (*Hirundinidae*) hibernate under the ice of lakes.

The collection consists of three cabinets full with thousands of stones, minerals, ore-samples, metals, precious stones, granites, cobalt-ores, asbestos, uranides and mussel-fossils. There are also other odd specimens. Maybe are some of the samples from the Linnean Carl Peter Thunberg's (1743–1828) journey to East India and Ceylon. One of the most interesting objects is an almost complete collection of tools for chemical analysis and mineral survey. A possible answer to the riddle concerning the origin of the collection could be this: the main part consists of remains from the collection of the Swedish chemist Anders Gustaf Ekeberg (1767–1813). When he died an English doctor who assisted Berzelius in his laboratory, William MacMichael (1784–1839), bought it. He kept what he needed and gave the rest to Berzelius. He in his turn used the collection to develop his chemical mineral system. When he had finished this, he gave it to Aschan. The gift was delivered to Ohs some time between 1819 and 1822.

Författarens adress:

Doktorand, Fil. mag. David Dunér, Avdelningen för idé- och lärdomshistoria, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, Biskopsgatan 7, 223 59 Lund, e-post: David.Duner@kult.lu.se

Smärre meddelanden

Klåfingrigt. Wilfred Blunts Linnébiografi *The Compleat naturalist* kom ut i svensk översättning 1983 (Trevi) och har länge varit svår att få tag på. Att den ges ut på nytt (Bonniers) är välkommet eftersom det är en läsvärd bok och den bästa i sitt slag. Men man kan ändå ha invändningar. Inte att William T. Stearn har skrivit ett förord, det kanske sista som flöt från hans penna, inte heller att bibliografin är uppdaterad och att man alltså bemödat sig att aktualisera boken. Men av någon anledning har illustreringen ändrats, så att pagineringen inte stämmer med den gamla upplagan vilket krånglar till i onödan för den som vill följa upp referenser. Vidare har man tagit bort goda illustrationer och ersatt med mer tvivelaktiga, till exempel tillför inte de dubbelsidiga disiga landskapsfotona mycket. Formgivningen och de bruntonade bilderna försämrar också intrycket. Denna klåfingrighet är obegriplig och den gamla upplagan är alltså fortfarande att föredra.

Nemesis divina har getts ut flera gånger på svenska, numera också på andra språk, på tyska, franska, holländska. Man kan lugnt tala om *Nemesis divina* som en av Linnés viktigaste och mest uppmärksammade skrifter – trots att Linné egentligen försett den med utgivningsförbud. FJ Petry, professor emeritus i filosofi vid Erasmusuniversitetet i Rotterdam, står bakom den engelska utgåvan som nu föreligger (Kluwer Academic Publisher 2002). Det är inte för mycket sagt att hans edition slår alla tidigare, vilket är desto mer anmärkningsvärt eftersom Petry tidigare inte dokumenterat sig i Linnéforskningen (dock med den holländska utgåvan). Texten är granskad mot originalet, översättningen är omsorgsfull, dispositionen i grunden ändrad, inledning och kommentarer utförligare än i någon annan edition, inklusive Fredbärjs och Malmeströms från 1968, annars mönstret för alla andra senare utgåvor. Den engelska versionens omfång är åtminstone det dubbla mot den svenska standardutgåvans. Inledningen är på ca 80 sidor och kommentarer och appendices täcker 250 sidor. Utförligheten i noterna betyder att Petry ibland gått ner på kyrkboksnivå för att belägga sina personer. Ibland kunde man visserligen önska en mer genomskinlig notteknik men inget tvivel råder om att precisionen är mycket god. Den svenska forskningen ägnad Linnés text är helt inkorporerad, de bredare historiska sammanhangen behandlas också med utmärkt kunskap. Det finns också mycket nytt i denna utgåva, både andra

betoningar och nytolkningar. Malmeströms fokusering av stoicismens roll är nedtonad medan den protestantiska vardagsvaran i stället hålls fram; man kan förstås diskutera om Petry har gått för långt i harmonisering. Framför allt är det en nystruktur som Petry lanserar. Som bekant saknade det 1845 funna manuskriptet någon egentlig ordning, den sena inbindningens arkföljd äger ingen giltighet. Tidigare utgåvor har normalt bara delat upp manus i en allmän del och en del med biografiska ”fall” återgivna i bokstavsordning. Det är knappast troligt att Linné skulle ha tänkt sig ett så enkelt arrangemang. Petry utgår i stället från Linnés förstudier (nu i Linnean Society) som visar arbetsgången och de olika karaktäristiska Linné lagt till människans klassificering i *Systema naturae* (1766). Resultatet har blivit en disposition som börjar med mer introducerande texter, därefter ett avsnitt om människan, vem hon är i sig, vidare ett avsnitt om människan och samhället och till sist ett om människan och Gud. Uppläggningsen skapar onekligen en annan dynamik, men man kan invända att de två sista avsnitten blir svåröverskådligt långa och att fördelningen inom avsnitten ibland drivs för långt. Inget tvivel ska ändå råda om att professor Petrys edition av *Nemesis divina* måste anses som ett av de allra viktigaste bidragen under senare år till den seriösa Linnéforskningen. En svensk kan sakna Linnés egna ord och vändningar, men den nya utgåvan öppnar för en internationell förståelse av denna säregna samling av teologiskt grubbel och hämndlystet skvaller.

Grattis! Linnésamfundet Polcirkeln firade tjugoförårsjubileum i Kvikkjokk i slutet på juli 2002 med ett fullmatat program. Vi gratulerar. Det imponerar att man lyckas hålla igång, trots stora avstånd och konkurrens. Det förtjänar att nämnas att utöver detta sällskap även Sällskapets Linnés vänner i Uppsala och Stenbrohults hembygdsförening har samma syfte. Och så förstås Svenska Linnésällskapet som bildat 1917 är det äldsta svenska sällskapet ägnat en enskild kulturpersonlighet.

Tédrycken. Svenska Linnésällskapet avser utge en serie Linnéavhandlingar i nytryck. Det betyder ett urval ur annars svåråtkomliga och mestadels latinska texter översatta till svenska och försedda med kommentarer och illustrationer. Nummer ett är *Potus Theae* (1765) som publicerades i *SLÅ* 1939 översatt av Gustaf Drake. Valet av avhandling är föranledd av Linnémuseets utställning sommaren 2002 om Linné och tébusken. Priset för dessa småskrifter är måttligt. De rekvireras lättast från muséet (adress längst bak i årsskriften).

Det grönskande Hammarby. Genomgång av växtbeståndet på Linnés Hammarby har gjorts av FD Mariette Manktelow under rubriken "Ett blommande kulturarv" (*Svensk Botanisk Tidskrift* 2001:5. Hammarby och bygden runtomkring, Linnés köp och utnyttjande av sin lantgård, dess senare öden ges en detaljrik framställning, uppdaterad utifrån tidigare framställningar av Thore Fries, Tycho Tullberg och Rutger Sernander. Nästan femtio växter från Linnés egna odlingar finns kvar idag. Det är verkligen ett Linnéminne att vårda konkluderar Manktelow, som låter skriften mynna ut i en bevarandelista. Dokumentation är omfattande och framställningen välillustrerad.

Fem poäng Linnékunskap. Den första akademiska kursen om Linné avhölls vid Uppsala universitet i juni–juli 2002, värderad till fem poäng. I Sverige skulle en liknande kurs bara kunna gälla Strindberg eller Bergman på engelska. Ansvariga var Åsa Karlsson, Hanna Hodacs och Mariette Manktelow. Gensvaret var mycket gott, föreläsningar, exkursioner inläsning och skriftliga uppgifter ingick och ett femtital genomförde. Fortsättning har följt sommaren 2003 med ett stort antal lärare och elever, nu med Mariette Manktelow som ensam ledare. Initiativet och utfallet är mycket glädjande.

Konst och arkitektur. "The Linnaeum, architectural projects inspired by Carl von Linné visades på Museum Gustavianum sommaren 2002. Tre-fyra årsstudenter på KTH genomförde projektet Linnaeum, en byggnad vars syfte var att "celebrate or criticize the ideas and figures of Linnaeus." Resultatet blev elva förslag. Kursansvarige Tim Anstey skriver "Like the classes in the *Systema naturae* the thematic "categories" that locate the projects are both natural and arbitrary. They relate strongly to issues discovered in the study of Linnaeus' life and idea: the theme of *landscape*, which resonates through his writing; that of *experience*, which lies at the base of his scientific method; of *place*, which can be related to his twin obsessions with taxonomy and cultural identity, and with *system* – the placing of everything within the architecture of his *Systema naturae*." – *Hommage à Linné* heter en utställning på Bror Hjorts Hus i Uppsala där man exponerade Beslers *Hortus Eystettensis*, Thorntons *Temple of Flora*, Axel och Therese Eklbloms illustrationer till professor bergianus Wittrock, några moderna konstverk, bland andra Bodil Gellermarks "Lisa Stinas kjol" med växande blickande krasse, en syftning på hennes uppsats i Vetenskapsakademiens Handlingar 1762. Som sig bör visades inget ur Linnés skrifter – hans vetenskap är normalt ganska bildfattig.

Missmodig Linné. Kerstin Bergman, litteraturvetare i Lund, har i *Festskrift till Per Rydén* (2002) tagit upp Linnés "Hamletmonolog" vid Frändefors kyrkogård i Västgötaresan om tillvarons olika skiften, om mullens metamorfoser och metempsykosens mekanik. Linnés resonemang är långt ifrån så gravallvarligt som man kanske tror, framhåller Bergman, det bär också spår av tidens merkantilistiska debatt och mekanistiska människosyn. – I *Res publica* 56 (2002) tar Inga Lovén upp ämnet "När Linné blev ledsen". Rubriken är motiverad. Linné var lätttrörd och hans humör åkte berg-och-dalbana. Det är inte den återkommande frågan om hur han förmådde bära apostlarnas dödsfall ute i världen som behandlas utan i stället adelsvapnets sorgglustiga historia. Att placera ett ägg på sitt adelsvapen har sina risker, heraldiken är ingen matlagningskonst.

Iter lapponicum. Den nya utgåvan av *Iter Lapponicum*, ombesörjd i Skytteanska samfundet i Umeå under ledning av Sigurd Fries är en stor händelse. Texten har etablerats av Albert Hellbom, död 1996 vid nittiotre års ålder, varefter Roger Jacobsson har organiserat text och bild till bok. Man blir omedelbart lycklig över det generösa projektet och dess genomförande. Formatet följer dagboken, varje sida motsvarar pagina i originalet, Linnés illustrationer är rätt inpassade så att man av sammanhanget förstår deras funktion. Producerade så här återfår de en sorts naiv skönhet som de inte haft i tidigare upplagor. Bandet, pappret, typsnittet, allt är gott. I den kritiska apparaten jämförs med tidigare utgåvor, JE Smiths från 1811, Ährlings från 1889 och – framför allt – Fries av 1913, basen för Magnus von Platens och Carl-Otto von Sydows mycket spridda utgåva från 1957. Någon räfst med den Frieska utgåvan är det inte tal om, den var gjord med både omsorg och kunnande. Det stora testet på denna utgåva är kommentardelen som ska föreligga till julen 2003. Därpå – vi hoppas att pengarna räcker – ska också en facsimil av hela dagboken ingå. Vi återkommer till detta både i Linnés produktion och den svenska litteraturen tungt vägande arbete. – I samband med att första bandet gavs ut avhölls i Aula nordica vid Umeå Universitet ett mycket välbesökt symposium med bidrag från dem man kunde vänta men också från de främst skönlitterärt verksamma Magnus Florin, Folke Isaksson och Fredrik Sjöberg – den sistnämnde drog en lans för Petrus Artedi. Symposiet kommer att dokumenteras. Också till denna volym återkommer vi.

För barn. Linnés liv har många gånger presenterats som en uppbygglig saga,

gärna i samlingar om begåvade barn som besegrat fattigdom och allsköns motigheter. Linné har stått som symbol för en attityd till tillvaron, så i Onkel Adams barntidskrift *Linnaea*. På senare år har Inga Borgs och Fibben Halds biografi spritts som billighetsbok. Linnés vetenskapliga insats har naturligt nog kommit en smula i skymundan, sexualsystemet har kanske ansetts olämpligt för unga ögon, annat har varit för svårt och latinskt. För en ung publik har nu Britt-Marie Hallbert gett ut *Linné och hans resor* del 1-2 (LL-förlaget). Det ska böjas i tid.

Boningar, trädgårdar och miljöer är den adekvata undertiteln till Marita Jonssons fotobok *Carl von Linné* (Forum 2003). Jonsson är i grunden konstvetare och monumentforskare men också författare och fotograf till en liknande bok *På Bellmans tid*. I det här fallet kan man glädjas åt lyckosam fotojakt på Linnés livsstationer, i Råshult, Linnéträdgården, Hammarby, och vad som ligger däremellan på de olika resorna. Hon har ofta hittat en ny vinkel, antingen närgången eller på håll, ett vintermotiv istället för den vanliga sommargrönskan. Bara naturljuset har tillåtits vilken skapar en lagom suddig 1700-talsatmosfär. Särskilt Hammarbybilderna är lyckade. Man förstår vilken lycka Linné måste ha känt när han stod på trappen till sitt lilla säteri, skådat ut över trädgårdens blomsterprakt och i landskapets förlängning sett långt ut på Uppsalaslätten. Jonssons bok ingår i genren ”snygga böcker” och klarar jämförelsen med andra liknande alster väl; man kan sakna den mer personliga framställningen som kännetecknar till exempel Blunts bok (ovan). Den visserligen ganska omfattande texten syftar inte till någon djupare analys, författaren behandlar sin huvudperson med stor sympati och är ”Carl” med honom. Hans vetenskap mest bara skymtar. Undertiteln anger innehållet korrekt, det står inte ”böcker, vetenskap, universitet” eller liknande. En detalj: bilden som visar Linnés gravhäll i Uppsala domkyrka har texten ”Innanför ingången vilar familjen Linné; make, hustru och son.” Så tycks det inte förhålla sig. Läs härom Christina Backmans utredning längre fram i denna notisavdelning.

Rudbecks död och levande. Trehundraårsminnet av Olof Rudbecks död firades i Uppsala den 17 september 2002. På hans gravhäll mitt framför korset står *Olaus Rudbeck Immortalem Atlantica Mortalem Hic Cippus Monstratur* eller ”Om hans odödlighet vittnar Atlantican, om hans dödlighet denna grav”. Den som mer än någon annan följt Rudbecks liv och verk är Gunnar Eriks-

son, professor i idé- och lärdomshistoria i Uppsala. Hans mångåriga arbete resulterat i en stor biografi, den första sedan Atterbom. Ja, Annerstedts inledning till sin utgåva av Rudbecks brev är sakrik och kunnig. Sedan analyserade Johan Nordström den götiska traditionen som ju kulminerade med Rudbeck, Erikssons företrädare Sten Lindroth önskade skriva biografen men därav blev intet. Den biografi som nu föreligger heter kort och gott *Rudbeck 1630-1702* och bär undertiteln *Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*. Sammanlagt med denna 650 sidor tjocka bok har han nu ägnat Rudbeck halvtannat tusende sidor, först det stora avsnittet i *Botanikens historia i Sverige* (1969), sedan ett par *Lychnos* artiklar, "Om ingenting" (1979) och ett första porträtt (1984), vidare boken *The Atlantic vision* (1994), *Atlanticans naturalhistoria* (1998) och *Orfeus drager norråt* (2001) – de båda sista närmast textsamlingar ur den outtömliga Atlantican. Orfeusvolymen är en diktsamling som visar den obändige ordmänniskan, vad Eriksson i biografen kallar "horparen". Livsloppet skildras från uppväxten i Västerås, studieåren i Uppsala, utlandsresan, åren som professor i Uppsala, till döden kort efter Uppsala brand 1702. Hans rastlösa verksamhet som medicinare, innefattade botanik, arkitektur, astronomi, teknik – i detta sammanhang måste förstas hans grundläggning av Botaniska trädgården, numera Linnéträdgården nämnas. En stor del ägnas åt en närläsning av Atlantican, vad som konstigt nog aldrig gjorts – och som behövs. Det är så lätt att gå vilse i denna enorma textmassa av lärda hugskott. Man kan säga att Eriksson i sina skrifter har lyft fram en tre-fyra nya och viktiga sidor hos Rudbeck: empirikern i Bacons anda, språkvirtuosen, universaliteten vad som någonstans kallas "enmansuniversitetet", myttolkaren; Per Dahls avhandling gör rättvisa åt teknikern och ingenjören. Rudbeck framstår som exponent för "barock vetenskap", vad som väl utan alltför mycket värdering också kan sägas ligga i rubriken "enfald och mångfald". I ett omfattande kapitel vägs olika inslag samman: empirikern visas i samband med topografi, astronomi, statistik, kronologi, naturalhistoria; historietolkaren med emblematik, filologi. Kanske ytterligare en sida kunde ha tagits fram: pedagogen i sättet att argumentera i bild. Eriksson gör konstigt nog inget särskilt av Atlanticans separat utgivna planschdel (1679), som ju måste ha varit det mest komplicerade i hela projektet. Här märks ingenjören men också ambitionen att vinna den mindre läs villiga, kanske mer besuttna publiken, liksom ambitionen att skapa visuell vetenskap, vad som internationellt var gångbart. Bevisningen skedde inför vittnen, som såg ett experiment eller vanns över utifrån en bild. Eriksson analyserar givetvis den berömda titelplanschen och illustrationen är

till stor del hämtad ur *Atlanticans* bildskatt – ett litet minus är att den inte alltid riktigt går fram. Det är konstigt att det ska behövas ett dödsår för att personen ska träda fram levande. Rudbeck var, skrev hans elev Lars Roberg ”vacker, lång och fet man, kvick och av ett glättigt lynne. Ärlig och vänfast mot vänner, men hetsig och stickande mot dem han ej tyckte om; därtill något ärelysten.” Eriksson arbete är utan att förskriva sig sympatisk till sin huvudperson. I den ofta ställda frågan om hur ärlig Rudbeck var svarar han ”Personligen tror jag inte att Rudbeck medvetet förfalskade något” (497). Det är en biografi lugnt och vackert skriven, en stilig och mycket läsvärd bok.

Entré till Elysium. Rudbecks väldiga folianter över världens alla växter, målade efter levande förlagor, herbarieexeemplar eller bokbilder, har i många år stått på Leufsta men finns nu på Carolina rediviva. Nu aviseras utgivningen ett urval ur *Blomboken* till 250årsjubileet 2005 av botaniska trädgården i Uppsala, alltså vad som idag kallas Linnéträdgården. Riksbankens Jubileumsfond tillskjuter medel. En början sker genom en tolkning av nomenklaturen som görs av Karin Martinsson och Sven Gunnar Ryman. Ett tidigare till omfånget begränsat urval ur *Blomboken* gavs ut för några år sedan av Tomas Anfält och Örjan Nilsson.

Reserverat reservat. Komministerbostället i Råshult har utropats till det första kulturreservatet i Kronobergs län. Till själva byggnaden förs också kringliggande åkrar, blomsterängar och utmarkshagar. Bostället kommer att ägas av Stiftelsen Linnés Råshult. Staten garanterar medel för att anläggningen sköts på ett kulturhistoriskt riktigt sätt. – En notis: ett par doktorander vid zoologi vid Lunds Universitet har polisanmälts för att med sina håvar ha ”sprungit för mycket efter fjärilar” inom området. Eftersom fjärilarna inte flyger efter uppgjorda gångar hade man tvingats till övertramp, enligt *Metro* 31.7. 2003. Vad hade Linné sagt i frågan?

Varumärket Linné har använts av olika intressenter. Älmhults kommun vill senhösten 2003 ta över rätten för att kunna besluta om användningen. Dess värde kan förväntas öka i och med jubileet 2007. Frågan har juridiska implikationer och vi avvaktar utgången med spänning.

Steniga Småland. Ljungbys och allas vår Sven Ljungberg har illustrerat Linnés kapitel i Samuel Rogbergs *Historisk Beskrifning om Småland* (1770)

(inledning Gunnar Broberg). Atlantis har gett ut en vacker bibliofil bok, som skulle ha glatt den gamle arkiatern. Vitala träsnitt ställs mot den ganska korthuggna texten, svart-vitt-rött blandas. Trots allt var hans steniga landskap liksom steniga Arabien ett landskap av stor rikedom. I en efterskrift talar förläggaren Kjell Peterson om denna som en pendang till Linnés *Fyra skrifter* (1939) med illustrationer av Harald Sallberg, en jämförelse som bör mana till inköp. Samma behagliga typsnitt används, Cochin Antikva.

TV-serie att se fram emot. Under inspelning är en TV-serie i fyra delar om Linné och hans lärjungar. Titeln är Carl von Linné – drömmen om en ordning”. Bakom står Jan Cornell som regissör. Han är också manusförfattare tillsammans med Sverker Sörlin; Otto Fagerstedt producerar, Reine Brynjolfsson spelar Linné, Catherine Hansson Sara Lisa, Johan Rabeus Tessin med flera. Serien ska sändas vid jul 2004. Den senaste Linnéfilmen som spelades in till jubileet 1978 av Anders Wåhlmark var mer en dokumentär och bara halvtimmeslång men har visats runt i världen. Säkert har åtskilliga tusen människor fått sin bild av Sverige påverkad av den. Herman Lindqvist har för TV populariserat Linnés liv och verk, för några år sedan gick en dramatisering av den stormiga disputationen vid Linnés professorstillsättning. Men, som sagt, ambitionerna den här gången är högre, budgeten rimligen likaså.

Linnélärjungarna har börjat komma i fokus på ett sätt som de aldrig tillåtit tidigare. Troligen kan det förstås som ett utslag för vårt intresse för ”nätverk”, för vetenskapen som ett teamwork, för globala sammanhang och postkolonialisms förutsättningar. Den av Riksbankens Jubileumsfond stödda utgivningen av Linnés korrespondens uttrycker väl något av detta. Och ett av Vetenskapsrådet (Manktelow, Nyberg, Hodacs) stött projekt ägnas Linné som lärare – på nytt är hans elever i fokus. Det Englandsbaserade IK Foundation & Company är på väg med flerbandsverket *The Linnaeus Apostles – Global Science and Adventure*.

Thunberg och kolonialismen. En tyskspråkig avhandling värd uppmärksamhet är Carl Jung, *Kaross und Kimono. "Hottentotten" und Japaner im Spiegel des Reiseberichts von Carl Peter Thundberg (1743–1828)* (Franz D Steiner Verlag Stuttgart). Denna avhandling beskriver redigt och med god inblick i svensk forskning Thunbergs liv, avsnitten i hans reseskildring möten med hottentotter och japaner. Från Linné – bland annat – hämtade han uppfatt-

ningen om hottentotterna som mänsklighetens lågvattenmärke, mer på egen hand fann han japanerna beundransvärda och civiliserade. Just begreppen ”vild” och ”civiliserad” (Thunberg sade ”höfsad”) är strukturerande för framställningen. Man kunde ha önskat en jämförelse med Sparrman, av annat kynne än Thunberg. Det är ett omsorgsfullt genomfört arbete, man gläds till exempel åt att de svenska citaten också återges på originalspråket och att namn och årtal stämmer väl. Det enda frågetecknet är titeln: *Kaross och Kimono* förklaras inte, i alla fall inte så att man omedelbart förstår poängen.

Linnépengar. ”Byt ut Linné på sedlarna”, utropar en insändare i DN (1.7.2003). Riksbankens ordspråk är *Hinc robur et securitas* men Linné konkade fyra gånger, enligt insändarskribenten. In med Alfred Nobel i stället, hans tillgångar har onekligen förräntat sig. Nåja, som samlare inte bara av pengar utan av vetenskapligt kapital har Linné få motstycken. Hans intresse för ekonomi går som en röd-grön tråd genom hela hans verksamhet – läs Lisbet Koerners Linnémonografi, vars poäng just är den att blomsterfursten inte kan förstås om man inte ser honom som just *oeconomus*. En intressant fråga vore för övrigt hur figurerna på våra sedlar skulle ha röstat i Euro-omröstningen den 14 september. Ja, lika intressant vill säga som så mycket annat i denna fråga.

Linnéveckan i Uppsala i början på augusti 2003 innehåller en rad begivenheter, spelmansstämma, trädgårdsdags, kyrkpromenad, improvis, olika utställningar; vidare naturligtvis sådant som mer direkt anknyter Herbationer, måltider, de allt mer uppmärksammade lärjungarna. Ett frågetecken för ”simprov”, Linné var veterligen inte simkunnig och temat hör snarare hemma några decennier efter hans död med Uppsala samsällskaps grundande 1795 – som också är intressant. Särskild fokus riktas också mot kvinnorna kring Linne. Veckan arrangeras av Hans Odöo i samarbete med Uppsala kommun, Uppsala universitet med flera renommerade instanser.

Trädgårdspraxis 1754 av Hans Mårtensson, eller rättare Peter Lundberg, är en läcker bok utgiven av bokförlaget Akantus i Kalmar (2002), färgbilder och en trevlig layout gläder läsaren. Det finns en del störande inkonsekvenser, ett parti om om té är infört utan motivering, illustreringen är inte hämtad inom den rätta tidsperioden utan utnyttjar flitigt Palmstruchs drygt ett halvt sekel yngre *Svensk Botanik*. Snyggt visserligen, kanske för snyggt. Man kunde önska

en kommentar som höll sig till Lundbergs text. Boken är ändå mycket havärd och Lundberg är värd uppmärksamheten. Det är alltså under hans och inte utgivarens namn boken bör ställas i bokhyllan.

Taschen fortsätter att ge ut härlig och gammal naturalhistoria (jfr *SLÅ* 2000–2001). Det är stora stiliga böcker detta som klart spränger det man brukar mena med Taschenbuch eller – som det heter på svenska – pocketbok. Å andra sida så kostar de bara fickpengar. Från att tidigare bara varit förbehållet den rike samlaren kan nu vem som helst – nästan – äga vetenskapliga klassiker och praktverk. Linné hade aldrig råd att skaffa sig Albert Sebas *Thesaurus*, i tre magnifika foliovolym, men den föreligger nu i serien. Det gör också Leonhard Fuchs *New Kreüterbuch* tryckt i Basel 1543, det magiska år som också såg publiceringen av Copernicus och Vesalius storverk. Texten är på tyska med mycket läslig fraktur och fullt möjlig att orientera sig i, alldeles särskilt som utgåvan har termförklaringar och användbara kommentarer. Bilderna omgärdas alltså av engelsk introducerande text av god kvalitet, som sätter in Fuchs i hans tid och förklarar vad en örtabok är och hur den fungerade. Titeln blir alltså i denna utgåva, som med sina tillägg går loss på nästan tusen sidor, *The New Herbal*. Facsimileringen är ögonfägnande, man har valt att följa ett genomkolorerat exemplar. Träsnitten är utomordentliga. Den självmedvetne Fuchs möter vid 42 års ålder på porträtt först i boken. Sist finns det bekanta träsnittet av de båda illustratörerna ("Maler") och av träsnidaren ("Formschneider"). Det är ett historiskt ögonblick när hantverkarna träder fram ur anonymiteten, med skäggstubb och i full verksamhet. Deras namn hör till botanikhistorien och bör vara bekanta för var och en. Vilka var de? Du kan själv se efter.

Landelliana. Nils-Erik Landell, *Fåglar, blommor, hus och träd i Stockholm* (Carlssons 2002) visar samme dynamiske skribent som tidigare anmälts här i *SLÅ*. Det linneanska innehållet är tunnare denna gång. Ett avsnitt om Gamla stan ringar in Linnés värld under hans Stockholmsår. Till titelns uppräknings bör också "människan" – ett rejält mått personhistoria ingår som vanligt i Landells skrifter.

Svanbergiana. En annan produktiv person är Ingvar Svanberg, *Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude. Svenskt växtnamns-ABC* (Arena). Naturligtvis är det en kunnig och välkommen bok, Svanberg kan ämnet och vet hur man

gör en användbar bok. Den är också snygg och behändig, mycket smidigare att använda än till exempel August Lyttkens väldiga *Svenska växtnamn* (1–3, 1904–15). Men varför saknas Corneliussons arbete (se *SLÅ* 1996–97) – förmodligen för att den tar upp latinet. Så här kan det låta: "Vandrande jude (*Tradescantia albiflora*) är en åtminstone tidigare populär krukväxt som kännetecknas av att den snabbt skjuter långa klängande revor. Namnet syftar på legenden om den vandrande juden, Ahasverus, som tvingas vandra till tidens ände för att han vägrade Jesus vila framför sitt hus på vägen mot Golgata. Den har också kallats byskvallra, idoga Ida och skvaller." Enkelt, flärdfritt och vägvinnande, idoga Ingvar vandrar vidare.

I nyttans namn. Marie och Börje Hansson, *Köksträdgårdens historia* (Signum 2002) är en väl genomförd skrift. Det bör sägas eftersom så mycket i branschen är ganska slarvigt. Förlaget har också gjort ett gott jobb, bilderna går fint fram, både gamla kopparstick och fagra färgbilder från prunkande trädgårdar. Uppläggningsen är kronologisk, går från de gamla grekerna, över medeltid och renässans. Flera svenskar förekommer – Schering Rosenhane på Torp, Magnus Gabriel De La Gardie på Leckö, John Hall på Gunnebo, Nils Linnaeus komministergård i Råshult. Författarna når ända fram till bomässan Bo01 i Malmö 2001 och man kan förstås säga att framställningen på de 200 sidorna blir ganska kompakt. Blomster och gamla härliga pris-kuranter lättar upp sidorna, goda register förhöjer användbarheten.

Husdjurshistoria. *Hund! Fornuft og følelser* av Liv Emma Thorsen (Pax Oslo 2001) är något så ovanligt som en historisk-sociologisk undersökning om människans förhållande till hunden. Tyngdpunkten ligger på de senaste ca 150 åren och på Norge men med bakgrunder och utblickar särskilt mot det victorianska England. Thorsen är professor i etnologi och har sitt skrå likmätigt arbetat med frågelistor. Det är en mycket rikt framställning på upp mot fyra hundra väldokumenterade sidor. Boken har alla förutsättningar att öppna många ögon när det gäller att förstå hundens och människans symbios. Thorsen tar upp de olika hundrasernas historia, drag ur hundens och människans gemensamma historia, framförallt och kanske förvånande "döde hunder", det vill säga hur pälsen använts till kläder, väskor, hur hunden stoppats upp, dess gravplatser – det utförligaste kapitlet som leder in i amerikansk business. Avsnitt ägnas också åt människans mindre tilltalande utnyttjande av hunden – piskan, tukten. Sverige är väl representerat bland annat genom att C.R.

Sundströms bok *Handbok för hundvänner* (1889) används som en sorts utgångspunkt, liksom arbeten av Nils Palmborg. Däremot saknas äldre naturalhistoria (till exempel Linnés *Cynographia*, 1753, övers 1756). Ämnet är rikt och det är ingen svårighet att räkna upp ytterligare teman som gärna kunde ha beretts plats: veterinären och hunden, rabiesplågan (som bara kort kommer med), hunden som symbol, den litterära hunden, försöksdjurshunden. Konstigt nog saknas också jakthunden – här finns ju hela bibliotek av mer eller mindre läsbara skildringar att ösa ur. Det föreligger alltså gott om material för en andra del.

Alfabetiskt blombukett. Mats Rydén *Botaniska strövtåg. Svenska och engelska* (Kungl Gustaf Adolfs Akademien 2003) är en rekommendabel samling essäer. Rydén, professor emeritus i engelska och bördig från Atterboms Östergötland, besitter den lyckliga intressekombinationen språk, botanik, historia och hembygd. Bland de inledande uppsatserna känner vi igen den om William Turner från SLÅ 1990–91. Till det engelska inslaget hör också en essä om John Gerard. Merparten av boken upptas av ett antal växtporträtt ordnade alfabetiskt från Adam och Eva till Ängsvädd. Betoningen ligger på deras namn men rikligt med andra kulturhistoriska notiser strös in. Växternas namngivning, folkligt och vetenskapligt, kan sägas höra till den folkliga poesin vars tolkning också utgör en egen genre inom botanikhistorien – standardverket är förstås Lyttkens *Svenska växtnamn* – men en hel del har tillkommit, nu Rydén och Svanbergs (ovan) samlingar.

Gagneliga register. Gudrun och Börje Sandén heter två eldsjälur i Upplands Bro som bland annat gett ut ett omfattande kommenterat register till *Hushållnings journal*. Med elektronisk fingerfärdighet och stor flit har de lyckats genomföra ett arbete som i tryck omfattar tre band och 750 sidor. Det låter kanske inte så upphetsande men resultatet visar det dåtida Sverige i dess luftigaste drömvärld och lerigaste verklighet. Man kan säga att denna svit årgångar är en sorts kommentar till Linnés resor, framflyttat ett halvt sekel, glanslösare för all del men väl så omfattande. Registret utgörs av en innehållsförteckning, sakordsregister, person och ordsdito. Illustrationerna ingår liksom en svit dag för dag om väderleken från 1784 till 1813 – nu kan ingen i sin roman eller vad nu är låta det regna på fel dag eller låta någon löpa över isen när den inte kan ha lagt sig. Registren gör det möjligt att uppmärksamma vissa annars mindre kända skribenter eller landsändar – som Halland där

Linné ju aldrig satte sin fot. Vi kan följa debatter om befolkningen och de radikala försöken till folkomflyttningar, medel mot missväxt, njutningsmedel som kaffe, té och tobak och rabarber (för laxering), drunkning, hur elden skulle hållas i schack. Man kan se arbetet som en komplettering till Staffan Högbergs historik över Patriotiska sällskapet (1961). Makarna Sandéns arbete har stötts just av Patriotiska sällskapet, en verkligen motiverad belöning. Arbetet som betingar ett pris av 600 kronor kan beställas från Upplands-Bro Kulturhistoriska Forskningsinstitut, Målarvägen 19, 19730 Bro.

Den torgförda biologin är titeln på Kaj Johanssons nyligen (oktober 2003) ventilerade avhandling vid idé- och lärdomshistoria i Göteborg. Titeln syftar på en essä av Lundaskribenten Robert Larsson, "Den torgförda vetenskapen", och arbetet utreder vilka problem det innebär att popularisera vetenskap. Som bekant går åsikterna isär om det rimliga och önskansvärda i sådan verksamhet; innebär populariseringen en vulgarisering eller är den rentav en omöjlighet? Kaj Johanssons avhandling prövar olika uppfattningar och vill med hjälp av Ludwik Flecks teori om tankestilar och tankekollektiv visa populariseringens möjligheter och risker. Det är alltså ur biologins historia som åskådningsmaterialet är hämtad, närmare bestämt från tiden från sekelskiftet 1900 och fram mot andra världskriget, vilket betyder texter av Élie Metchnikoff, JBS Haldane och en rad svenska biologer: Bengt Lidforss, Ivar Broman, Robert Larsson, Robert Kajanus och Gunnar Dahlberg. Alla skrev de biologihistoria i någon mening – det kan verka som om biologernas intresse för sin historia var större då än idag.

Livets ideer. Nils Uddenberg, som har skrivit ett antal böcker om evolution, etik, genteknik och naturuppfattning har nu samlat sig till ett större arbete, tvåbandsverket *Livets idéer* med undertiteln *En Biologihistoria* (Natur & Kultur 2003). Temat är magnifikt och greppet generöst med perspektiv från antiken och framåt, utförliga tematiska genomgångar från 1700-talet om taxonomi, utvecklingstankar, morfologi, ärfthighetsdiskussion, antropologi och primatologi m m. Ingen kommer att gå lottlös från läsningen. Här står verkligen mycket i en rad frågor, mängden personer som presenteras är imponerande. Det är en mycket personlig version av biologihistorien som ges, det är bara Uddenberg som har så bred utblick över aktuell historisk litteratur inom ämnesområdet och det är bara densamme som skulle våga foga in så många svenska representanter. Det sista är på ett sätt omotiverat men man är likafullt

tacksam eftersom de inte förekommer på annat håll. Att Linné, Darwin, Mendel förekommer frekvent förvånar knappast men inte väntar man sig Claes Alströmer, Fredrik Areschough, Nils Johan Andersson (för att nöja sig med bokstaven A – men Petrus Artedi saknas). Utan all chauvinism – de är värda sin plats och de ger liv och närhet. Uddenbergs framställning är personcentrerad och bryr sig mindre om institutioner, samhällsförankring, teknikens betydelse (datorn!) och liknande. Idélinjerna är ändå tydliga. Hans arbete är den första stora svenska biologihistorien efter Nordenskiölds berömda trebandsverk från ca 1920. Ramarna har vidgats – framställningen går fram till idag. En särskild eloge för illustrationerna, som ofta är ovanliga och som också kommenteras väl. Nordenskiöld, på sin tid, gav inte plats för en enda.

Skogen och husdjuren. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien fortsätter med sin mycket ambitiösa och välproducerade serie med historiska studier. De står där stadigt, dubbelspaltiga, välillustrerade, innehållsdiga och registerförsedda. Under år 2002 utkom Leif Eliasson, *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1870*, vidare Bengt Brynte, *CL Obbarius. En nydanare i Bergslagens skogar vid 1800-talets mitt* och Olof Kåhlström, *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år. Hushållningssällskapens historia, periodiska skrifter och arkiv* – det senare en välkommen skänk från ovan till alla som är intresserade av våra modernärings historia. Vi noterar också ett miscellaneahäfte *De oskälige djuren* med undertiteln ”Något om synen på lantbrukets djur de senaste 200 åren” (red Niklas Cserhalmi). Det betyder bl a uppsatser av idéhistorikern Karin Dirke om djurskydd, olika dokument om slaktteknik, om djurtransporter, och nötkreaturens vinterföda. Hade djuren det bättre förr? Det beror på om man ser till det mätbara, hur friska och starka de var, eller om man förmår väga in småskalighetens tänkbara trivselfaktorer.

Näbbdjuret. Världens mest omöjliga varelse och historien om dess upptäckt föreligger nu skildrad i en charmerande monografi helt enkelt kallad *Platypus*. (Allen & Unwin 2001). Författare är Ann Moyal. Näbb, äggläggning och kloak som en fågel, hår och bröst som ett däggdjur – en småbarnsförälder kommer att tänka på Anki i Anki och Pytte i Bollibompa. Linné hann höra talas om den nya australiensiska kontinentens fauna men aldrig denna raritet. Var den skulle ha stoppats in i *Systema naturae* vet vi alltså inte. Troligen hade den uppfattats som en länk i naturens stora kedja, som en mötespunkt mellan fågel, fisk och däggdjur. När ett exemplar nådde England 1799 place-

rades det i ordningen *Bruta* tillsammans med bält djur och myrslokar. Det skulle dröja nästan hundra år innan man bättre förstätt innebörden i vad man funnit. Men så är det: en liten och rar varelse som *platypus* kan förändra vår uppfattning av naturens gränslinjer, ge en kontinent dess kännetecken och inspirera naturforskare att resa dit för att under långa nattvak få se en skymt av denna fågel eller fisk eller mittemellan.

Havs- eller bokmonster? *Leviatan från Göteborg* (Glänta 2002) av Cecilia Grönberg och Jonas (J) Magnusson är en rolig och smart bok om Malmska valen. Den ger generöst historisk kunskap om valarna, Jona i valfiskens buk och diverse ur Melvilles mastodont Moby Dick. Åtskilligt är hämtat från postmodernismens repertoar men också från de gamla patafysikernas fatabur. Mycket arbete ligger bakom och läsaren underhålls verkligen längs sidorna. Den vetenskapshistoriska sidan är sämre företrädd men det hindrar inte att boken är mycket rekommendabla. Foton tagna av August Wilhelm Malm själv och från lämningarna ingår. Dock saknar man ett porträtt på Malm, liksom en del samtida skämtbilder. Man kan undra varför man inte använt Orvar Nybelins och John Bernströms arbete om strandade valar – det ligger stor kunskap i deras forskning. Avsnittet om Linné är påvert. Det här är ett relativt nytt sätt att skriva böcker, kanske inte det första exemplet (i Sverige har t. ex. Gunnar D Hansson skrivit om idegranens kulturhistoria), med diskurser i olika riktningarna och med kopplingar till skönlitteratur och filosofi.

Flygblad. Wolfgang Harms & Alfred Messerli (ed) *Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit (1450–1700)*. Måhända inte den mest publiktillyända av boktitlar men ändå av intresse för denna årsskrifts läsare. Flygbladen kan kanske jämföras med vår tids kvällstidningar, inriktade på våldsamma men inte alltid så säkra nyheter och långt mer intressanta att läsa några decennier eller sekler efter det att de först kom ut. Utgivaren Wolfgang Harms är en stor kännare av denna fascinerande genre. Ulla Britta Kuechen behandlar flygblad med botaniskt innehåll, vilka är långt färre än de som hör till djurvärlden. Genren excellerar i missfödsor, *portenta*, *prodigia*, *mirabilia*, varav alltså några hör till växtriket. Vi får beskåda ett märkligt förstorat kålhuvud, märkligt yppiga sädesax med mera.

För de kräldjursfrälsta. International Society for the History and Bibliography of Herpetology har från 1999 publicerat eleganta newsletters. Hittills

har sex nummer utkommit. Från början var Lund och ekologihuset basen men tidskriften har nu flyttat till USA. Adressen ISHBH P O Box 2123, 22002 Lund leder ändå till en av de i sammanhanget drivande krafterna, Richard Wahlgren. Ur innehållet i den första årgången kan nämnas Wahlgrens omsorgsfulla och välillustrerade genomgång av herpetologiska uppsatser i Vetenskapsakademiens handlingar mellan 1739 och 1825 – flera om ormbett, ett par om sköldpaddor, ytterligare några om ödlor. Samme författare jämför planscherna i den linneanska *Encyclopaedia Londensis* och *A genuine and universal System of Natural History*. Återbruk var ett accepterat om än inte alltid angivet förfarande, bakom illustreringen visar sig ligga Albert Sebas outtömliga *Thesaurus*.

Insektsgnag i bark och ved av Bengt Ehnström och Rune Axelsson (Artdatabanken SLU) är en härlig femhundrasidig lunta, en enda lång konstkatalog över larvernas underliga figurer i bark och ved. Det är Ehnström som står för texten och Axelsson som fotograferat. Någon motsvarighet, i vart fall med liknande omfång, lär inte finnas. Läsaren delges också en åtgärdslista för hur dessa idoga skulptörer ska få leva och verka och få sin blygsamma konstnärslön. Vi hoppas att den blir läst och lydd. Det enda tema som saknas i framställningen är insektsgnagsforskningens egen historia. Insektsgnag har alltid pågått men kanske har människan inte förrän sent brytt sig.

Till hembygdsskildringens lov. Dan Korn *Västgötalitteratur* (Föreningen för Västgötalitteratur 2002) är enligt undertiteln ”en resonerande bibliografi”. Den börjar med att definiera sitt område, berättar vidare om samlare av vestrogothica, går igenom olika landskapsbeskrivningar, plockar exempel kronologiskt från medeltiden och framåt, ägnar resenärerna (Linné, Kalm och Elvius) ett kapitel, ett annat handlar om herdaminna, en lång biografiskt hållet avsnitt spårar västgötadjäknar, skönlitterärt verksamma västgötar, ”bovböcker” – om brottslingar i skillingtryck osv - , västgötahistorier ... Som om detta inte vore nog kommer den fylligaste avdelningen om märkvärdigheter ort för ort. Illustreringen är ovanlig, flera udda teman bereds plats, kapitlet ”nedgrävda böcker” handlar om författare som i besvikelsen över utebliven framgång gömt sina alster i jorden. Som gödsel gör de väl någon nytta. Perspektivet är samlarens men texten är ändå allmänbildande. Summan är att hembygdslitteraturen, ofta ringaktad och sannerligen också ofta av tvivelaktig kvalitet, i sin helhet har ofantligt mycket att erbjuda, inte bara i form av be-

römda verk som Kalms och Linnés resor, utan också enklare vara. Någon motsvarighet till Dan Korns arbete är inte bekant men låt oss hoppas att andra låter sig inspireras.

Rättelse. Pinsamma fel har smugit sig in i notisen om Joannes Scopoli förra årgången av *SLÅ*. Red. måste ha tagit sig en rejäl tupplur. Fel 1. Scopoli var inte verksam i Istrien utan i Idrija nära nuvarande Ljubljana. Fel 2. *Flora Carniolica* handlar inte om växtbeståndet i Kern /dvs Kärnten/ utan i Krain. Fel 3. Linnés brev till Scopoli finns i Verona och inte någon annanstans, fotokopior i Uppsala Universitetsbibliotek. Fel 4. Den blinda ödlan *Siren lacertina* som Linné ägnade en dissertation kom ju från Alexander Garden i South Carolina och inte från Scopoli, som emellertid brevledes meddelade Linné sin upptäckt av *Proteus anguinus* i slovenska grottor. –Våra ursäkter till professor Darinka Soban i Ljubljana som påpekat fadäserna och till läsekretsen.

Wilhelm Odelberg har avlidit. Odelberg var vice ordförande i Svenska Linnésällskapets styrelse på 1980-talet och gjorde det stora tjänster. Han var spiritus motor också i Patriotiska sällskapet, Michaelisgillet och verksam i olika fonder - till vilka han skrev en ovärderlig handledning som lotsat många till välbehövliga anslag. Han var i hög grad skrivande, disputerad i historia på Carl Olof Cronstedt, utgivare av dagböcker och brevväxlingar. Den kanske allra sista var en uppsats i *PHT* (2003:1) om "Upplösningen av den svenska beskickningen i Berlin", ett dramatiskt ämne fjärran från den vackra värld som normalt behandlas i *SLÅ*. Odelbergs personkunskap var enorm – se hans för några år sedan utgivna memoarer – och han var ett levande lexikon i fråga om allsköns notiser och märkliga historier. På många sätt var han en 1700-tals-människa just som vi skulle önska att han/hon var: en spirituellt hovman och en smula ceremoniell (som vid Nobelprisutdelningarna) med ett ironiskt men ändå vänligt leende, en makalös man i ordets egentliga bemärkelse, minnesgod och själv värd att minnas av många.

Gunnar Broberg

Ny skriftserie. Under 2004 kommer en skriftserie ut som heter "Linnes Historiska Landskap". Den kommer att förmedla kunskap och information från ett nytt arbetsprojekt med samma namn. Projektet vill uppmärksamma de

marker Linné verkade och levde i runt Uppsala. Några exempel på platser som skriften kommer att beröra är: Linnés Hammarby, Linnés Sävja, *Herbationes Upsalienses* (exkursionsstigarna), Kalms marker i Funbo-Lövsta samt dottern Sara Stina von Linnés gård i Gränby. Här kommer man till exempel att kunna läsa om det landskap Linné vandrade i, de växter han planterade i sina trädgårdar, det jordbruk han bedrev och det nätverk han hade i Uppsalatrakten. Här får man lära sig vilka linneanska spår som är bevarade från de gårdar, vägar och fält som omgav Carl von Linné. Det första numret kommer ut i februari och kan beställas från Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala, E-post: info@ssp.nu, Tel: 018-365566, Fax: 018-365277 (pris c:a 130 kr). För mer information om skriftserien, kontakta Jan Helmer Gustafsson 018-130248, E-post: jhgu@c.lst.se.

Species plantarum 250 år. Linnés monumentalverk, *Species plantarum*, utkom 1753 där Linné genomgående använder den binära nomenklaturen. I slutet av augusti firades verkets 250-års jubileum med ett internationellt symposium i Uppsala med Uppsala universitet, Svenska Linné-Sällskapet, Linnean Society of London och International Association for Plant Taxonomy som organisatörer. Programmet var uppdelat i tre huvudavsnitt, en historisk del, en nomenklatorisk del och en del som behandlade världens flora. Föredragen kommer att presenteras som en volym i serien *Symbolae Botanicae Upsalienses* och här ges några exempel på vad som avhandlades. Under den historiska delen informerade Charlie Jarvis, London om arbetet med att finna typer för alla de namn som Linné gav, där *Species plantarum* utgör startpunkten för all namngivning av växter. Walter Lack, Berlin sammanfattade fortsättningen av och efterföljare till *Species plantarum* fram till den välkända Engler's *Pflanzenreich* som avslutades i början av 1900-talet. Nils Ekedahl, Södertörn framförde synpunkter på hur Linné eventuellt fick idén till den binära nomenklaturen medan Mariette Manktelow, Uppsala och Kenneth Nyberg, Uppsala poängterade lärjungarnas betydelse för framväxten av *Species plantarum*. En inblick i Linné omfattande korrespondens vid tiden omkring 1753 gavs av Eva Nyström, som är verksam vid Linnébrevsprojektet i Uppsala. De kryptogama växternas behandling i *Species plantarum* presenterades av Per Magnus Jörgensen, Bergen och exempel från barrträdens behandling och artsavgränsning utvecklades av Aljos Farjon, Kew. Under senare år har den gängse botaniska namngivningen, nomenklaturen, debatterats i samband med den moderna DNA teknikens framväxt. Gerry Moore, New York gav

en översikt av förändringarna under de gånga 250 åren och Verner Greuter framhöll de gällande reglernas betydelse för stabiliteten av namnen. En mycket uppskattad jämförelse mellan de binära namnen och de folkliga namnen presenterades av Jenny Beckman, Uppsala. På grund av svårigheter att inordna resultaten från DNA-studierna under den gällande koden ansåg flera föredragshållare att en förändring av namngivningen är nödvändig. Arbetet med hela världens flora pågår i form av sammanställning av en lista över alla kända växter och framställning av en modern *Species plantarum*. Betydelsen av monografier som hjälpmedel vid inventeringar betonades i olika sammanhang med exempel från olika delar av världen inte minst från utvecklingsländerna. Slutligen förklarade Franz Oberwinkler, Tübingen varför symbiosen mellan växter och svampar har så stor betydelse för världens flora. En offentlig föreläsning med anknytning till *Species plantarum* gavs av Bengt Jonsell. Symposiedeltagarna fick även under sakkunnig ledning besöka Uppsala Universitets botaniska samlingar vid Evolutionsmuseet och Botaniska trädgården. Ett besök med visning av Linné Hammarby ingick också i programmet och både Uppsala universitet och Uppsala stad inbjöd deltagarna till kvällsreception.

Roland Moberg

Glöm inte mig och min trädgård ... "Collinson, Petrus, mercator Londinensis" var den ende köpmannen ibland "Florae officarii", det vill säga den rulla över tidens botanister som Linné upprättade i sin *Vita III*. Collinsons rang, fänrikens, är låg, han kommer faktiskt fyra från slutet. Ändå var det denne engelske textilhandlare som hade försett Linné med hundratals frön från den Nya världen och som genom Linnés försorg fick ge namnet åt *Collinsonia canadensis*. Peter Collinson föddes 1694 i en kväkarfamilj i London. Högre studier blev aldrig aktuella för hans del, främst på grund av hans konfessionella tillhörighet. I stället kom hans yrkesliv att ägnas åt handel med textilier, främst med de amerikanska koloniernas aristokratiska och nyrika högre samhällsskikt. Hans botaniska intresse vaknade tidigt. Det var det en botaniskt kunnig släkting som rätt såg till att förvalta den unge Collinson utförsgåvor. Genom sina täta affärskontakter med kolonierna såg Collinson till att fröer, växter och naturalier skickades till honom i London. Sir Hans Sloane, med vilken han trots ålderskillnaden hade nära kontakter från unga år, blev Collinson introduktör i den lärda världen och den som såg till att han

valdes in i Royal Society. Hans kontaktnät är imponerande. Han korresponderade med tidens ledande vetenskapsmän och samlare. Linné, Benjamin Franklin hörde till hans vänner. Cirka 750 brev från Collinson till mer än 75 korrespondenter finns bevarade. Av dessa har Alan W. Armstrong nyligen givit ut 192 brev i en vacker, rikligt illustrerad volym, *Forget not Mee & My Garden. Selected letters 1725-1768 of Peter Collinson. F.R.S. American Philosophical Society* (Philadelphia, 2002). Linné som av Olof Celsius i början av 1736 råddes ta kontakt med "Mr Petter Collinson, hvilken skulle fourenera alt hvad till en raisonnable resa tiena till America" träffade Collinson under sitt besök i England 1736. Linné reste visserligen aldrig till Nordamerika, men han vann en sann förespråkare för sitt system i Peter Collinsons. Genom dennes välvilliga introduktion kom Linné att korrespondera med flera av Collinsons korrespondenter bland dem John Bartram från Philadelphia, som också kom att umgås med Per Kalm, och som hörde till Collinsons viktigaste leverantörer av naturalier. Andra var den skotske läkaren i New York Cadwallader Colden, köpmannen och korallforskaren John Ellis, John Clayton, vars *Flora Virginica* Linné och Gronovius publicerade, geologen Emanuel Mendes Da Costa och Cromwell Mortimer, sekreterare i Royal Society. Linnés kontakter med Collinson fick också till konsekvens att bokköp kunde förmedlas. Så fick Charles De Geer Mark Catesby's praktfulla *the Natural History of Carolina, Florida and the Bahama islands* (London, 1731-1743) sig tillhanda och Lovisa Ulrika dendrologiska prover till naturaliekabinettet på Drottningholm. Genom Armstrongs utgåva av Collinsons brevväxling har vi fått ytterligare en viktig pusselbit i det stycke som rör 1700-talets informationshistoria i synnerhet i de delar som har att göra med spridningen av kunskapen om fauna och flora i dittills okända världar.

Tomas Anfält

Linneanska gravar. Bland det första turistguiden visar när hon träder in i Uppsala Domkyrka med sin grupp, är Carl von Linnés grav, som ligger längst i väster, nästan under orgelläktaren och norr om mittgången. Gravhällens inhuggna och förgyllda inskription på latin lyder: "OSSA CAROLI A LINNE/ EQU AUR/ MARITO OPTIMO/ FILIO UNICO/ CAROLO a Linné/ Patris successori/ et/ Sibi/ Sara Elisabeta Moraea". Guiden förklarar texten: "Kvarlevorna av Carl von Linné/ riddare/ åt den bäste make/ åt den ende sonen/ Carl von Linné/ faderns

efterträdare/ och/ åt sig själv/ Sara Elisabet Moraea” och berättar att här ligger Linné med sin son och sin hustru. Detta är en sanning med modifikationer. I serien *Uppsala stifts herdaminne*, utkom 1997 band 13, ”*Gravhällarna i Uppsala Domkyrka och människorna under dem*”, där Kjell O. Lejon gör en historisk genomgång av skicket att begrava de döda inne i Uppsala Domkyrka samt ger en beskrivning av hällarna och de därunder begravda. Där får både Archiatern och hans olyckliga son en kort biografi men som vanligt består kvinnan i deras liv ingen sådan. Varför inte? Ligger inte Sara Elisabet Moraea i domkyrkan? Det kunde vara av intresse att se var de olika familjemedlemmarna egentligen har bisatts.

1. *Begravna i domkyrkan.* Det första dödsfall som drabbade professorsfamiljen Linné i Uppsala var då den andra dottern, Sara Magdalena, som fötts den 8, avled redan den 23 september 1744, förmodligen i Uppsala. Någon dopnotis är inte införd i Uppsala Domkyrkas doplängd, troligen var hon, i likhet med åtminstone sina systrar Elisabet och Lovisa, döpt hemma. När det gällde bättre folks dop i hemmet var man tydligen inte så noga med att anteckna det i församlingens födelse- och dopbok: varken syskonen Carl, Sara Christina eller Johan står i respektive födelseförsamlings längder. Begravningslängden för Uppsala Domkyrkoförsamling noterar under 1744 september ”den 26 jordfästes på gången Högt. Herr Prof Lenäi ”[sic]” lilla Jungfru dotter och sedan sattes uti Curen herr dombprosten förrätta acten”. Domprosten var Olof Celsius och medan de döda i allmänhet ”begravdes” användes för dödfödda eller tidigt avlidna spädbarn en enklare ceremoni, jordfästning. Men var låg eller vad var ”Curen”? Troligtvis menas ”koret”, stavningen ”curen” förekommer på 1700-talet som en bland många varianter och det sannolika är att det lilla spädbarnet, döpt eller odöpt, har lagts i domkyrkans allmänna grav, en motsvarighet till ”allmänna varvet” ute på kyrkogården. Dödsfallet bör ha väckt tankar på att skaffa en värdigare grav till familjen. En sådan fanns tillgänglig, nämligen orgelbyggaren Cahmans, en murad grav under orgelläktaren mellan första och andra pelarna bakom ”fruntimmers bänkarna” dvs på norra sidan om stora gången. Gravstället hade Hans H. Cahman fått som tack för sitt arbete med den stora orgeln (den som förstördes i branden 1702) och där gravsattes han 1699. Här hade sedan professor Erik Burman jordats med den yngre Cahmans tillåtelse. Burman var egentligen astronom, men som högt ansedd teoretisk och praktisk musiker blev han *Director Musices* vid Uppsala universitet och domkyrkans organist 1719. Han avled plötsligt 3 november 1729. Cahmans arvingar, som inte bodde i Uppsala och dessutom bland an-

nat disponerade en grav i Maria kyrka i Stockholm, skänkte nu Uppsalagraven till Anna Maria Wreth, änka efter lärftskramhandlaren i Stockholm Isak Pfeiffer. Gåvobrevet är daterat Stockholm 20 augusti 1740 och undertecknat av Hans Wreth och Anna Catarina Wreth. Denna är troligen identisk med Hans Cahmans andra hustru, Anna Catarina Spierling, nu synbarligen omgift med lärftskramhandlaren Hans Wreth och rimligen Anna Marias föräldrar. Hans Wreth avled 1745 och i januari samma år fick rådmannen Nils Kyronius i Uppsala lösa in graven. Redan den 20 maj 1745 upprättades ett köpebrev där Kyronius i sin tur säljer graven till Linné. Sedan köpet uppbjudits i rådhusrätten de lagstadgade tre gångerna, nämligen 4 november och 2 december 1745 samt 27 januari 1746 begärdes fasta på köpet. Domkyrkorådet i sitt protokoll av den 12 maj 1746 konstaterar att sedan en fjärdedel av köpesumman på 100 daler kopparmynt erlagts, kunde graven upplåtas åt "Herr Professor Carl Linnäus, att af honom, dess Fru, barn och arvingar nyttjas och brukas, som all annan deras välfångna egendom". Familjen hölls dock ansvarig för "vidmakthållande och reparationer". Efter en kort sjukdom avled lille Johan von Linné den 7 februari 1757, ännu inte tre år gammal och begrofs som den förste i sin familj "i egen graf under orgläktaren". Domkyrkans Död- och begravningsbok noterar sedan under 8 juli 1765: "Lieut. Bergencrantz lilla son hitförd från Danmark socken som tillföre var begrafen och blef nedsatt uti Archiater Carl von Linnés graf...". Linnés dotter-son Carl Bergencrantz hade dött den 4 juli och begravts den 7 juli i Danmarks socken men fick alltså ligga i den pampiga graven i domkyrkan. Den som härnäst fick sin vilostad i den murade graven i domkyrkan var arkiatern själv, den 10 januari 1778. "Så mycket folk minns ingen någonsin hava varit i Uppsala kyrka, som vid detta tillfället" skriver C. G. Gjörwell till J. Hallenberg 30 januari. En utförlig beskrivning av begravningen finns i Th. Fries biografi över Linné (Del 2 s. 406f.). Fem år senare, den 1 november 1783, dog också den yngre professor Carl von Linné och "bisattes i dess aflidne Faders Familjegrav" varefter den stora hällen som täcker graven fick sin inskription. Det skulle dröja 23 år innan nästa Linneanska begravning.

2. *Danmarks kyrkogård.* Sara Elisabet Moraea, Linnés hustru, avled den 20 april 1806 på Hammarby. En granskning av Uppsala Domkyrkoförsamlings begravningsböcker för tiden därefter ger inget resultat. I Danmark sockens begravningsbok, däremot, finner vi "Framledne Hr Archiatern och riddaren Carl von Linnés Enkefru välborna fru Sara Elisabet Moraeus på Hammarby". Dödsorsaken anges som ålderdom och hon var 89 år 11 månader och 24

dagar gammal. Det finns ingen anteckning om exakt var hon gravsattes och ingen räkenskapsbok för denna period tycks finnas för Danmarks församling. Emellertid fanns ju redan en linneansk grav där. I begravningsboken läser vi under 1782 15 april att "Fru Majorskan Lisa Christina Bergencrantz född von Linné" avlidit på Hammarby i håll och styng (pleuresi) 38 år gammal. Att denna Linnédotter inte lades i den pampiga familjegraven är kanske förståeligt med tanke på all turbulens kring familjen Bergencrantz men varför kom inte Archiaterskan dit? Trots nya bestämmelser var det ännu inte omöjligt för änkor/änklingar att gravsättas i sin makes grav inne i domkyrkan. Danmarks kyrkogård har byggts om och utvidgats och något spår av den linneanska gravens finns inte i dag. Att Överdirektör Ridderbjelke, Linnés dotterdotters man, ritade de nya grindarna på 1820-talet är i dag enda synliga sambandet med familjen.

3. *Gamla kyrkogården.* En allt större motvilja mot att begrava de döda inne i en kyrka med allt vad det innebar av praktiska och hygieniska olägenheter, inte minst sommartid, ledde vid slutet av 1700-talet till olika åtgärder. Ytterligare försäljning av gravplatser inne i kyrkor förbjöds 1783. För domkyrkans del lär från och med juli 1794 i princip inga fler bisättningar ha ägt rum (ett par undantag finns). I stället erbjöds som ersättning plats på den kyrkogård som dåförtiden ännu låg utanför själva staden, den vi nu känner som Gamla kyrkogården men som då i domkyrkans uppbördsbok för begravingar (FB:2) kallades Bondkyrkans eller Trefaldighetskyrkans gravplats. Här erhöll sålunda Linnés arvingar en stor grav belägen i söder längs muren som gränsar mot Engelska parken. Graven har i huvudsak utnyttjats av Sophia Duse och hennes ättlingar men om de från början ensamma ägt gravrätten är oklart. Graven i domkyrkan, som ju var familjens fasta egendom, står inte upptagen i bouppteckningen efter vare sig Linné själv eller någon av hans familj, vilket annars inte var ovanligt. Första gången den nya graven togs i bruk tycks ha varit då Linnés dotterdotter Johanna Elisabeth Sophia Duse och hennes man Fredrik Magnus Ridderbjelke miste sin äldste lille son Christoffer Mauritz, född 23 och död 26 juni 1811. Därefter kommer hans morföräldrar, akademiombudsmannen Samuel Christoffer Duse ("på Bondkyrkans grafplats") död 9 april 1826 och Linnés dotter Sophia som begravdes här 21 mars 1830 "på Trefaldighetskyrkans gravplats" och, sist i sin generation, gamla Fröken Lovisa von Linné som begrovs den 5 april 1839, 89 år gammal. Denna stora grav har sedan använts och används av ättlingar till Sophia och Samuel Christoffer Duse och deras familjer. Den pryds i dag av sex olika stenar. I

mitten fram ligger en stor avlång häll med en numera delvis oläslig inhuggen text runt kanten och på ovensidan till minne av professorn i zoologi Tycho Tullberg (Linnés dotterdotters dotterson) och hans maka Fanny, född Hägglöf. Bakom står en mindre sten med ett kors ovanpå rest till professor Otto Tullbergs minne, också här är texten otydlig. Två mindre liggande stenar flankerar denna. Den till vänster minner om systrarna Lovisa och Sophia Linné samt den senares man, dotter och måg. Som pendang ligger till höger en likadan enkel sten till minne av syskonen Christoffer Mauritz Ridderbjelke, hans bror och namne samt system Sophia Lovisa Christina, Otto Fredrik Tullbergs maka samt småpojkar Otto och Elof Ödman, söner till Lektor Nils Ödman och Linnea Tullberg. Främst, på ömse sida om den stora liggaren, är två enkla stående stenar varav den till höger bär Birgitta Beskows namn och pendangen till vänster minner om Landshövding August Beskow och hans hustru konstnärinnan Ingegerd Tullberg samt Alasdair Ramsay Tainsh, make till Karin Beskow. Han avled 1998 och är den som senast begravts här. Inalles ligger således på denna gravplats sex generationer Linné-ättlingar.

4. *Vaksala kyrkogård*. Då kapten Hans Henrik Duse lämnat militärlivet och med sin hustru Sara Christina, Linnés näst yngsta dotter, återvänt till Hammarby, köpte de en liten gård i Gränby, Vaksala socken av Akademikamrer Rudas arvingar – bland andra Carl Peter Thunberg vars hustru var Brita Ruda – och där de flyttade in vid sekelskiftet. Här avled kaptenen 22 juni 1811 av ”inspärrat bräck” och begravdes på Vaksala kyrkogård. Kaptenskan Duse dog först den 7 januari 1835, av ”slag”, 84 år gammal och begravdes i samma grav som sin make. Graven ligger på höjden nordväst om Vaksala kyrka och en enkel liten häll, nedfäld i marken täcker den. Inskriptionen lyder: ”Hans Henrik Duse 1811 Sara Christina v Linné 1835”. I dag saknar graven antecknad gravrättsinnehavare. Den barnlösa Kaptenskan Duse testamenterade sin gård i Vaksala till sina två skyddslingar: den tidigt faderlöse Gustaf Emile af Sillén och sällskapsdamen, Lovisa Charlotta Welin. Bägge avled i Vaksala men ingendera är begravna i Duseska graven och har inte heller egen grav på Vaksala kyrkogård.

Slutord. Den store naturforskaren, hans bägge söner och hans dotterson, familjens alla herrar, ligger i familjegraven på framträdande plats i Uppsala Domkyrka. Linné såg gärna att kvinnorna i hans lilla familj avstod från all den flärd och lyx som han själv fann onödig hos en god och ärbär husmor. Även i döden uppfylldes hans önskan: enkla men värdiga stenar utmärker de

tre yngsta döttrarnas gravar, ingen vet i dag var de två äldsta ligger. Sara Elisabet Moraea har visserligen en ståtlig gravplats med en inskription på latin – men var ligger hon egentligen?

Källor och litteratur

De främsta källorna har varit kyrkoarkivalier för de olika församlingarna, numera i Uppsala Landsarkiv. Där finns även Uppsala rådhusrätts olika protokoll och Uppsala Domkyrkoråds protokoll. Gravarnas nuvarande status finns lätt tillgänglig på i ett dataregister hos Svenska kyrkan i Uppsala kontrakt: Uppsala kyrkliga samfällighet, respektive Danmarks församling. Härutöver har följande litteratur använts: Claes Annerstedt, *Upsala Universitets historia* (Uppsala, 1914); Bertil Boethius, *Magistraten och borgerskaper i Stockholm 1719-1815* (Stockholm, 1943); Thore Magnus Fries, *Linné, lefnadsteckning* (Stockholm, 1903); Kjell O. Lejon, *Gravhällarna i Uppsala Domkyrka och människorna under dem, Uppsala stifts herdaminne 13* (Uppsala, 1997); "Cahman", i *Svenska ättartal XI* (Stockholm, 1896).

Christina Backman

Verksamhetsberättelse 2001

Svenska Linné-sällskapet har under året haft följande stadgeenliga sammankomster: Vår-sammankomsten med årsmöte ägde rum den 19 maj på Grönsöo slott. Ett trettiotal medlemmar deltog i mötet. I samband med årsmötet visades slottet och trädgården av av medlemmar ur ägarfamiljen von Ehrenheim. Höstsammankomsten hölls den 29 november i Boksalen på Carolina rediviva. Ett fyrtiotal medlemmar deltog. Efter ordinarie förhandlingar höll sällskapets förre ordförande Bengt Jonsell ett föredrag om Lars Levi Laestadius som botanist

Styrelsen har sammanträtt den 8 maj och den 20 november. Styrelsens sammansättning under verksamhetsåret: Carl-Olof Jacobson (ordf.), Eva Willén (vice ordf.), Lars Jonasson (skattmästare), Gunnar Broberg (redaktör), Karin Martinsson, Fredrik Ronquist, Eva Nyström, Inger Estham, Nils-Erik Landell, Örjan Nilsson, Bertil Nordenstam, Roland Moberg, Karl Fredga samt Tomas Anfält (sekr). Vid styrelsens sista möte för året meddelade sekreteraren att han inte önskade förlängning av sitt uppdrag. Till sekreterare från och med det följande verksamhetsåret valdes Eva Nyström.

Linné-museet: Intendents tjänsten har under året uppehållits av Eva Björn. Museet har hållit öppet från 12/6 till 16/9. Museiutskottet har bestått av Carl-Olof Jacobson, Inger Estham, Eva Willén samt Eva Björn.

Under våren har museets genomgått omfattande reparationer och sanering av fukt-skador. Till följd av detta öppnade museet senare än vanligt vilket ledde till ett lägre besökarantal än under tidigare år.

Linné-korrespondensen: Utgivningen av Linné-korrespondensen har även under 2001 administrerats och letts av Svenska Linné-sällskapet. I den styrgruppen har följande personer ingått: Carl-Olof Jacobson, Bengt Jonsell, Gunnar Broberg, Gunnar Eriksson, Tore Frängsmyr, Gina Douglas (Linnean Society of London), Ulla Kölving (Centre international d'étude du dix-huitième siècle de Ferney-Voltaire) samt Tomas Anfält. Den ekonomiska förvaltningen har skötts av Lars Jonasson. I redaktionen har Tomas Anfält haft huvudansvaret. Övriga redaktörer har varit: Ann-Mari Jönsson, Eva Nyström och lektorerna Johnny Strand och Leif Feltenius. Arbetet med digital avbildning av originaldokumenten har fortsatt. Riksbankens jubileumsfond har under året inspekterat projektet och godkänt den nuvarande arbetsuppläggningen. I augusti arrangerades ett seminarium om editionsfrågor. Till detta hade representanter för olika editionsprojekt i Danmark, Norge och Sverige inbjudits

Linnévandringarna: Sällskapet har svarat för vandringar på de så kallade Linnéstigarna ledda av Karin Martinsson.

Linné-sällskapet deltog med egen monter i Bokmässan i Göteborg i september. Sällskapet representerades där av Eva Nyström, Eva Björn samt Leif Feltenius och Johnny Strand (från Linnékorrespondensen). Föredrag hölls av Carl-Olof Jacobson, Bengt Jonsell samt Nils-Erik Landell.

Antalet medlemmar var vid verksamhetsårets slut cirka 550.

Carl-Olof Jacobson
Ordf.

Tomas Anfält
Skr.

Verksamhetsberättelse 2002

Svenska Linnésällskapet har under året haft följande stadgeenliga sammankomster: Vår-sammankomsten med årsmöte ägde rum den 25 maj på Linnés Hammarby. Ett trettio-tal medlemmar deltog i mötet. I samband med årsmötet höll professor emeritus Sigurd Fries ett föredrag med titeln, "Att ge ut Linnés Lappländska resa". Höstsammankomsten hölls den 14 november på Kungl. Vetenskapsakademien. Ett fyrtio-tal medlemmar deltog. Efter ordinarie förhandlingar höll ledamoten i Sällskapets styrelse, FD Karin Martinsson, ett föredrag med titeln, "Olof Rudbecks botaniska trädgård – i bild och verklighet".

Styrelsen har sammanträtt den 23 april och den 29 oktober. Styrelsens sammansättning under verksamhetsåret: Carl-Olof Jacobson (ordförande), Eva Willén (vice ordförande), Lars Jonasson (skattmästare), Gunnar Broberg (redaktör f. SLÅ), Inger Estham (prefekt f. Linnémuseet), Tomas Anfält, Karl Fredga, Nils-Erik Landell, Karin Martinsson, Roland Moberg, Örjan Nilsson, Bertil Nordenstam, Fredrik Ronquist samt Eva Nyström (sekr). Adjungerad ledamot har varit Eva Björn (intendent för Linnémuseet).

Linnémuseet: Intendenttjänsten har under året uppehållits av Eva Björn. Museet har hållit öppet från 1/6 till 15/9. Musciutskottet har bestått av Carl-Olof Jacobson, Inger Estham, Eva Willén samt Eva Björn. Under sommarsäsongen var amanuens Per Widén anställd. Reparationerna, som ägde rum 2001, har förbättrat klimatet i museet, och givit en bättre arbetsmiljö. Permanenta och tillfälliga utställningar har mötts med stort intresse. För besöksstatistik, se separat sammanställning.

Linnékorrespondensen: Utgivningen av Linnékorrespondensen har även under 2002 administrerats och letts av Svenska Linné-sällskapet. I styrgruppen har följande personer ingått: Carl-Olof Jacobson, Bengt Jonsell, Gunnar Broberg, Gunnar Eriksson, Tore Frängsmyr, Gina Douglas (Linnean Society of London), Ulla Kölving (Centre international d'étude du dix-huitième siècle de Ferney-Voltaire) samt Tomas Anfält. Den ekonomiska förvaltningen har skötts av Lars Jonasson. I redaktionen har Tomas Anfält haft huvudansvaret. Övriga redaktörer har varit: Ann-Mari Jönsson, Eva Nyström samt lektorerna Johnny Strand och Leif Feltenius. Arbetet med digital avbildning av originaldokumenten har fortsatt, ett register över hela korrespondensen har utarbetats, samt ett stort antal brev har summerats på engelska. Stiftelsen Riksbankens jubileumsfond har under våren 2002 ånyo inspekterat projektet och godkänt den nuvarande arbetsuppläggningsen. I oktober beviljades projektet förnyat anslag till och med 2004.

Potus Theae: Linnés avhandling om te, *Potus Theae* 1765, i översättning tidigare publicerad i SLÅ 1939, återutgavs under året av Sällskapet. Skriftseriens namn är *Linnéavhandlingar i nytryck*.

Linnévandringarna: Karin Martinsson har organiserat Linnévandringarna 2002. Exkursionsledare har varit Roland Moberg, Lars Jonsson och Mattias Iwarsson.

Medlemsantal: Antalet medlemmar var vid verksamhetsårets slut 593, fördelade på 36 ständiga inklusive hedersmedlemmar, 522 vanliga samt 35 familjemedlemmar. Totalt 30 medlemmar har adress utanför Sverige.

Carl-Olof Jacobson
Otdf.

Eva Nyström
Sekr.

Svenska Linnésällskapets styrelse 2003

Ordförande

Prof. em. Carl-Olof Jacobson
Norra Rudbecksgatan 13
752 36 Uppsala
018-50 11 23(bost.), 018-501124 (fax)
carl-olof.jacobson@ebc.uu.se
2003

Vice ordförande Doc. Eva Willén

Slagrutevägen 4
756 47 Uppsala
018-30 27 47 (bost.), 018-67 31 14 (tj.)
018-67 31 56 (fax)
eva.willen@ma.slu.se
2003

Sekreterare

Forskningsred. Eva Nyström
Bäverns gränd 18 B
753 19 Uppsala
018-71 11 10 (bost.), 018-471 62 71 (tj.)
018-471 62 70 (fax) samt 070-491 34 47
(mobiltel)
eva.nystrom@idehist.uu.se
2001-2003

Skattmästare

Bankdir. Lars Jonasson
Morkullevägen 51 B
756 52 Uppsala
018-32 13 67 (bost. även fax) 08-407
9327 (tj.)
08-407 9340 (fax) samt 070-607 93 27
(mobiltel)
lars.jonasson@nordeasecurities.com
2003-2005

Redaktör

Prof. Gunnar Broberg
Östervångsvägen 34

224 60 Lund
046-15 13 98 (bost), 046-222 75 89 (tj.)
046-22244 24 (fax)
gunnar.broberg@kult.lu.se
2002-2004

Prefekt för Linnémuseet

Avd.dir Inger Estham
Torsgatan 2
753 15 Uppsala
018-51 50 15 (bost.)
2001-2003

Övriga ledamöter

Prof. Fredrik Ronquist
Tjäderv. 32
756 53 Uppsala
018 -32 16 86 (bost.), 018-471 2647 (tj.)
018-471 6457 (fax)
fredrik.ronquist@ebc.uu.se
Utsedd av Uppsala universitet

Tomas Anfält
Bandyvägen 4
741 30 Knivsta
018-380904 (bost, tj.)
018-380236 (fax)
070-7176955 (mobiltel)
tomas.anfalt@ub.uu.se
2002-2004

Prof. Karl Fredga
Skogsmysrv. 7
756 45 Uppsala
018-301802 (bost.) 018-471 6423 (tj.),
018-4716424 (fax)
karl.fredga@ebc.uu.se
Suppl 2001-2003
Överläk. Nils-Erik Landell

Pokalvägen 5⁵¹¹
11740 Stockholm
08-84 23 62 (bost.) 08-658 42 49 (tj.)
landell@algonet.se
Suppl. 2002-2004

FD Karin Martinsson
Boängsvägen, Ekbacken
741 92 Knivsta
018- 550459 (bost.), 018-471 2874 (tj.)
karin.martinsson@botan.uu.se
2003-2005

Doc. Roland Moberg
Banérgatan 14A,
752 37 Uppsala
018-50 89 95 (bost.), 018 -471 2791 (tj.)
018-471 2794 (fax)
roland.moberg@evolmuseum.uu.se
2002-2004

Doc. Örjan Nilsson
Bellmansgat. 166
754 26 Uppsala
018-26 07 13 (bost.), 018- 471 2830 (tj.)
2003-2005

Prof. em. Bertil Nordenstam
Krutvägen 4
192 55 Sollentuna
08-35 56 69 (bost.) 08-519 54148 (tj.)
bertil.nordenstam@nrm.se
2001-2003

Intendent för Linnémuseet
Eva Björn, Marmorvägen 11 C,
752 44 Uppsala, 018-506242 (bost.)
018-136540 (tj.), 018-126547 (fax.)
eva.bjorn@linnaeus.uu.se

Administratör, register, bokförsäljning
Marie Ericson
Morkullevägen 51 B
756 52 Uppsala

018-321367 (tel/fax)
070-3147407 (mobiltel.)

Linnémuseet
Svartbäcksgatan 27
Postadress: Box 1530, 751 45 Uppsala
018-13 65 40, (fax) 018-12 65 47
linnemuseet@linnaeus.uu.se
Öppettider: 1/6 –15/9 tis-sön 12 -16. Av-
gift: 25 kr vuxen, barn (max 15 år) gratis in-
träde tillsammans med vuxen. Grupp-
visningar: 600 kr + inträde, dagtid, vardag.
Kväll och helg, 1300 kr. Visning skolklasser
350 kr.

Museiutskottet
Inger Estham, Carl-Olof Jacobson, Eva
Björn, Eva Willén

Valnämnd
Doc. Per Sörbom (sammankallande)
Ö. Tuleg. 26
733 33 Sala
0224-155 41(bost.), 0224-155 75 (fax)
per.sorbom@home.se

Prof. Birgitta Bremer , 018-50 73 19 (bost.)
08- 545 917 01 (tj.)
Prof. Fredrik Ronquist (se ovan, styrelsen)

Revisorer
Bankkamrer Jan-Olov Sandberg, 018-39 17
35 (bost.)
Doc. Mats Thulin, 018 -46 33 07 (bost.)

Revisorssuppleanter
Doc. Anders Nilsson, 018-30 01 01 (bost.),
FD Börge Pettersson 018-20 48 95 (bost.)

Linnéträdgården
Linnégatan 6
753 32 Uppsala
018- 10 94 90

Linnés Hammarby
755 90 Uppsala
Kristofer de Korostensky
018-32 60 94

Linnékorrespondensen:
Slottet, ing. H0
752 37 Uppsala
018-471 62 71
018-471 62 70 (fax)

Svenska Linnésällskapets adress:
Box 1530, 751 45 Uppsala

Postgiro 55 18 55-0
Bankgiro 625-1169
Organisationsnummer 81 76 00-4409

Medlemsavgift 2003 är
150 kr för medlem boende i Sverige. 75 kr
för extra familjemedlem.
300 kr/EUR 30/USD 30 för medlem bo-
ende utanför Sverige. Medlemmen kan själv
välja vad den vill betala i för valuta.
Ständigt medlemskap kan erhållas av fysisk
person mot erläggande av 20x årsavgiften.

Om bidrag till SLÅ

Manuskript sänds som papperskopia och i digital form på diskett eller som bifogat dokument via e-post till redaktionen. Det digitala format som bör användas är RTF-format. Även eventuella bilder till bidraget levereras digitalt. Konsultera redaktionen i förväg om lämpliga format.

En artikel bör ej överstiga 60.000 tecken. Summary på engelska ska medfölja liksom uppgift på författarens akademiska grad och institutionstillhörighet.

Noter numreras löpande som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer ska all bibliografisk information skrivas ut i enlighet med exemplen nedan. Därefter räcker det med att ange författarnamn, tryckår och sida. Vid den första hänvisningen till en bok anges förlag-sort, däremot ej förlag. SLÅ använder inte litteraturförteckning.

Exempel:

[bok] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (Stockholm, 1975), 387.

[artikel i antologi] William B Ashworth jr, "Emblematic Natural History of the Renaissance", i Nicholas Jardine, James A Secord & Emma C Spary (utg.), *Cultures of Natural History* (Cambridge, 1996), 19.

[artikel i tidskrift] Erik Hamberg, "Naturalhistorien invaderar biblioteken. Anders Jahan Retzius inköp av böcker till Lunds universitetsbibliotek", *SLÅ* 2000–2001, 33.

I referenser till ottryckta källor ska inga kursiveringar förekomma. Artikelns inleds med artikel-författarens namn varefter följer artikelns titel. Onödiga blankrader bör undvikas. Under-rubriker markeras genom kursiv stil. Nytt stycke markeras med indrag. Undvik förkortningar.

De bidrag som inte följer ovan nämnda råd returneras med begäran om korrigering. Redaktionen förbehåller sig rätten att göra nödvändiga ändringar i insända bidrag.

Redaktionen ansvarar inte för bidrag som inte uttryckligen har beställts. Artikelförfattare får kostnadsfritt 25 särtryck av sitt bidrag.

Endast bidrag som kommit redaktionen tillhanda senast 1 juni 2005 kommer i åtanke för nästa volym av SLÅ.

SVENSKA LINNÉSÄLLSKAPETS ÅRSSKRIFT

2002–2003

KENNETH NYBERG & MARIETTE MANKTELOW, Linnés apostlar och tillkomsten av <i>Species plantarum</i>	9
GUNNAR BROBERG, <i>Systema naturae incognita</i>	31
INGVAR SVANBERG, Ängsskärans som färgväxt i 1700-talets Europa	49
PER STOBÆUS, <i>Satyrion</i> och sömntorn	69
KJELL LUNDQUIST, ANNA JAKOBSSON & KENNETH LORENTZON, Tycho Brahes trädgård	99
DAVID DUNÉR, En gråsten från Ohs och en blå safir från Ceylon	123
<i>Smärre meddelanden</i>	135
GUNNAR BROBERG, ROLAND MOBERG & TOMAS ANFÄLT, Notiser och meddelanden	135
CHRISTINA BACKMAN, Linneanska gravar	154
<i>Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter</i>	160
TOMAS ANFÄLT & EVA NYSTRÖM, Verksamhetsberättelse för 2001, 2002	160
Svenska Linnésällskapets styrelse 2003	162